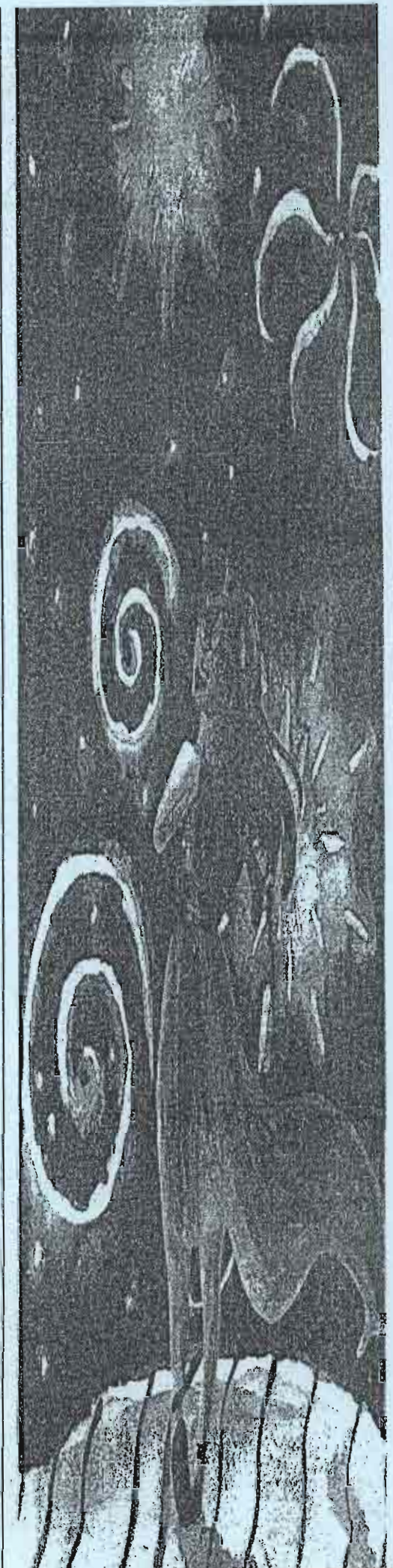

การฝึกอบรม ๑ ๑ วาดลายคาวมู

วันที่ 25 มีนาคม 2547

ทอประชุม เวลา 13.00-15.00 น.

ปีทางมานุษยวิทยาครั้งที่ 3
ทบทวนภูมิปัญญา ทำลายคาวมู
24-26 มีนาคม 2547 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

เกษตรกรรมยั่งยืน: การรื้อฟื้นของภูมิปัญญาท้องถิ่นและการโต้กลับ¹

อนุสรณ์ อุณโณ²

ความนำ

กระแส “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” ก่อตัวขึ้นในบริบทของกระแส “วัฒนธรรมชุมชน” ซึ่งเป็นแนวคิดและแนวทางการพัฒนาชนบทซึ่งก่อตัวขึ้นในสังคมไทยตั้งแต่กลางทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา นอกจากเป็นเพราะได้รับอิทธิพลจากองค์การระหว่างประเทศซึ่งพบว่าการพัฒนาจากภายนอกมักล้มเหลว และเห็นว่าวัฒนธรรมดั้งเดิมไม่ได้เป็นอุปสรรค หากแต่เป็นเงื่อนไขที่จำเป็นหรือเงื่อนไขอำนวยการพัฒนา รวมทั้งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการปรับเปลี่ยนแนวทางการพัฒนาประเทศโลกที่สามของสหประชาชาติซึ่งหันมาให้ความสำคัญกับโลกนี้มากกว่าโลกหน้า และเปลี่ยนจากการเรียกร้องให้ผู้อื่นเชื่อและปฏิบัติตามมาเป็นการรับใช้ผู้อื่นโดยเฉพาะคนยากจน ประการสำคัญ การก่อตัวของกระแสวัฒนธรรมชุมชนเกิดขึ้นจากการตระหนักของหน่วยงานพัฒนาชนบทภายในประเทศ ซึ่งพบว่าโครงการพัฒนาที่ไม่ให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมชุมชนมักประสบความล้มเหลว และเห็นว่าโครงการพัฒนาบางโครงการไม่สอดคล้องกับเงื่อนไขทางวัฒนธรรม หากไม่มองวัฒนธรรมดั้งเดิมในด้านลบก็มักจะมองไม่เห็นความสำคัญของความรู้ท้องถิ่นว่ามีคุณค่าต่อการพัฒนา โดยเฉพาะเห็นว่าการพัฒนาแนวทางเศรษฐศาสตร์การเมืองซึ่งสนใจเฉพาะการพัฒนาด้านเศรษฐกิจและการสร้างอำนาจต่อนั้นไม่เพียงพอ จำเป็นต้องให้ความสำคัญกับมิติด้านวัฒนธรรมและคุณค่าดั้งเดิมประกอบด้วย จึงเกิดการเสนอแนวทางการพัฒนาชนบทที่เรียกว่าแนวทางวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งให้ความสำคัญกับการศึกษาและฟื้นฟูคุณค่าดั้งเดิม เช่น ผู้นำ องค์การท้องถิ่น ระบบความเชื่อ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือภูมิปัญญาชาวบ้าน เพราะเชื่อว่าชาวบ้านและชุมชนมีศักยภาพที่จะพัฒนาไปสู่การพึ่งตนเองและมีอิสรภาพ ซึ่งสอดคล้องกับแนวทางการพัฒนาที่มาจากเบื้องล่าง (รายละเอียดดู กาญจนา แก้วเทพ 2530: 38-9; บัณฑิต อ่อนดำ และวิริยา น้อยวงศ์ นยางค์ 2533: 24-5, 55, 61 และสมพันธ์ เดชะอธิก 2540: 18)

ถึงแม้แนวทางวัฒนธรรมชุมชนจะถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างกว้างขวางในแวดวงการพัฒนาชนบท ดังที่นักพัฒนาแนวทางนี้ปรารถนาว่าพวกตนถูกมองว่าเป็น “พวกหลังเขา พวกวันวานยังหวานขึ้น” (ชัชวาลย์ ทองดีเลิศ อ้างใน สมพงศ์ วิทย์ศักดิ์พันธุ์ และคณะ 2545: 40-1) ทว่าแนวทางวัฒนธรรมชุมชนส่งผลให้กระแสความสนใจในภูมิปัญญาท้องถิ่นขยายตัวอย่างกว้างขวาง และเป็นรากฐานสำคัญของการก่อตัวของกระแส “เกษตรกรรมยั่งยืน”³ ในสังคมไทย เพราะแม้นักพัฒนาด้านการเกษตรจะเห็นว่า “การถกเถียงกันในเรื่องวัฒนธรรมก็ดี ศาสนาก็ดี มันไม่

¹ ประเด็นและเนื้อหาส่วนใหญ่ของบทความชิ้นนี้ปรับปรุงจาก อนุสรณ์ อุณโณ 2546 ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนในสังคมไทยและการเมืองของงานเขียนเกษตรกรรมยั่งยืน กรุงเทพฯ: มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย)

² นักวิจัยอิสระ

³ เกษตรกรรมยั่งยืน หมายถึงระบบเกษตรกรรมที่เกื้อกูลต่อระบบนิเวศ มีความเป็นไปได้ทางเศรษฐกิจ มีความเป็นธรรมทางสังคมเคารพในความเป็นมนุษย์ และมีระบบวัฒนธรรมที่เหมาะสม ซึ่งมีหลายรูปแบบ ขึ้นอยู่กับการให้น้ำหนักหรือความสำคัญกับองค์ประกอบด้านใดของระบบเกษตรกรรม โดยรูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืนที่โดดเด่นในประเทศไทยและขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนในสังคมไทยให้การยอมรับมี 5 รูปแบบ คือ เกษตรผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ เกษตรธรรมชาติ ไร่หมุนเวียน และวนเกษตร (รายละเอียดดู อนุสรณ์ อุณโณ 2546: 139-43)

นำไปสู่การแก้ปัญหาในหมู่บ้านหรือชุมชน" (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ สัมภาษณ์ใน อนุสรณ์ อุณโณ 2546: 113) ทว่า รูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืน เช่น เกษตรผสมผสาน ซึ่งได้รับการส่งเสริมอย่างกว้างขวางในสังคมไทยรูปแบบแรกวางอยู่บน "ภูมิปัญญาชาวบ้าน" แม้หลักการ แนวคิด และโมเดลที่ใช้ในการอธิบาย รวมถึงความรู้เชิงเทคนิคที่ใช้ในการพัฒนารูปแบบการเกษตรดังกล่าวจะได้รับอิทธิพลจากแนวคิดและวิธีปฏิบัติเกษตรกรรมยั่งยืนระดับสากลก็ตาม

กล่าวอีกนัยหนึ่ง เกษตรกรรมยั่งยืนเป็นพัฒนาการหรือจังหวะก้าวสำคัญของการเคลื่อนไหวของกระแสภูมิปัญญาและวัฒนธรรมชุมชนในสังคมไทย เพราะเดิมภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตรซึ่งส่งผ่านประสบการณ์และถูกถ่ายทอดในครัวเรือนและชุมชนไม่ถูกนับเป็น "ความรู้" หรือถึงนับเป็นความรู้ก็เป็นความรู้ที่ล้าสมัยและไม่เป็น "วิทยาศาสตร์" จำเป็นต้องถูกแทนที่ด้วยความรู้ที่เป็น "วิทยาศาสตร์" ซึ่งถูกคิดค้นและพัฒนาขึ้นในห้องทดลองหรือแปลงสาธิตโดย "ผู้เชี่ยวชาญ" และถูกส่งผ่านทางสถาบันวิชาการและหน่วยงานรัฐ ดังจะเห็นได้จากการดำเนินนโยบายการพัฒนาการเกษตรของประเทศไทยในช่วงตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงต้นทศวรรษ 2530 ในแง่หนึ่งคือการแทนที่ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตรด้วยความรู้การเกษตรแผนใหม่ (รายละเอียดดู อนุสรณ์ อุณโณ 2546: 54-65) ฉะนั้น การที่หน่วยงานรัฐและสถาบันวิชาการดำเนินการพัฒนาและส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนตั้งแต่กลางทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา จึงบ่งนัยการปรับเปลี่ยนสถานะความจริงและความรู้ของภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตรอย่างสำคัญ

อย่างไรก็ดี การปรับเปลี่ยนสถานะความรู้และความจริงของภูมิปัญญาท้องถิ่นในรูปเกษตรกรรมยั่งยืนไม่ได้เกิดขึ้นอย่างราบเรียบหรือเป็นเส้นตรง หากแต่เกิดขึ้นท่ามกลางการปรับตัว ตอบโต้ และเจรจาต่อรองระหว่างกลุ่มต่างๆ ในสังคมไทย เพื่อรักษาเป้าหมายทางเศรษฐกิจและการเมือง รวมถึงอำนาจสถานะนำ (hegemony) ด้านการพัฒนาชนบทโดยเฉพาะด้านการเกษตรของแต่ละกลุ่มไว้ โดยอาศัยกลวิธีต่างๆ ไม่ว่าในระดับปฏิบัติการหรือในระดับวาทกรรม ส่งผลให้เกษตรกรรมยั่งยืนในสังคมไทยเป็นสนามแห่งการปะทะประสานและช่วงชิงการนำที่มีความสลับซับซ้อนและแยบยลยิ่ง อีกทั้งยังส่งผลให้สถานะความรู้และความจริงของภูมิปัญญาท้องถิ่นในสังคมไทยไม่ได้เปลี่ยนแปลงจากเดิมมากนัก

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) แสดงให้เห็นการขยายตัวของภูมิปัญญาท้องถิ่นในรูปของเกษตรกรรมยั่งยืน 2) แสดงให้เห็นการรุกคืบของภูมิปัญญาท้องถิ่นเหนือพื้นที่ความรู้และวิธีปฏิบัติการเกษตร และ 3) แสดงให้เห็นการได้กลับการรุกคืบของเกษตรกรรมยั่งยืน โดยเฉพาะที่อาศัยวาทกรรมวิทยาศาสตร์ ซึ่งส่งผลให้สถานะความรู้และความจริงของภูมิปัญญาท้องถิ่นในสังคมไทยไม่ได้เปลี่ยนแปลงในระดับที่มีนัยสำคัญ ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

1. การขยายตัวของเกษตรกรรมยั่งยืนในสังคมไทย

การขยายตัวของเกษตรกรรมยั่งยืนในสังคมไทยมีรากฐานจาก 3 ด้านด้วยกัน ด้านแรกคือการทดลองและส่งเสริมเทคนิคและรูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืนขององค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งค่อนข้างหลากหลาย ขึ้นอยู่กับสภาพปัญหาและระบบการผลิตทางการเกษตรในแต่ละภูมิภาค โดยในเขตภาคเหนือเกษตรกรรมส่วนใหญ่ทำการเกษตรในพื้นที่สูงหรือพื้นที่ลาดชันรวมทั้งใช้สารเคมีการเกษตร กิจกรรมด้านเกษตรกรรมยั่งยืนขององค์กรพัฒนาเอกชนส่วน

ใหญ่เน้นการทดลองและส่งเสริมการปลูกพืชตามแนวระดับบนพื้นที่สูงและพื้นที่ลาดชันรวมทั้งระบบการปลูกพืชประเภทต่างๆ เพื่อการอนุรักษ์ดินและน้ำ นอกนั้นเป็นการทดลองและส่งเสริมการป้องกันและกำจัดศัตรูพืชโดยไม่ใช้สารเคมี รวมทั้งการปรับปรุงบำรุงดินแบบอินทรีย์ ขณะที่ภาคอีสานมักประสบภาวะแห้งแล้งและส่งผลให้ชาวชนบทโดยเฉพาะเด็กขาดสารอาหาร การพัฒนาและส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนขององค์กรพัฒนาเอกชนช่วงแรกสุดจึงเน้นการแก้ไขปัญหาการขาดสารอาหารในชนบทด้วยการทดลองและส่งเสริมการเลี้ยงปลาในนาข้าว ส่วนภาคใต้ชาวสวนยางพารารายย่อยบางส่วนประสบปัญหาด้านเศรษฐกิจ ขณะที่การทำสวนยางพาราใช้สารเคมี การเกษตรร่วมด้วย การพัฒนาและส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนขององค์กรพัฒนาเอกชนในภาคใต้ช่วงแรกจึงเน้นการพัฒนาและแสวงหารูปแบบการเกษตรที่เหมาะสมสำหรับชาวสวนยางพาราขนาดเล็กให้สามารถพึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจและช่วยรักษาระบบนิเวศในเวลาเดียวกัน ส่วนกรณีชาวนาภาคใต้โดยเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำปากพนังซึ่งทำนาเพียงอย่างเดียวประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำในการเกษตรรวมถึงปัญหารายได้ไม่พอเพียง องค์กรพัฒนาเอกชนได้ดำเนินกิจกรรมพัฒนาระบบชลประทานระดับไร่นาขนาดเล็กด้วยการยกทรงและปลูกพืชผสมผสานบนร่องที่เป็นที่นาเดิมเพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว ส่วนภาคกลางซึ่งเป็นภูมิภาคที่การเกษตรแผนใหม่ขยายตัวเร็วและเข้มข้นกว่าภาคอื่นๆ ประสบปัญหาการใช้สารเคมีการเกษตรเข้มข้น กิจกรรมขององค์กรพัฒนาเอกชนส่วนใหญ่จึงเน้นการทดลองและส่งเสริมวิทยาการทดแทนสารเคมี โดยเฉพาะการป้องกันและกำจัดศัตรูพืชโดยใช้สารสกัดจากธรรมชาติ (รายละเอียดดู อนุสรณ์ อุณโณ 2546: 109-10, 120-6)

ฐานการขยายตัวของเกษตรกรรมยั่งยืนในสังคมไทยด้านที่ 2 คือการเข้ามาของแนวคิดและวิธีปฏิบัติการเกษตรจากต่างประเทศ โดยรูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืนต่างประเทศที่เข้ามาในประเทศไทยช่วงแรกๆ ได้แก่ เกษตรอินทรีย์ เกษตรกรรมฟื้นฟู รวมทั้งเกษตรกรรมถาวร ซึ่งไม่ขยายตัวเท่าที่ควร เพราะรูปแบบการเกษตรบางรูปแบบถูกปฏิบัติเฉพาะในองค์กร ไม่ได้ขยายผลสู่ภายนอก บางรูปแบบขาดประสบการณ์จริง มีแต่เพียงหลักการและทฤษฎี และบางรูปแบบมีลักษณะเป็น "วิทยาศาสตร์" ซึ่งแตกต่างจากแนวคิดและรูปแบบการเกษตรจากประเทศเอเชียเช่นประเทศญี่ปุ่นที่ขยายตัวกว้างขวางกว่า อาทิ เกษตรธรรมชาติของมาซาโนบุ ฟูกูโอกะ เนื่องจากสอดคล้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมไทยมากกว่า โดยเฉพาะระบบคุณค่าของชนชั้นกลางซึ่งกำลังเริ่มก่อตัว นอกจากนี้ เกษตรธรรมชาติแนวทางของฟูกูโอกะยังได้รับการตอบรับจากกลุ่มทางสังคม เช่น สันติอโศก อย่างมาก โดยสันติอโศกไม่เพียงแต่เป็นกลุ่มแรกๆ ที่แปลงานเขียนเกษตรธรรมชาติของฟูกูโอกะเป็นภาษาไทย หากยังปฏิบัติเกษตรธรรมชาติควบคู่ไปกับเผยแพร่แนวคิดและวิธีปฏิบัติเกษตรธรรมชาติในวารสารฉบับต่างๆ ของกลุ่ม ส่งผลให้เกษตรกรจำนวนหนึ่งหันมาทำเกษตรธรรมชาติตามแนวทางสันติอโศก ขณะที่หลังจากที่ฟูกูโอกะเดินทางมาเยี่ยมประเทศไทยในปี พ.ศ. 2533 ประกอบกับเป็นช่วงที่ปัญหาและผลกระทบจากการเกษตรแผนใหม่ทวีความรุนแรงขึ้นส่งผลให้เกษตรธรรมชาติแนวทางฟูกูโอกะขยายตัวยิ่งขึ้น โดยในปลายปีเดียวกันนี้ได้มีการจัดตั้งกลุ่มศึกษาเกษตรธรรมชาติ เพื่อศึกษาเรียนรู้และแลกเปลี่ยนประสบการณ์เกี่ยวกับเกษตรธรรมชาติ รวมทั้งได้มีการทดลองและส่งเสริมการทำนาธรรมชาติในหลายพื้นที่ (รายละเอียดดู อนุสรณ์ อุณโณ 2546: 126-31)

ส่วนฐานการขยายตัวของเกษตรกรรมยั่งยืนในสังคมไทยอีกด้านคือแนวคิดและวิธีปฏิบัติการเกษตรของเกษตรกร ทั้งนี้ แม้เกษตรกรส่วนใหญ่ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตสู่การเกษตรแผนใหม่⁴ แต่มีเกษตรกรบางส่วนที่คิดค้นและพัฒนารูปแบบการเกษตรของตนเอง โดยบางรายปรับประยุกต์จากรูปแบบเกษตรกรรมดั้งเดิม บางรายจำลองสภาพป่าตามธรรมชาติ บางรายอาศัยคำสอนศาสนาเป็นแนวทาง ขณะที่บางรายบูรณาการความรู้จากหลายด้านเข้าด้วยกัน โดยเกษตรกรรายที่ปรับประยุกต์จากรูปแบบเกษตรกรรมดั้งเดิมรายที่มีชื่อเสียงได้แก่ มหาอยู่สุนทรชัย ซึ่งได้ประยุกต์รูปแบบการทำสวนยกร่องแถบภาคกลางไปพัฒนาเป็นระบบเกษตรผสมผสานที่ตระวันออกเฉียงเหนือ ส่วนรายที่จำลองสภาพป่าตามธรรมชาติได้แก่ ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม ซึ่งปลูกไม้ผลและไม่ย่นต้นต่างๆ ผสมผสานเหมือนสภาพป่าธรรมชาติซึ่งต่อมาเป็นที่รู้จักในชื่อวนเกษตร⁵ ขณะที่นายอลวย แก้วคง ได้อาศัยคำสอนพุทธศาสนาเป็นแนวทางในการพัฒนารูปแบบการเกษตรที่เรียกว่าพุทธเกษตร ซึ่งเป็นวิธีการจัดแปลงเกษตรซึ่งให้ความสำคัญกับทั้งพืช สัตว์เลี้ยง และปลา มี 3 ขั้นตอน ขั้นแรกคือเกษตรธาตุสี่หรือการทำเกษตรขั้นหยาบ ขั้นที่สองคือเกษตรสายกลางหรือมัชฌิมาปฏิปทา ขณะที่ขั้นที่สามคือเกษตรแบบละเอียดหรือธาตุละเอียด ส่วนนายहन นมดล อาศัยความรู้เกี่ยวกับธาตุสี่ที่ได้รับอิทธิพลจากคำสอนในศาสนาอิสลาม ผสมผสานกับความรู้ด้านสมุนไพรจากบิดามารดา การเข้ารับการอบรมด้านเภสัชวิทยาตามคำรับแพทย์แผนโบราณของไทย รวมทั้งการประยุกต์จากสวนโบราณ มาเป็นแนวทางในการจัดรูปแบบการจัดสวนไม้ผลและไม่ย่นต้นของตนในรูปเกษตรธาตุสี่ (รายละเอียดดู อนุสรณ์ อุณโณ 2546: 110-1, 117-20)

⁴ ทั้งนี้ แม้การเกษตรแผนใหม่หมายถึงระบบเกษตรกรรมที่อาศัยเทคโนโลยีสมัยใหม่ เน้นการลงทุนจำนวนมากในรูปของปัจจัยการผลิต รวมทั้งเน้นความเชี่ยวชาญการผลิตเฉพาะด้าน และเน้นการผลิตพืชและสัตว์ชนิดใดชนิดหนึ่งในพื้นที่ขนาดใหญ่ ใช้พลังงานสูง โดยเฉพาะในรูปของน้ำมันเชื้อเพลิง ทั้งยังเป็นระบบการผลิตที่ผูกพันกับระบบธุรกิจอย่างแน่นแฟ้น (Barlett อ้างใน สุริยาภูมิ เสนาคำ 2539: 21-2) ซึ่งไม่ตรงความกับลักษณะการทำเกษตรส่วนใหญ่ในประเทศไทยทั้งหมด ทว่าการที่เกษตรกรรายย่อยในประเทศไทยส่วนใหญ่ใช้เมล็ดพันธุ์จากภายนอก ให้ปัจจัยการผลิตจำพวกสารเคมี ใช้เครื่องจักรกลการเกษตร ว่าจ้างแรงงาน ทำการเพาะปลูกในลักษณะเชิงเดี่ยว และมีเป้าหมายเพื่อขายเป็นหลัก จึงสามารถกล่าวได้ว่าเกษตรกรส่วนใหญ่ในประเทศไทยทำการเกษตรแผนใหม่ แม้จะแตกต่างจากการทำเกษตรแผนใหม่ในทวีปอเมริกาและทวีปยุโรปซึ่งมักกระทำในพื้นที่ขนาดใหญ่และใช้เครื่องจักรกลแทบทุกขั้นตอนการผลิต

⁵ นอกจากผู้ใหญ่วิบูลย์ เกษตรกรที่ปรับรูปแบบการเกษตรในแนวทางวนเกษตรยังประกอบด้วยรายอื่นๆ อีก เช่น นายชूरย์ ศยามล ซึ่งจากประสบการณ์การเข้าเก็บหาของป่าเขาสังเกตว่าต้นไม้ในป่าสามารถเติบโตอยู่ร่วมกันหลายพันธุ์อย่างเกื้อกูลโดยไม่ต้องดูแลรักษา เขาจึงเริ่มปลูกต้นไม้ไว้ในไร่และบริเวณบ้าน เสาหาพันธุ์ไม้จากป่าซึ่งเป็นพันธุ์พื้นเมืองมาปลูก ก่อนจะพัฒนาเป็นระบบวนเกษตร (รายละเอียดดู สนั่น ชูสกุล และวิวัฒน์ ปทุมสโร มปป.: 79-86) เช่นเดียวกับกรณีนายสัมฤทธิ์ ยอดสร้อย ซึ่งตอนแรกเขาปลูกชาเพื่อเก็บใบชาขายและเลี้ยงวัว ต่อมาเห็นการเปลี่ยนแปลงว่าคนจะกินชาและเมี่ยงน้อยลง จึงเริ่มหากิจกรรมเสริม ในปี พ.ศ. 2527 เขาได้เริ่มทำสวนผลไม้ โดยกู้เงินจากสหกรณ์การเกษตรเพื่อซื้อสวนชาเก่าและปลูกพันธุ์ไม้เพิ่มเติม ได้แก่ มะม่วงแก้ว มะขาม ซึ่งพันธุ์ไม้ป่าธรรมชาติ จากนั้นได้ปลูกไม้ผลชนิดอื่น เช่น บัวย ห่อ ลินจี ปะปนกับไม้ป่าดั้งเดิม คือ ก่อ ช่อ ยาง ทะโล้ จำปี จำปา ฯลฯ แบ่งการปลูกพืชต่างๆ ตามลักษณะนิเวศวิทยา ขึ้นบนสุดเป็นพืชจำพวกไม้ป่าเดิม เช่น ยาง ก่อ ช่อ ทะโล้ ขั้นที่สองปลูกมะขาม ขั้นที่สามปลูกไม้ผลจำพวกมะม่วงสายพันธุ์ต่างๆ ลินจี บัวย ขนุน กะท้อน ขึ้นล่างสุดปลูกชาเป็นหลัก และพืชที่ขึ้นเองตามธรรมชาติ เช่น จี๊ก กลอย มัน โดยการบำรุงรักษาและควบคุมวัชพืชในสวนอาศัยปุ๋ยคอกและปล่อยให้มีพืชคลุมดิน ส่วนการกำจัดศัตรูพืชอาศัยความหลากหลายของพันธุ์ไม้เพื่อรักษาสมดุลธรรมชาติและแมลง (รายละเอียดดู มนต์รี จันทวงศ์ 2535: 101-9; พรรณี ไทกุลพาณิชย์ 2539: 37-9 และสถาบันทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทางชีวภาพ 2542: 16-7) เหล่านี้เป็นต้น

ประเด็นที่ควรพิจารณาคือ แม้จะมีพัฒนาการมาจาก 3 ฐานดังกล่าว ทว่ากระแสเกษตรกรรมยั่งยืนที่ขยายตัวอย่างกว้างขวางในสังคมไทยในช่วงปลายทศวรรษ 2520 และดำเนินสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน เกิดขึ้นบนฐานของแนวคิดและวิธีปฏิบัติของเกษตรกรไทย มากกว่าจะเป็นฐานของการทดลองขององค์กรพัฒนาเอกชนหรือแนวคิดและวิธีปฏิบัติเกษตรกรรมยั่งยืนจากต่างประเทศ สามารถพิจารณาจากการขยายตัวของเกษตรผสมผสานได้อย่างสำคัญ เพราะแม้เป้าหมายหมายเดิมของโครงการส่งเสริมการเลี้ยงปลาในนาข้าวคือการแก้ปัญหาการขาดสารอาหารในชนบท ทว่าต่อมาเจ้าหน้าที่โครงการฯ ได้พบว่ารูปแบบเกษตรผสมผสานของมหาอยู่ สุนทรธัย ไม่ได้มีแต่เฉพาะการเลี้ยงปลา หากแต่ยังประกอบด้วยการเลี้ยงสัตว์รวมทั้งการปลูกพืชผักไม้ผลชนิดต่างๆ ในลักษณะที่เกื้อกูลกัน ฉะนั้น “ที่เราได้ตัวหลักคือระบบเกษตรที่มีแหล่งน้ำแล้วก็ปลูกเพื่อกินเอง และผสมผสานกันระหว่างปลากับนาข้าว กลายเป็นระบบที่เราส่งเสริมแบบเกษตรผสมผสานไป เรื่องปลาในนาข้าวกลายเป็นประเด็นรอง” (เชซา ศิริภัทร สัมภาษณ์ใน อนุสรณ์ อุณโณ 2546: 111)

ทั้งนี้ การเกษตรแบบผสมผสานขยายตัวตั้งแต่ปี พ.ศ. 2528 เป็นต้นมา เนื่องจากเป็นปีที่ราคาข้าวตกต่ำลงอย่างเป็นประวัติการณ์ควบคู่กับภาวะฝนแล้งอย่างต่อเนื่องในภาคอีสาน (จตุรงค์ บุญรัตนสุนทร 2542: 78) องค์กรพัฒนาเอกชนด้านพัฒนาชนบทจึงพยายามหาแนวทางแก้ไขปัญหาด้วยการจัดประชุมสัมมนาหัวข้อ “ทางเลือกในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจ” เพื่อนำเสนอรูปแบบการเกษตรที่สามารถแก้ปัญหาเศรษฐกิจได้ ได้แก่ การเกษตรแบบผสมผสานของมหาอยู่ สุนทรธัย รูปแบบการจัดการน้ำของนายชาติ มาระแสง รวมทั้งรูปแบบการเกษตรแบบไม่ใช้สารเคมีของนายเกื้อ วงศ์บุญ ซึ่งรูปแบบการเกษตรเหล่านี้ได้รับความสนใจจากผู้เข้าร่วมงานสัมมนาเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเกษตรแบบผสมผสานของมหาอยู่ได้รับการตอบรับทั้งจากเกษตรกรและหน่วยงานต่างๆ ของรัฐ (จิรวุฒิ เสนาคำ 2539: 46-7) ในฐานะที่เป็นทางเลือกของการพัฒนาชนบทโดยรวม และในฐานะทางเลือกของวิถีหรือรูปแบบการผลิตทางเกษตร (ธันวา จิตต์สงวน และคณะ 2543: 82-3) เนื่องจาก “สามารถแก้ปัญหาพื้นฐานชาวบ้านได้ แล้วก็เป็นการต่อยอดหรือว่าพัฒนาจากฐานความรู้เดิมของชุมชน แล้วมันก็ไปปรับกับฐานความคิดเดิมที่เขามีอยู่แล้ว เรื่องวัฒนธรรมชุมชนก็ดี หรือการแก้ปัญหาเศรษฐกิจในสายพวกสนใจเศรษฐศาสตร์การเมืองก็โอเค หรือคนที่ไม่สนใจอะไรเลย อันนี้แก้ปัญหาก็ให้ชาวบ้านก็รับได้ ราชการซึ่งไม่สนใจแนวความคิดการพัฒนาสังคมก็รับได้” (จิรวุฒิ เสนาคำ สัมภาษณ์ใน อนุสรณ์ อุณโณ 2546: 114)

ฉะนั้น ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2528 เป็นต้นมาการเกษตรแบบผสมผสานได้ขยายตัวอย่างกว้างขวาง ดังกรณีภาคอีสาน องค์กรพัฒนาเอกชนจำนวนมากได้หันมาดำเนินกิจกรรมส่งเสริมการเกษตรแบบผสมผสานหลังจากที่ช่วงก่อนหน้าส่งเสริมเฉพาะกิจกรรมจำพวกสาธิตปลูกพืชพันธุ์พื้นฐาน กลุ่มออมทรัพย์ ศูนย์สาธิตการตลาด โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือธนาคารข้าว ธนาคารวัวควาย ธนาคารปุ๋ย (สมพันธ์ เตชะอธิก 2540: 19) เช่น โครงการส่งเสริมเทคนิคการเกษตรแบบผสมผสาน ดำเนินกิจกรรมส่งเสริมการทำเกษตรแบบผสมผสานด้วยการจัดสัมมนาเทคนิคการเกษตร จัดอบรมหลักสูตรระยะสั้น และจัดหาชาวบ้านศึกษาดูงานเกษตรผสมผสานในที่ต่างๆ (รายละเอียด พูลไท ลวากร 2531: 1-11) เช่นเดียวกับองค์การนานาชาติเพื่อร่วมกันพัฒนาอุดรธานี ที่ให้การศึกษาด้านเทคนิคการเกษตรแบบผสมผสานแก่ชาวบ้าน ทั้งโดยการแนะนำเป็นรายบุคคล การจัดอบรมสัมมนา การจัดศึกษาดูงาน ทั้งวิธีการทำเกษตรแบบผสมผสานและการเจาะบ่อบาดาลเพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำ ฯลฯ (ละเอียด เสี่ยงตา

แดด 2531: 1-7) หรือโครงการแลกเปลี่ยนทรัพยากรชุมชน ซึ่งหันมาส่งเสริมการทำเกษตรผสมผสาน ซึ่ง "เป็น กระแสทั่วไปในองค์กรพัฒนาเอกชนระยะหลัง" (วรรณ ยลฉนวน 2531: 2) ด้วยการพูดคุยแลกเปลี่ยน การจัด ฝึกอบรม การศึกษาดูงาน และการเชิญวิทยากรภายนอกเข้ามาให้คำแนะนำในหมู่บ้าน (รายละเอียดดู เพิ่งอ้าง: 1- 12)

นอกจากนี้ กลุ่มสาธารณสุขมูลฐานต่างๆ ในภาคอีสานได้หันมาส่งเสริมเกษตรผสมผสานด้วย ดังกรณี กลุ่มสาธารณสุขมูลฐานบัวใหญ่ที่หลังประสบความล้มเหลวในการผลักดันกิจกรรมกองทุนจึงพยายามแสวงหา ทางเลือกใหม่ โดยกลุ่มฯ ได้ทดลองจัดสัมมนาและพาชาวบ้านไปดูงานการทำเกษตรผสมผสานร่วมกับเจ้าหน้าที่ องค์การอนุเคราะห์เด็กนอร์เวย์ซึ่ง "ค่อนข้างมีประสบการณ์และดำเนินงานเกษตรผสมผสานมาหลายปี และกำลัง เป็นที่กล่าวขวัญของวงการพัฒนาภาคชนบทในขณะนั้น" (ใสว หนุย 2531: 3) ซึ่งประสบความสำเร็จระดับหนึ่ง กระทั่งต่อมาปี พ.ศ. 2529 สมาคมเทคโนโลยีที่เหมาะสมได้เสนอแนวคิดและรูปแบบการเกษตรผสมผสานเพื่อการ พึ่งตนเอง พร้อมทั้งสนับสนุนด้านวิชาการ การฝึกอบรม และเทคนิคการขุดเจาะบ่อบาดาล กลุ่มฯ จึงได้จัดสัมมนา ดู งานการขุดเจาะน้ำบาดาลแบบพื้นบ้านและรูปแบบเกษตรผสมผสานที่ อ.เกษตรวิสัย จ.ร้อยเอ็ด และหลังจาก กลับมาชาวบ้านหลายคนเริ่มขุดสระและหันมาทำเกษตรแบบผสมผสาน (รายละเอียดดู เพิ่งอ้าง: 1-11) เช่นเดียวกับกลุ่มสาธารณสุขมูลฐานสูงเนิน ซึ่งนอกจากดำเนินกิจกรรมด้านบริการสาธารณสุขของรัฐและการดูแล รักษาตัวเองของชาวบ้าน ยังได้ดำเนินกิจกรรมส่งเสริมการเกษตรแบบผสมผสาน ทั้งโดยการจัดศึกษาดูงานและ แลกเปลี่ยนประสบการณ์ การอบรมด้านเทคนิคการเกษตร เช่น การปรับปรุงดิน การเตรียมดิน การปลูกและ ขยายพันธุ์ไม้ผล การเลี้ยงปลา การเลี้ยงไก่ การให้วัคซีน การเลี้ยงวัว และการสนับสนุนเครื่องมือ พันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ รวมทั้งเงินทุน (รายละเอียดดู มานะ นาคำ 2531: 1-8)

เช่นเดียวกับภาคเหนือ หลังจากสมาคมเทคโนโลยีที่เหมาะสม ร่วมกับมูลนิธิพัฒนาชนบท และชมรม นักพัฒนาภาคเหนือ จัดอบรมหัวข้อ เทคโนโลยีชาวบ้าน ที่วัดป่าดาราภิรมย์ ในเดือนกุมภาพันธ์ 2528 เนื้อหาว่า ด้วยรูปแบบการเลี้ยงปลาในนาข้าว ต่อมาในปี พ.ศ. 2529 โครงการพะเยาเพื่อการพัฒนาได้ส่งเสริมการเลี้ยงปลา ในนาข้าวในเขต อ.เมือง จ.พะเยา (เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก 2542: (3-3) และสถาบันทรัพยากรธรรมชาติ และความหลากหลายทางชีวภาพ 2542: 4) ขณะที่หลังจากนั้นโครงการส่งเสริมเกษตรทางเลือก จ.พะเยา และ จ.เชียงราย ได้ดำเนินการส่งเสริมการเลี้ยงปลาในนาข้าวและการเกษตรแบบผสมผสานควบคู่กันไป โดยเฉพาะใน เขตภาคเหนือตอนล่างและภาคกลางองค์กรพัฒนาจำนวนมากดำเนินกิจกรรมส่งเสริมการเกษตรแบบผสมผสาน เช่น องค์การเซฟเดอะวิลเดอเรน โครงการปฏิรูปการเกษตรและพัฒนาชนบท จ.นครสวรรค์ โครงการเพื่อนร่วมพัฒนา ชนบท โครงการปฏิรูปการเกษตรและพัฒนาชนบท จ.พิจิตร โครงการสนับสนุนการพึ่งตนเองของชุมชน ฯลฯ ส่งผล ให้ระหว่างปี พ.ศ. 2529-2532 เกิดกระบวนการเปลี่ยนแปลงพื้นที่นาข้าวเป็นแปลงปลูกไม้ผล บ่อเลี้ยงปลา เลี้ยง สัตว์ ฯลฯ ในรูปแบบการเกษตรแบบผสมผสานขนาดใหญ่ หรือหากนับรวมตั้งแต่ปี พ.ศ. 2526-2534 มีเกษตรกร เปลี่ยนผืนนาเป็นการเกษตรแบบผสมผสานกว่า 20,000 คน โดย 2 ใน 3 เคยมาดูงานหรือไม่ก็เคยได้ยินเรื่องราว ของมหาอยู่ สุนทรชัย (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2535: 95-6, 184-5)

นอกจากนี้ ไม่เพียงแต่เกษตรผสมผสาน หากแต่การทดลองและส่งเสริมเทคนิคและรูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืนขององค์กรพัฒนาเอกชนอีกจำนวนมาก พัฒนาขึ้นจากแนวคิดและวิถีปฏิบัติการเกษตรของเกษตรกร อาทิ วิทยาการทดแทนสารเคมี เพราะแม้องค์กรพัฒนาเอกชนโดยเฉพาะในภาคเหนือทดลองและส่งเสริมวิทยาการทดแทนสารเคมีมาตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2520 แต่ก็อยู่ในวงจำกัด ต่อมาสมาคมเทคโนโลยีที่เหมาะสมได้ดำเนินโครงการวิทยาการทดแทนสารเคมี โดยเน้นประสบการณ์ของเกษตรกรเป็นสำคัญ ซึ่งได้พบว่าการใช้สละผสมฆ่าและตะไคร้หอมของนายอรรณพ ต้นสกุล สามารถป้องกันและกำจัดแมลงศัตรูพืชได้อย่างมีประสิทธิภาพ เมื่อขยายพื้นที่การทำงานไปในเขตภาคกลางซึ่งเกษตรกรใช้สารเคมีการเกษตรอย่างเข้มข้น สมาคมฯ จึง “ทดลองเอาสูตรสารสละของคุณอรรณพไปทดลองใช้” (เดชา ศิริภัทร สัมภาษณ์ใน อนุสรณ์ อุณโณ 2546: 125) และต่อมากการใช้สมุนไพรป้องกันและกำจัดแมลงศัตรูพืชสูตรของเกษตรกรคนดังกล่าวได้แพร่หลายอย่างกว้างขวาง

ประการสำคัญ แม้ต่อมาจะมีการสร้างมโนทัศน์ให้กับรูปแบบและเทคนิคการเกษตรต่างๆ โดยอาศัยมโนทัศน์จากต่างประเทศ ไม่ว่าจะเป็นเกษตรกรรมทางเลือก (alternative agriculture) หรือเกษตรกรรมยั่งยืน (sustainable agriculture) ทว่าแนวคิดและวิถีปฏิบัติการเกษตรในแนวทางเหล่านี้ “ส่วนใหญ่พัฒนามาจากการปฏิบัติจริง มาจากประสบการณ์การคิดค้นพัฒนา ลองผิดลองถูกของเกษตรกร แล้วก็ระบบการเกษตรดั้งเดิมที่สืบทอดกันมาอย่างต่อเนื่อง แล้วเราเอามาพัฒนา เอามาใส่แนวคิดต่างประเทศ เพราะว่ามันจะได้อยู่ในกระแสเดียวกัน แล้วก็พลังในการขับเคลื่อนขยายผล” (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, สัมภาษณ์ 12 กันยายน 2546) ทั้งนี้ยังไม่นับรวมวิธีการพัฒนาและส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนขององค์กรพัฒนาเอกชนที่เน้นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างเกษตรกร โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการศึกษาดูงานรูปแบบและเทคนิคการเกษตรของเกษตรกรที่ประสบความสำเร็จ ซึ่งนับเป็นการให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตรอย่างสำคัญ

เพราะเหตุนี้ เกษตรกรรมยั่งยืนจึงเป็นพัฒนาการหรือจังหวะก้าวสำคัญของการเคลื่อนไหวของกระแสภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตรในสังคมไทย อีกทั้งยังไม่ได้จำกัดเฉพาะในขอบข่ายการพัฒนาชนบทด้านการเกษตรและเกษตรกร หากยังครอบคลุมถึงรัฐ หน่วยงานพิเศษ รวมทั้งภาคธุรกิจและสื่อมวลชน ซึ่งเดิมพัฒนา ปฏิบัติ และส่งเสริมเกษตรกรรมแผนใหม่อย่างเข้มข้น ทว่าได้หันมาพัฒนา ปฏิบัติ และส่งเสริมการเกษตรในแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืนตั้งแต่กลางทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในหัวข้อต่อไป

2. การรุกคืบของภูมิปัญญาการเกษตรในพื้นที่แนวคิดและวิถีปฏิบัติการเกษตร

เกษตรกรรมยั่งยืนเป็นระบบการเกษตรซึ่งแตกต่างหรือตรงข้ามกับการเกษตรแผนใหม่ ซึ่งครอบครองพื้นที่แนวคิดและวิถีปฏิบัติการเกษตรส่วนใหญ่ทั้งในระดับสากลและในระดับประเทศ การขยายตัวของเกษตรกรรมยั่งยืนจึงเป็นการรุกคืบพื้นที่แนวคิดและวิถีปฏิบัติการเกษตรจากการเกษตรแผนใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการที่รัฐ หน่วยงานพิเศษ รวมทั้งภาคธุรกิจและสื่อมวลชน ซึ่งเดิมพัฒนาและส่งเสริมเกษตรแผนใหม่ หันมาพัฒนาและส่งเสริมการเกษตรในแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืน ส่งผลให้ดูเหมือนว่าเกษตรกรรมยั่งยืนสามารถยึดครองพื้นที่แนวคิดและวิถีปฏิบัติการเกษตรได้มากขึ้น หรือดูเหมือนว่าสถานะความรู้และความจริงของภูมิปัญญาท้องถิ่นได้รับการปรับเปลี่ยนอย่างสำคัญ หัวข้อนี้กล่าวถึงการพัฒนา ปฏิบัติ และส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานต่างๆ

เหล่านี้ ซึ่งส่งผลให้เกษตรกรรมยังยืนขยายตัวอย่างกว้างขวางในสังคมไทยทั้งในเชิงจำนวนครัวเรือนเกษตรกรและพื้นที่การเกษตร ก่อนจะชี้ให้เห็นว่านัยที่แท้จริงของปฏิบัติการเหล่านี้เป็นเช่นไรในหัวข้อต่อไป ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

2.1 การพัฒนาและส่งเสริมเกษตรกรรมยังยืนของรัฐ

รัฐเริ่มปรับตัวสู่แนวทางเกษตรกรรมยังยืนในระดับนโยบายตั้งแต่ทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา⁶ นอกจากเป็นเพราะการที่องค์กรระหว่างประเทศสำคัญๆ เช่น หน่วยงานต่างๆ ขององค์การสหประชาชาติ ธนาคารโลก โดยเฉพาะ CGIAR (Consultative Group on International Agriculture Research) ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการกำหนดทิศทางการวิจัยเกี่ยวกับการเกษตรในประเทศกำลังพัฒนาเกือบทั่วโลก ให้ความสำคัญกับการพัฒนาการเกษตรแบบยังยืนมากขึ้น (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2535ก: 95-6, 114-5) ยังเป็นเพราะรัฐบาลเริ่มตระหนักว่านโยบายส่งเสริมการขยายตัวของภาคเกษตรกรรมภายใต้แผนพัฒนาฯ ฉบับต่างๆ ที่ผ่านมามีก่อให้เกิดปัญหาและผลกระทบในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ พื้นที่ป่าลดลง แหล่งน้ำดินเงินและแห้งแล้ง ผลผลิตทางการเกษตรลดลง และราคาสินค้าเกษตรตกต่ำ แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530-2534) จึงกำหนดให้มีแผนกระจายการผลิระดับไร่นาเป็นแผนงานและมาตรการสนับสนุนเป็นการเฉพาะ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (1-3)) และกำหนดให้มีแผนงานด้านการวิจัยเกี่ยวกับเกษตรกรรมยังยืน รวมทั้งกำหนดให้ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรจัดสรรเงินเชื่อเพื่อสนับสนุนเกษตรกรที่ต้องการเปลี่ยนรูปแบบการทำฟาร์มมาเป็นแบบผสมผสาน (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ อ้างใน รัฐวิวัฒน์ เสนาคำ มปป.: 8-9)

ขณะที่ต่อมาหลังจากที่รัฐบาลตระหนักว่าแนวทางการพัฒนาเกษตรแผนใหม่ที่ได้ดำเนินการมาตลอด ไม่ที่จะเป็นการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตโดยสนับสนุนปัจจัยการผลิต เช่น พันธุ์ ระบบชลประทาน สินเชื่อ เทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่ หรือการยกระดับรายได้โดยใช้นโยบายรักษาระดับราคาสินค้าเกษตรสำคัญๆ ไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะผลผลิตที่เพิ่มขึ้นเกิดจากการเอื้ออำนวยของทรัพยากรธรรมชาติมากกว่าการปรับปรุงประสิทธิภาพการผลิต ขณะที่นโยบายด้านราคาและตลาดขาดความต่อเนื่องและผลประโยชน์ไม่ตกถึงเกษตรกรเท่าที่ควร (พูนศิริ วัจนะภูมิ และคณะ 2536: 30) แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 นอกจากจะปรับเปลี่ยนนโยบายจากการเร่งรัดการขยายตัวของภาคเกษตรกรรม มาเป็นการรักษาอัตราการขยายตัวของภาคเกษตรให้อยู่ในระดับที่เหมาะสม (ธันวา จิตต์สงวน และคณะ 2543: 49) แผนพัฒนาฯ ฉบับนี้ยังเน้นการ “ปรับโครงสร้างการผลิตทางการเกษตรให้สอดคล้องกับสภาพพื้นที่และความต้องการของตลาด ด้วยการปรับระบบการเพาะปลูกและระบบไร่นาเป็นแบบผสมผสาน” (สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อ้างใน พูนศิริ วัจนะภูมิ และคณะ

⁶ ทั้งนี้ แม้ก่อนต้นทศวรรษ 2530 จะมีหน่วยงานรัฐบาลบางหน่วยงานพัฒนาและส่งเสริมการเกษตรในแนวทางเกษตรกรรมยังยืน ไม่ว่าจะเป็นการเลี้ยงปลาในนาข้าว การทดลองวิทยาการทดแทนสารเคมี หรือการวิจัยระบบการปลูกพืช ทว่ากิจกรรมเหล่านี้ไม่ขยายตัวเท่าที่ควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งแม้จะมีการจัดตั้งสถาบันวิจัยการทำฟาร์ม ภายใต้กรมวิชาการเกษตรในปี พ.ศ. 2525 เพื่อดำเนินการวิจัยและส่งเสริมระบบการทำฟาร์ม ซึ่งจัดว่าสอดคล้องกับหลักการและวิธีปฏิบัติเกษตรกรรมยังยืน ทว่าสถาบันฯ ประสบปัญหาในหลายด้านจนกระทั่งถูกยุบใน 10 ปีต่อมา (รายละเอียดดู อนุสรณ์ อุณโณ 2546: 167-73)

2536: 35) และให้สาขาส่ง ปุศสัตว์ และป่าเศรษฐกิจเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาการเกษตรมากขึ้น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (1-3)) กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากที่เคยปลูกข้าวหรือพืชไร่ชนิดใดชนิดหนึ่งเพียงอย่างเดียวมาเป็นการปลูกพืชหลายชนิดร่วมกับการทำประมง ปุศสัตว์ ไม้ผลหรือไม้ยืนต้น หรือเป็นการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตจากไร่-นา มาเป็นไร่นาสวนผสม โดยคำนึงถึงความต้องการของตลาดและความสอดคล้องกับสภาพทรัพยากรธรรมชาติของพื้นที่ (พูนศิริ วัจนะภูมิ และคณะ 2536: 32-3)

ในการดำเนินนโยบายดังกล่าว แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 ได้กำหนดมาตรการและแผนงานรองรับ นอกจากการปรับระบบส่งเสริมการเกษตรให้เกษตรกรสามารถวางแผนการผลิตในไร่นาได้ด้วยตนเอง โดยรัฐเสนอทางเลือกและสนับสนุนปัจจัยที่จำเป็น ยังประกอบด้วยโครงการปรับระบบการเกษตรในเขตชลประทานลุ่มเจ้าพระยา ซึ่งเน้นการปรับเปลี่ยนการปลูกข้าวนาปรังในเขตชลประทาน 20 จังหวัดไปสู่พืชเศรษฐกิจที่ใช้น้ำน้อย หรือไม้ผล ไม้ยืนต้น อันเนื่องมาจากข้อจำกัดของทรัพยากรน้ำในฤดูแล้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร (คปร.) ซึ่งระยะแรก (พ.ศ. 2537-2539) เน้นการปรับเปลี่ยนพืชที่มีปัญหา เช่น ข้าว กาแฟ มันสำปะหลัง ไปสู่การผลิตพืชอื่นและปศุสัตว์ที่มีโอกาสทางการตลาดสูงกว่า ส่วนระยะที่ 2 (พ.ศ. 2540-2544) เน้นการสนับสนุนการเกษตรแบบผสมผสาน (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (1-3)-(1-4)) กำหนดเป้าหมายการดำเนินการโดยเน้นหนักในพื้นที่ยากจนและพื้นที่ที่มีปัญหาด้านดินเค็ม ดินแห้งแล้ง และได้กำหนดพื้นที่ดำเนินการระยะแรกใน 42 จังหวัด โดยเน้นการพัฒนาที่เกษตรกรเป็นผู้ริเริ่มและกำหนดแผนการผลิตเอง เจ้าหน้าที่เกษตรทำหน้าที่ให้ความรู้และให้การสนับสนุนตามที่จำเป็น (สิริวุฒи เสนาคำ มปป.: 9-10)⁷

โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) ซึ่งรัฐได้ปรับตัวตอบสนองการเคลื่อนไหวของเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกด้วยการบรรจุข้อเรียกร้องของเครือข่ายฯ ไว้ในแผนพัฒนาฯ ฉบับนี้ โดยได้กำหนดพื้นที่เป้าหมายสำหรับการปรับโครงสร้างการเกษตรเป็นระบบเกษตรกรรมยั่งยืนไม่ต่ำกว่าร้อยละ 20 ของพื้นที่การเกษตรทั้งประเทศหรือประมาณ 25 ล้านไร่ พร้อมกับกำหนดพื้นที่เป้าหมายเฉพาะ ได้แก่ พื้นที่ที่มีการชะล้างพังทลายของดินไม่ต่ำกว่าปีละ 1 ล้านไร่ พื้นที่ที่มีปัญหาดินเค็มดินเปรี้ยวดินขาดอินทรีย์วัตถุไม่ต่ำกว่าปีละ 1

⁷ นอกจากนั้นแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 ยังกำหนดให้มีการสนับสนุนการวิจัยด้านเกษตรกรรมยั่งยืนเป็นการเฉพาะ โดยกำหนดให้มี "การวิจัยพัฒนาและถ่ายทอดของวิทยาการเพื่อการเกษตร ตลอดจนจัดหาปัจจัยการผลิตที่จำเป็น โดยเร่งรัดงานวิจัยที่เป็นแนวทางการป้องกันกำจัดศัตรูพืชด้วยวิธีธรรมชาติ การนำเอาพืช สารสกัดจากพืชและจุลินทรีย์มาใช้แทนสารเคมี สนับสนุนการปรับปรุงบำรุงดินโดยใช้ปุ๋ยอินทรีย์และปุ๋ยชีวภาพแทนการใช้ปุ๋ยเคมี" (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อ้างใน บุษบา วรากรวรวิ 2536: 297) พร้อมกับแต่งตั้งคณะกรรมการพัฒนาการเกษตรยั่งยืน เมื่อเดือนมกราคม 2535 มีปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์เป็นประธาน และมีอธิบดีกรมวิชาการเกษตรเป็นกรรมการ ทำหน้าที่กำหนดนโยบายและแนวทางการพัฒนาการเกษตรยั่งยืน ทั้งด้านการวิจัย พัฒนา ส่งเสริมการร่วมมือกับภาคเอกชน รวมถึงแหล่งงบประมาณและความร่วมมือจากต่างประเทศ ขณะที่ต่อมากระทรวงเกษตรฯ โดยกรมวิชาการเกษตรได้แต่งตั้ง คณะกรรมการศึกษาการพัฒนาการเกษตรยั่งยืน เมื่อเดือนพฤษภาคม 2535 เพื่อกำหนดทิศทางของการเกษตรของชาติในระยะยาว (พ.ศ. 2536-2545) พร้อมกับได้แต่งตั้งคณะอนุกรรมการวิจัยและพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน ในปี พ.ศ. 2536 แทนคณะทำงานจัดการฝึกอบรมหลักสูตรการเกษตรยั่งยืน และคณะทำงานวิจัยและพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งมีหน้าที่ความรับผิดชอบคล้ายคลึงกัน (รายละเอียดดู บุษบา วรากรวรวิ 2536: 297-300)

ล้านไร่ และพื้นที่ปฏิรูปที่ดินพื้นที่นาทุ่งทั้งร้างและพื้นที่ผ่านการทำเหมืองแร่แล้ว โดยดำเนินงานผ่านแผนงานและโครงการต่างๆ เช่น โครงการพัฒนาการเกษตรผสมผสาน โครงการสนับสนุนแผนการผลิตของเกษตรกร โครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร โครงการเกษตรทฤษฎีใหม่ตามแนวพระราชดำริ ศูนย์สาธิตด้านป่าไม้ โครงการภายใต้แผนยุทธศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเอง ฯลฯ (รายละเอียดดู สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2539: 77, 135 และสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (1-7)-(1-9), (2-1)-(2-23))

ขณะเดียวกันในช่วงนี้กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้ขอรับการสนับสนุนเงินทุนจากจาก DANCED (Danish Cooperation on Environment and Development) และ UNDP (United Nation Development Program) ดำเนินโครงการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนเป็นการเฉพาะ⁸ ขณะที่ในช่วงที่ประเทศไทยประสบภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจช่วงต้นทศวรรษ 2540 รัฐบาลได้สนับสนุนการทำเกษตรกรรมยั่งยืนเพื่อบรรเทาปัญหาและผลกระทบจากภาวะวิกฤติดังกล่าวเป็นการเฉพาะ นอกจากนี้ หน่วยงานรัฐ เช่น กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม ได้ดำเนินนโยบายการใช้ปุ๋ยชีวภาพและปุ๋ยอินทรีย์เพื่อกอบกู้เศรษฐกิจ⁹ โดยเสนอแผนงานสนับสนุนการจัดตั้งโรงงานผลิตปุ๋ยชีวภาพและปุ๋ยอินทรีย์เชิงการค้า รวมทั้งแผนงานสนับสนุนการวิจัยและพัฒนาการใช้ปุ๋ยชีวภาพและปุ๋ยอินทรีย์เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพ แผนการรณรงค์ เผยแพร่ ประชาสัมพันธ์การใช้ปุ๋ยชีวภาพแบบผสมผสาน และแผนการจัดหาปุ๋ยชีวภาพและปุ๋ยอินทรีย์เพื่อทดแทนการใช้ปุ๋ยเคมีและรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดินระยะยาว (รายละเอียดดู กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม 2542: 8-10, 12-7) ฯลฯ เหล่านี้ส่งผลให้จำนวนครัวเรือนเกษตรกรและพื้นที่การทำเกษตรในแนวทางกรรมยั่งยืนขยายตัวอย่างกว้างขวาง ดังแสดงในตารางด้านล่าง

⁸ กล่าวในส่วนที่ขอรับการสนับสนุนเงินทุนจาก DANCED ได้แก่ โครงการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน ซึ่งมีกรมวิชาการเกษตรเป็นหน่วยงานหลักสนับสนุนการศึกษาวิจัยแบบมีส่วนร่วมและสนับสนุนการสร้างเครือข่ายการดำเนินงานร่วมกัน โครงการเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่เกษตรกรด้านการป้องกันและกำจัดศัตรูพืช ซึ่งมีกรมวิชาการเกษตรเป็นหลักดำเนินงานให้การป้องกันกำจัดศัตรูพืชโดยวิธีผสมผสานได้รับการยอมรับและปฏิบัติ โครงการนำร่องการจัดทำแผนพัฒนาชุมชนแบบมีส่วนร่วม โดยใช้ศูนย์ถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรเป็นศูนย์กลาง ขณะที่ในส่วนที่ขอรับการสนับสนุนจาก UNDP ได้แก่ โครงการเพิ่มขีดความสามารถในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน ซึ่งมีกรมส่งเสริมการเกษตรเป็นหน่วยงานหลักดำเนินงานเพิ่มขีดความสามารถในการพึ่งตนเองของชุมชน และให้เจ้าหน้าที่ปรับบทบาทในการทำงานร่วมกับชาวบ้านและองค์กรอื่นๆ

⁹ เพราะในช่วงปี พ.ศ. 2536-2540 ประเทศไทยนำเข้าปุ๋ยเคมีปีละ 3-3.4 ล้านตัน คิดเป็นมูลค่า 13-18 หมื่นล้านบาท โดยรัฐต้องรับภาระจัดหาปุ๋ยเคมีให้เกษตรกรผ่านองค์การตลาดเพื่อเกษตรกรเพิ่มขึ้นทุกปี โดยเฉพาะปี พ.ศ. 2539 มากกว่าปี พ.ศ. 2538 ถึง 175,000 ตัน คิดเป็นเงิน 2,000-2,500 ล้านบาท และรัฐต้องขาดทุนปีละ 500-800 ล้านบาท ขณะที่ผลการทดลองจำนวนมากพบว่า การใช้ปุ๋ยชีวภาพสามารถเพิ่มผลผลิตข้าวได้สูงกว่าการใช้ปุ๋ยเคมีและช่วยลดต้นทุนการผลิต การทดแทนปุ๋ยเคมีโดยปุ๋ยชีวภาพและปุ๋ยอินทรีย์ที่ผลิตในประเทศจึงไม่เพียงช่วยให้รัฐประหยัดงบประมาณหลายร้อยล้านบาท หากยังช่วยเพิ่มผลผลิตและลดต้นทุนการผลิตของเกษตรกร (กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม 2542: 3)

ตารางที่ 1 แสดงผลการดำเนินกิจกรรมส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานรัฐในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8

กิจกรรม แผนงาน	ผลการดำเนินงาน
งานปรับปรุงแก้ปัญหาดินเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการใช้ที่ดิน ให้สามารถทำการเกษตรได้อย่างยั่งยืน	ดำเนินการได้ 6.6 ล้านไร่
การป้องกันการชะล้างพังทลายของดินโดยการอนุรักษ์ดิน และน้ำ	ดำเนินการได้ 3.6 ล้านไร่
โครงการไร่นาสวนผสมและเกษตรผสมผสาน	ดำเนินการได้ 62,500 ไร่
งานฟื้นฟูและพัฒนาป่าไม้โดยการทำกิจกรรมพัฒนาป่า ชุมชน	ดำเนินการได้ 2,200 ไร่
การใช้ประโยชน์ที่ดินโดยระบบวนเกษตร	ดำเนินการในพื้นที่เกษตรกร 3,000 ไร่ ป่าชุมชน 3,000 ไร่
โครงการสระเก็บน้ำขนาดเล็กเพื่อการเกษตรผสมผสาน	ดำเนินการได้ 156,596 สระ สนับสนุนเกษตรกร 156,596 ครัวเรือน เป็นโครงการบูรณาการ มีการ สนับสนุนปัจจัยการผลิตโดยกรมต่างๆ สังกัดกษ.
โครงการเศรษฐกิจพอเพียง	ดำเนินการเพื่อสนับสนุนระบบการผลิตที่พึ่งตนเอง
โครงการเพิ่มศักยภาพการผลิตของชุมชน	ดำเนินการเป็นตำบลนำร่องในปี พ.ศ. 2544 จำนวน 8 ตำบล และเตรียมความพร้อมอีกจำนวน 106 ตำบล และมีแผนดำเนินการต่อไปในปี พ.ศ. 2545 อีก 800 ตำบล ก่อนขยายการดำเนินการให้ ครบทุกตำบล
พื้นที่ที่มีการชะล้างพังทลายของดิน	สาธิตการปลูกพืชเชิงอนุรักษ์โดยการปลูกพืชแบบ ผสมผสานสลับกับหญ้าแฝกในพื้นที่ 22,000 ไร่
พื้นที่ดินเค็ม	ปรับปรุงพื้นที่และส่งเสริมการปลูกข้าว ไม้ผล ไม้ ยืนต้น ในพื้นที่ 118,600 ไร่
พื้นที่ดินเปรี้ยว	ปรับระบบการปลูกพืชเป็นแบบผสมผสานในพื้นที่ 50,000 ไร่
พื้นที่ปฏิรูปที่ดิน	ปรับปรุงรูปแบบการผลิตทางการเกษตรเป็นระบบ เกษตรผสมผสานในพื้นที่ 87,000 ไร่

(ที่มา: ปรับปรุงจากสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (1-12) และ คณะทำงานพัฒนาและส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืน 2544: ไม่มีเลขหน้า และดูรายละเอียดแผนงานและ โครงการต่างๆ และผลการดำเนินงานในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 ใน สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการ เศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (2-2)-(2-24))

นโยบายการส่งเสริมสนับสนุนเกษตรกรรมยั่งยืนยังคงดำเนินอย่างต่อเนื่องในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 9 ซึ่ง เน้นการ “ปรับโครงสร้างเพื่อสร้างความเข้มแข็งของภาคการผลิต เน้นการสร้างความสมดุลระหว่างการผลิตกับการ อนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และส่งเสริมกระบวนการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน” (คณะทำงาน พัฒนาและส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืน 2544: ไม่มีเลขหน้า) โดยกำหนดให้ “1) ส่งเสริมกระบวนการพัฒนา การเกษตรแบบยั่งยืนโดยให้เกษตรกรเรียนรู้จากประสบการณ์ของเกษตรกรและกลุ่มเกษตรกร และได้รับการ สนับสนุนจากภาครัฐในหลายรูปแบบ 2) ขยายการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนเพื่อสร้างคุณภาพของการใช้ ทรัพยากรธรรมชาติ และเสริมสร้างขีดความสามารถการเพิ่มผลผลิตเพื่อให้การเกษตรแบบยั่งยืนอยู่รอดได้ในเชิง พาณิชนัย 3) สร้างระบบเครือข่ายให้สามารถเชื่อมโยงการเกษตรแบบยั่งยืนและระบบเศรษฐกิจชุมชน 4) สร้าง ความรู้และความเข้าใจให้แก่เกษตรกรเพื่อลดปริมาณการใช้สารเคมีการเกษตรอย่างทั่วถึง พร้อมทั้งเร่งรัดการวิจัย และพัฒนาผลิตภัณฑ์เพื่อทดแทนสารเคมีการเกษตร และให้มีการขยายผลในเชิงพาณิชย์อย่างกว้างขวาง” (ไม่ ปรากฏผู้แต่ง มปป.: 7-8)

ขณะที่นโยบายของรัฐบาลชุดปัจจุบันซึ่งมี พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร เป็นนายกรัฐมนตรี ได้ระบุถึงการ ส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนไว้อย่างชัดเจนในการแถลงนโยบายต่อรัฐสภาเมื่อวันที่ 26 กุมภาพันธ์ 2544 ความว่า “ส่งเสริมการทำเกษตรผสมผสาน เกษตรทางเลือก และเกษตรอินทรีย์ รวมทั้งส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้แก่ เกษตรกร” (คณะทำงานพัฒนาและส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืน 2544: ไม่มีเลขหน้า) โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้ กำหนดอย่างชัดเจนว่าในปี พ.ศ. 2547 จะดำเนินยุทธศาสตร์ผลักดันให้ประเทศไทยเป็น “ครัวของโลก” (ซึ่ง หมายถึงการผลิตสินค้าการเกษตรที่ปลอดภัยจากสารเคมีจำหน่ายในตลาดโลก) รวมทั้งการดำเนินนโยบายอาหาร ปลอดภัย (food safety) เหล่านี้เป็นต้น

ทั้งนี้ การที่รัฐหันมาส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนในระดับนโยบายไม่เพียงแต่เกิดจากการปรับเปลี่ยนแนวทางการ พัฒนาการเกษตรขององค์กระระหว่างประเทศ รวมทั้งการตระหนักของรัฐในข้อจำกัดของแนวทางการ พัฒนาการเกษตรที่ผ่านมาที่ไม่เพียงแต่ไม่สามารถพัฒนาการเกษตรได้จริงหากยังก่อให้เกิดปัญหาและผลกระทบ อย่างกว้างขวางดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ หากยังเกิดจากการที่รัฐเห็นความสำคัญของความรู้เกษตรกรหรือภูมิ ปัญญาชาวบ้านด้านการเกษตรมากขึ้น จากเดิมที่เห็นว่าล้าหลังและไม่เป็น “วิทยาศาสตร์” จำเป็นต้องถูกแทนที่ ด้วยความรู้การเกษตรแผนใหม่ผ่านทางระบบส่งเสริมการเกษตร มาเป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์จริงของ เกษตรกร ดังจะเห็นได้จากการพัฒนาและส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 ซึ่งนอกจาก สนับสนุนเกษตรกรในด้านต่างๆ อาทิ แหล่งน้ำ ปัจจัยการผลิต สินเชื่อระยะยาว ตลาด แผนพัฒนาฯ ฉบับนี้ยังเน้น การเรียนรู้จากประสบการณ์ของเกษตรกรที่ประสบความสำเร็จ และเน้นการวิจัยแบบสหวิทยาการโดยคำนึงถึงภูมิ

ปัญญาท้องถิ่น พร้อมกับกำหนดให้ปรับระบบการส่งเสริมของรัฐจากการเป็นผู้ส่งเสริมหลักมาเป็นผู้ประสานงานระหว่างผู้ที่เกี่ยวข้องแทน (รายละเอียดดู สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2539: 78 และสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (1-10), (2-24)) กล่าวอีกนัยหนึ่ง การส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานรัฐส่งผลให้ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตรได้รับการยกสถานะเป็น “ความรู้” ประเภทหนึ่ง และมีตำแหน่งแห่งที่สำคัญในพื้นที่ความรู้และวิถีปฏิบัติการเกษตรของหน่วยงานรัฐรวมทั้งสถาบันวิชาการของรัฐ

2.2 การพัฒนาและส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานพิเศษ

ประเทศไทยมีหน่วยงานพิเศษซึ่งดำเนินกิจกรรมพัฒนาและส่งเสริมการเกษตรจำนวนมาก แต่ที่มีบทบาทสำคัญได้แก่ศูนย์ศึกษาการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำริ¹⁰ ซึ่งตั้งขึ้นเพื่อศึกษา ทดลอง วิจัย แสวงหาแนวทาง และวิธีการพัฒนาด้านต่างๆ ที่เหมาะสมและสอดคล้องกับสภาพพื้นที่และเกษตรกร รวมทั้งเป็นสถานที่ให้เจ้าหน้าที่จากหน่วยงานต่างๆ ทั้งด้านเกษตร อุตสาหกรรม สังคม การศึกษา ฯลฯ ได้ร่วมแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และประสานงานกัน ปัจจุบันมีจำนวน 6 ศูนย์ เป็นตัวแทนในแต่ละภาค โดยกิจกรรมด้านเกษตรที่สำคัญของศูนย์ฯ ได้แก่ 1) งานศึกษาและพัฒนาเกษตรกรรม ดำเนินการศึกษาค้นคว้าทดลองและทดสอบด้านการเกษตรในรูปแบบต่างๆ การแปรรูปผลผลิตการเกษตร กิจกรรมระบบการทำฟาร์ม ฯลฯ 2) งานศึกษาและพัฒนาปรับปรุงดิน เช่น งานสำรวจดินและเสนอแนะแผนการใช้ประโยชน์ที่ดิน งานพัฒนาพื้นที่และก่อสร้างระบบอนุรักษ์ดินและน้ำ งานศึกษาและวิจัยเกี่ยวกับการอนุรักษ์ดินและน้ำ งานวิเคราะห์ดิน การศึกษาและทดสอบระบบการใช้ที่ดินบนพื้นที่ลาดเท ฯลฯ และ 3) งานส่งเสริมการเกษตร ดำเนินการนำผลการศึกษา ทดลอง และทดสอบ ที่ได้ผลสมบูรณ์และเหมาะสมไปเผยแพร่และส่งเสริมให้แก่เกษตรกรในหมู่บ้านบวรและหมู่บ้านใกล้เคียง ทั้งนี้ ศูนย์ศึกษาการพัฒนาฯ ดำเนินการส่งเสริมการเกษตรในรูปแบบต่างๆ จำนวนมาก เฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับการแก้ปัญหาความ

¹⁰ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวพระราชดำริเกี่ยวกับการพัฒนาการเกษตรหลายด้าน ได้แก่ 1) การพัฒนาประสิทธิภาพการผลิตทางการเกษตร ทรงเน้นการค้นคว้าทดลองและวิจัยหาพันธุ์พืชใหม่ๆ โดยเฉพาะพืชเศรษฐกิจ เช่น หม่อนไหม ยางพารา ฯลฯ พืชเพื่อการปรับปรุงบำรุงดินและพืชสมุนไพร ตลอดจนการศึกษาเกี่ยวกับแมลงศัตรูพืช รวมทั้งพันธุ์สัตว์ต่างๆ ที่เหมาะสม เช่น โค กระบือ แพะ แกะ พันธุ์ปลา สัตว์ปีก เพื่อแนะนำให้เกษตรกรนำไปปฏิบัติได้ด้วยตนเอง เสียค่าใช้จ่ายน้อย ใช้เทคโนโลยีง่าย ไม่ซับซ้อน ให้เกษตรกรสามารถพึ่งตนเองได้โดยเฉพาะด้านอาหาร มิให้เกษตรกรพึ่งพาพืชเกษตรแต่เพียงอย่างเดียว 2) การพัฒนาทรัพยากรแหล่งน้ำ ทรงสนับสนุนให้จัดทำโครงการชลประทานขนาดเล็กกระจายไปในพื้นที่จำนวนมาก ส่วนพื้นที่ต้นน้ำลำธารทรงให้พิจารณาสร้างฝายเก็บกักน้ำไว้เป็นขั้นๆ แล้วต่อท่อชักน้ำจากเหนือฝายเพื่อกระจายน้ำจากฝายต่างๆ ให้พื้นที่ป่าสองฝั่ง มีโครงการปรับปรุงสภาพแหล่งน้ำโดยวิธีชีวภาพ และ 3) การพัฒนาทรัพยากรดิน ทรงแนะนำให้ใช้หลักการธรรมชาติ เช่น ส่งเสริมให้ปลูกไม้ใช้สอยแซมในแปลงปลูกพืชไร่ จัดทำระบบคันดินขวางความลาดเทของพื้นที่ทำคลองคูส่งน้ำสู่ไร่นา การปลูกพืชหมุนเวียนและการปลูกพืชคลุมดิน ทดลองใช้หญ้าแฝกในการอนุรักษ์ดิน การใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมและจัดการอย่างถูกต้อง (รายละเอียดดู พูนศิริ วัจนะภูมิ และคณะ 2536: 6-10)

เสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติมีจำนวนกว่า 1,000 โครงการ (รายละเอียดดู พูนศิริ วัจนะภูมิ และคณะ 2536: 10-2) และมีเกษตรกรเข้าร่วมจำนวนมาก โดยเฉพาะชาวเขาเผ่าต่างๆ ซึ่งอาศัยอยู่ในพื้นที่สูง¹¹

นอกจากศูนย์ศึกษาการพัฒนาฯ หน่วยงานพิเศษที่มีบทบาทในการพัฒนาและส่งเสริมการเกษตรอย่างสำคัญคือมูลนิธิชัยพัฒนา ซึ่งนอกจากการพัฒนาและส่งเสริมการเกษตรและการพัฒนาชนบทในด้านต่างๆ แล้ว มูลนิธิฯ ยังดำเนินการพัฒนาและส่งเสริมรูปแบบการเกษตรที่เรียกว่าเกษตรทฤษฎีใหม่¹² ดำเนินการครั้งแรกในปี พ.ศ. 2532 โดยมูลนิธิชัยพัฒนาร่วมกับหน่วยราชการต่างๆ ได้จัดแบ่งพื้นที่บริเวณวัดมงคลชัยพัฒนา ต.เขาหินพัฒนา อ.เฉลิมพระเกียรติ จ.สระบุรี สำหรับศึกษาและพัฒนารูปแบบการเกษตรทฤษฎีใหม่ และหลังจากที่ดำเนินการประสบผลสำเร็จระดับหนึ่ง มูลนิธิฯ ได้ขยายผลสู่พื้นที่ไร่นาของเกษตรกรรอบโครงการและเกษตรกรในพื้นที่อื่นๆ รวมทั้งในปี พ.ศ. 2536 ได้มีการดำเนินโครงการเกษตรทฤษฎีใหม่อีก 4 โครงการที่บ้านแดนสามัคคี ต.คุ้มเก่า อ.เขาวง จ.กาฬสินธุ์ (ชนิกา เจริญวงศ์ อ้างใน ธันวาท จิตต์สงวน และคณะ 2544: (3-17))

ประการสำคัญ หลังจากที่รัฐบาลดำเนินการส่งเสริมเกษตรกรมายังยืนในระดับนโยบาย เกษตรทฤษฎีใหม่ได้รับการดำเนินการโดยหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 ได้กำหนดแผนงานส่งเสริมโครงการเกษตรทฤษฎีใหม่เป็นการเฉพาะ โดยในปี พ.ศ. 2542 กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้ใช้งบประมาณจำนวน 185 ล้านบาทรวมทั้งเงินกู้จากธนาคารเพื่อการพัฒนาแห่งเอเชียจำนวน 777 ล้านบาท ดำเนินการจัดตั้งศูนย์สาธิตเกษตรทฤษฎีใหม่ 8,000 ศูนย์ในระดับตำบล กิจกรรมประกอบด้วย การสำรวจและการเตรียมความพร้อมของเกษตรกร การจัดทำแผนการผลิต การสนับสนุนเกษตรกร และติดตามการดำเนินงาน โดยโครงการฯ สนับสนุนปัจจัยการผลิตแก่เกษตรกรรายละ 5,000 บาท รวมทั้งสนับสนุนแหล่งน้ำ ฟาร์มทดลองสาธิต และการวางระบบบัญชีฟาร์ม (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2539: 77) ซึ่งมีเกษตรกรเข้าร่วมโครงการฯ จำนวนมาก เฉพาะช่วงครั้งแรกของแผนพัฒนาฯ ฉบับนี้สามารถดำเนินการสนับสนุนเกษตรกรได้ 15,495 ราย ในพื้นที่ 220,339 ไร่ งบประมาณ 239.68 ล้านบาท (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (1-20))

นอกจากนี้ ในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 เกษตรทฤษฎีใหม่ได้รับการเสนอและดำเนินการโดยหน่วยงานต่างๆ รวมทั้งภาคธุรกิจ เช่น โครงการป้อนรงค์เพื่อขยายผลไร่นาสวนผสมตามแนวทฤษฎีใหม่ ดำเนินการโดยกรมส่งเสริมการเกษตร โดยในปี พ.ศ. 2541 กำหนดเป้าหมายในการรณรงค์ให้เกษตรกรทำไร่นาสวนผสมตามแนว

¹¹ อาทิ ชาวแม้งบ้านป่าไผ่ ต.แม่วิน อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่ เดิมปลูกฝิ่นเป็นพืชเศรษฐกิจ ต่อมาปี พ.ศ. 2514 ทางกรมได้เข้ามาปราบปรามและทำลายพื้นที่ปลูกฝิ่น ก่อนจะสนับสนุนการปลูกกะหล่ำปลีทดแทนในปี พ.ศ. 2518 ต่อมาในปี พ.ศ. 2521 ศูนย์ศึกษาการพัฒนาฯ ได้ดำเนินการส่งเสริมการปลูกไม้ผลและพืชผักต่างๆ เช่น บัวย สาลี่ ท้อ พลับ มะม่วง ผักกาดหอม ฯลฯ แทนการปลูกกะหล่ำปลี โดยสนับสนุนทั้งด้านการผลิตและตลาด (รายละเอียดดู สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมหลายทางชีวภาพ 2542: 11-2)

¹² เกษตรทฤษฎีใหม่เป็นแนวทางการบริหารงานพัฒนาการเกษตรที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริขึ้นเพื่อแก้ไขปัญหาการเกษตรกรรมไม่ได้ผลในเขตพื้นที่ขาดแคลนน้ำ มีลักษณะเป็นระบบการเกษตรที่เน้นการจัดการทรัพยากรน้ำในไร่นาในรูปแบบของสระน้ำในไร่นา ในพื้นที่ขนาดเล็กประมาณ 10-15 ไร่และอยู่นอกเขตชลประทานที่สมบูรณ์ มีกิจกรรมการเกษตรที่หลากหลายทั้งเพื่อบริโภคในครัวเรือนและเพื่อขาย (ธันวาท จิตต์สงวน และคณะ 2544: (3-14), (3-17))

ทฤษฎีใหม่จำนวน 1,800 ราย โดยเฉพาะหลังเกิดวิกฤติเศรษฐกิจปี พ.ศ. 2540 ซึ่งส่งผลแรงงานจำนวนหนึ่งกลับชนบทและอยู่ในสภาวะว่างงาน กระทรวงแรงงานฯ จึงเสนอแผนปฏิบัติการบรรเทาปัญหาการว่างงานแห่งชาติต่อคณะรัฐมนตรี 7 มาตรการ ซึ่งหนึ่งในนั้นคือมาตรการโครงการเกษตรทฤษฎีใหม่ ซึ่งรับผิดชอบโดยกระทรวงเกษตรฯ มีวัตถุประสงค์เพื่อสนับสนุนเกษตรกรทั่วไปและแรงงานที่กลับภูมิลำเนาให้สามารถทำการเกษตรที่พึ่งตนเองได้ และสามารถเป็นศูนย์สาธิตเกษตรทฤษฎีใหม่ โดยโครงการฯ กำหนดครัวเรือนเป้าหมาย 16,000 ครัวเรือน เน้นเกษตรกรรายย่อยและผู้ว่างงานที่มีที่ดินของตนเองขนาด 15-25 ไร่ และอยู่ในเขตน้ำฝนแต่ฝนตกไม่ชุก (อันวา จิตต์สงวน และคณะ 2544: (3-17), (8-1)-(8-2)) ขณะที่นายโสภณ สุภาพงษ์ กรรมการผู้จัดการใหญ่บริษัทบางจากปิโตรเลียม ได้จัดตั้งบริษัทมงคลชัยพัฒนาเพื่อสนับสนุนเกษตรทฤษฎีใหม่ในแง่ของการผลิต แปรรูป และตลาด (วัลลภ พรหมทอง 2544: 4) ทั้งนี้ยังไม่แนบบรรณิหน่วยงานรัฐต่างๆ เช่น ค่ายทหาร โรงเรียน โรงพยาบาล ฯลฯ ส่งเสริมให้ข้าราชการในสังกัดทำเกษตรทฤษฎีใหม่สำหรับบริโภคและเป็นรายได้พิเศษอีกเป็นจำนวนมาก ส่งผลให้เกษตรทฤษฎีใหม่ขยายตัวอย่างกว้างขวางในเวลาอันรวดเร็ว

2.3 การปฏิบัติและส่งเสริมเกษตรกรมัยยั้งยืนของภาคธุรกิจและสื่อมวลชน

ภาคธุรกิจและสื่อมวลชนได้หันมาส่งเสริมเกษตรกรมัยยั้งยืนอย่างกว้างขวางหลังการขยายตัวของกระแสอนุรักษ์ธรรมชาติและการท่องเที่ยวสุขภาพ กล่าวในส่วนภาคธุรกิจ บริษัทจำนวนหนึ่งได้ผลิตปัจจัยการผลิตจำพวกปุ๋ยอินทรีย์ ปุ๋ยชีวภาพ หัวเชื้อน้ำหมักชีวภาพ จุลินทรีย์ที่มีประสิทธิภาพ ฯลฯ วางจำหน่ายในท้องตลาด ขณะเดียวกันบริษัทจำนวนหนึ่งได้ส่งเสริมเกษตรกรปลูกพืชผักปลอดสารพิษด้วยการเป็นผู้รับซื้อผลผลิต ซึ่งไม่เพียงแต่บริษัทในประเทศไทยแต่ยังรวมถึงบริษัทต่างประเทศด้วย ดังกรณีกลุ่มสหกรณ์เกษตรอินทรีย์ของญี่ปุ่นได้เข้ามาส่งเสริมให้เกษตรกรที่ จ.เพชรบุรี ปลูกกล้วยหอมทองปลอดสารเคมีเพื่อส่งออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อตลาดพืชผักปลอดสารพิษขยายตัวมากขึ้น บริษัทจำนวนหนึ่งได้ร่วมกับหน่วยงานรัฐ เช่น กรมส่งเสริมการเกษตร กรมวิชาการเกษตร ดำเนินการส่งเสริมการผลิตผักอนามัยให้แก่เกษตรกร โดยหน่วยงานรัฐมีหน้าที่เป็นผู้รับประกันคุณภาพผลผลิตด้วยการติดสติ๊กเกอร์หรือบรรจุถุงที่มีตรารับรองว่าเป็นผักอนามัยหรือผักปลอดสารพิษ ส่วนบริษัทรับผิดชอบด้านการตลาด ขณะที่ปัจจุบันบริษัทยักษ์ใหญ่ทางการเกษตรเช่นเครือเจริญโภคภัณฑ์ได้หันมาส่งเสริมการทำเกษตรอินทรีย์ในจังหวัดทางภาคอีสาน เช่นเดียวกับเริ่มมีนักธุรกิจอุตสาหกรรมในประเทศไทยหลายรายสนใจที่จะส่งเสริมเกษตรกรมัยยั้งยืนเข้าสู่ระบบการพาณิชย์และการอุตสาหกรรม รวมทั้งการค้าระหว่างต่างประเทศ (วัฒน์ สุริยาแสงเพชร มปป.: 201)

เช่นเดียวกับสื่อมวลชนที่ได้หันมาโฆษณาประชาสัมพันธ์เกษตรกรมัยยั้งยืนอย่างกว้างขวาง จำแนกได้ 2 ลักษณะ ลักษณะแรกคือการโฆษณาสินค้าจำพวกปัจจัยการผลิตเกษตรกรรมมัยยั้งยืน ไม่ว่าจะเป็นปุ๋ยอินทรีย์ ปุ๋ยชีวภาพ จุลินทรีย์ที่มีประสิทธิภาพ ฯลฯ รวมทั้งผลิตภัณฑ์เกษตรกรรมมัยยั้งยืนประเภทต่างๆ ทั้งสำหรับอุปโภคและบริโภค ส่วนอีกลักษณะคือการเผยแพร่เรื่องราวและความรู้เกี่ยวกับเกษตรกรมัยยั้งยืน ซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากต่อการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตสู่ระบบเกษตรกรรมมัยยั้งยืนของเกษตรกรในระยะหลัง ดังกรณีเกษตรกรดีเด่นสาขาการเกษตรผสมผสานปี พ.ศ. 2539 ประจำจังหวัด ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนใหญ่ (ร้อยละ 90) ได้รับความรู้เกี่ยวกับเกษตรกรรมมัยยั้งยืนผ่านทางสื่อจำพวกวิทยุและโทรทัศน์ และเป็นปัจจัยสำคัญให้ปรับเปลี่ยนระบบการผลิต

(ไพบุลย์ สุทธสุภา และตะวัน ห่างสูงเนิน 2541: 14) อาทิ นายธง สุทธิวรรณ ซึ่งได้รับรู้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับเกษตรผสมผสานจากรายการโทรทัศน์บ่อยครั้งจึงเกิดความต้องการจะทำบ้าง โดยได้ชักชวนภรรยาเดินทางไปต่าง ๆ เพื่อดูและพูดคุยกับเกษตรกรที่ทำเกษตรผสมผสานประสบความสำเร็จ ก่อนจะกลับมาขุดบ่อปลาและทำเล้าไก่ และเข้าร่วมโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตรของกรมส่งเสริมการเกษตร (รายละเอียดดู เฟิง อ่าง 2541: 23-30) หรือกรณีนายนายไพล สุธรรม ซึ่งเดิมทำนาทำไร่แต่ประสบปัญหาราคาผลผลิตตกต่ำจึงคิดเปลี่ยนรูปแบบการทำเกษตร ต่อมาได้ชมรายการโทรทัศน์เกี่ยวกับการเกษตร ซึ่งพิธีกรได้สัมภาษณ์เกษตรกรที่ทำเกษตรแบบผสมผสานประสบผลสำเร็จ เขาจึงเริ่มทดลองทำเกษตรผสมผสานตั้งแต่ปี พ.ศ. 2533 (รายละเอียดดู สนั่น ชูสกุล และวิวัฒน์ ปภุสสโร มปป.: 87-90) เหล่านี้ยังส่งผลให้เกษตรกรมียั่งยืนขยายตัวอย่างมากทั้งในส่วน of เครือข่ายเกษตรกรและพื้นที่การเกษตร

3. การได้กลับมาปลูกคืนและการขยายตัวของเกษตรกรรมยั่งยืน

การหันมาส่งเสริมการเกษตรในแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐ หน่วยงานพิเศษ รวมทั้งภาคธุรกิจและสื่อมวลชน ไม่ได้เป็นพัฒนาการหรือการขยายตัวอย่างเป็นเส้นตรงของเกษตรกรรมยั่งยืนในสังคมไทย เพราะหลักการ เป้าหมาย วิธีปฏิบัติ รวมทั้งวิธีการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานเหล่านี้แตกต่างจากที่ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนเสนอ เป็นการตีความเกษตรกรรมยั่งยืนใหม่ให้สอดคล้องกับเป้าหมายทางเศรษฐกิจและการเมืองเดิม ซึ่งนอกจากช่วยลดกระแสกดดันจากด้านต่างๆ ยังช่วยให้หน่วยงานเหล่านี้สามารถปฏิบัติและส่งเสริมเกษตรแผนใหม่ควบคู่ไปได้ จึงเป็นการได้กลับมาขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนอย่างแยบยล นอกจากนี้หน่วยงานดังกล่าวโดยเฉพาะรัฐและสถาบันวิชาการของรัฐได้อาศัยวาทกรรมวิทยาศาสตร์ทำลายสถานะความรู้และความจริง รวมทั้งอาศัยวาทกรรมพุทธศาสนาเบียดขับอัตลักษณ์และความหมายเกษตรกรรมยั่งยืนที่ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนเข้าไปสู่ตำแหน่งที่ด้อยกว่าหรือไม่พึงประสงค์ จึงเป็นการได้กลับมาที่ค่อนข้างจะทรงพลัง หัวข้อนี้เป็นการแสดงการได้กลับมาปลูกคืนและการขยายตัวของเกษตรกรรมยั่งยืนทั้งในระดับปฏิบัติการและระดับวาทกรรมดังกล่าว ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

3.1 การได้กลับมาในระดับปฏิบัติการ

การหันมาพัฒนา ปฏิบัติ และส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐ หน่วยงานพิเศษ รวมทั้งภาคธุรกิจและเอกชน เป็นการได้กลับมาปลูกคืนและการขยายตัวของเกษตรกรรมยั่งยืนในสังคมอย่างแยบยล สามารถพิจารณาได้หลายลักษณะด้วยกัน ประการแรก เป้าหมายการพัฒนาและส่งเสริมเกษตรกรรมของหน่วยงานเหล่านี้มีระบบตลาดเป็นตัวนำ มากกว่าการคำนึงถึงการพึ่งตนเองโดยเฉพาะของเกษตรกร ผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม รวมทั้งความปลอดภัยของผู้บริโภค ซึ่งเป็นระบบคุณค่าที่สำคัญของเกษตรกรรมยั่งยืน ดังกรณีการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐส่วนหนึ่งเป็นเพราะพืชเศรษฐกิจที่รัฐดำเนินการส่งเสริมมาตั้งแต่แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 1 ประสบปัญหาโดยในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5 เป็นช่วงที่ภาวะเศรษฐกิจโลกอยู่ในสภาพขบเซาและสินค้าเกษตรของไทยมีคู่แข่งในตลาดโลกมากขึ้น ส่งผลให้การส่งออกสินค้าเกษตรซึ่งส่วนใหญ่เป็นพืชเศรษฐกิจหลัก คือ ข้าว ข้าวโพด น้ำตาล ไม้ยาสูบ มีปริมาณลดลงและราคาคต่ำ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

2542: (1-3)) แผนพัฒนา ฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530-2534) จึงกำหนดให้มีแผนกระจายการผลิตระดับไรนาเป็นแผนงานและมาตรการสนับสนุนเป็นการเฉพาะ เพื่อแก้ไขข้อจำกัดด้านตลาดด้วยการเชื่อมโยงการผลิตเข้ากับการตลาดทั้งภายในและภายนอกประเทศมากขึ้น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (1-3)) แต่ไม่ได้คำนึงถึงการพึ่งตนเองของเกษตรกรหรือผลกระทบจากการใช้สารเคมี เช่นเดียวกับนโยบายปรับโครงสร้างการผลิตการเกษตรในแผนพัฒนา ฉบับที่ 7 ที่ดำเนินการภายใต้โครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร ยังคงมีเป้าหมายให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนไปสู่พืชชนิดอื่นซึ่งไม่ประสบปัญหาด้านราคา เช่น ปาล์ม ไม้ผล มากกว่าต้องการให้เกษตรกรสามารถพึ่งตนเองได้เป็นลำดับแรกรวมทั้งการลดละการใช้สารเคมี โดยเฉพาะนโยบายของรัฐบาลชุด พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ซึ่งแถลงต่อรัฐสภาวันที่ 26 กุมภาพันธ์ 2544 แม้จะส่งเสริมเกษตรกรมียั่งยืนและกระบวนการเรียนรู้แก่เกษตรกร แต่ก็เป็นส่งเสริมเชิงพาณิชย์ เป็นการเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขันของภาคเกษตรในตลาดโลก เพราะต้องการ “ผลักดันให้ประเทศไทยเป็นศูนย์กลางการผลิตสินค้าเกษตรอินทรีย์ รวมทั้งส่งเสริมการจัดทะเบียนสิทธิบัตรที่เกี่ยวกับการผลิตทางการเกษตรในทุกด้าน เพื่อรองรับการเปิดเสรีสินค้าเกษตรในอนาคต” (คณะทำงานพัฒนาและส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืน 2544: ไม่มีเลขหน้า)

โดยเฉพาะการหันมาปฏิบัติและส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของภาครัฐกิจและสื่อมวลชนมีระบบตลาดเป็นตัวนำอย่างชัดเจน เป็นการนำเกษตรกรรมยั่งยืนเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดอย่างเต็มรูป ซึ่งค่อนข้างจะขัดแย้งกับหลักการข้อการพึ่งตนเองของเกษตรกรรมยั่งยืน อีกทั้งยังมีผลตอบแทนทางธุรกิจของบริษัทเป็นตัวตั้ง มากกว่าคุณภาพชีวิตของเกษตรกรและสิ่งแวดล้อม การที่บริษัทจำนวนหนึ่งผลิตปัจจัยการผลิตจำพวกปุ๋ยอินทรีย์ ปุ๋ยชีวภาพ หัวเชื้อน้ำหมักชีวภาพ ฯลฯ เป็นเพียงการเพิ่มสินค้าตัวใหม่หรือเป็นเพียงการเพิ่มช่องทางการตลาด เช่นเดียวกับการที่สื่อมวลชนหันมาโฆษณาสินค้าและเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับเกษตรกรรมยั่งยืน เป็นการแสวงหา “ลูกค้า” รายใหม่ และเป็นการตอบรับกระแสอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและห่วงใยสุขภาพที่ขยายตัวในชนชั้นกลางมากกว่าจะเสนอให้เกษตรกรรมยั่งยืนเป็นทางออกสำหรับเกษตรกรรายย่อยอย่างจริงจัง รวมทั้งเสนอระบบคุณค่าใหม่ซึ่งแตกต่างไปจากระบบคุณค่าที่สังคมทุนนิยมตอนปลายหรือสังคมบริโภคนิยมยึดถือ

ประการที่สอง รูปแบบการเกษตรที่หน่วยงานเหล่านี้ส่งเสริมเป็นเพียงการปรับเปลี่ยนรูปแบบการเกษตรแผนใหม่เพื่อรับกระแสการเปลี่ยนแปลง มากกว่าจะเป็นรูปแบบการเกษตรที่แตกต่างจากเกษตรแผนใหม่ในระดับรากฐาน หรือเป็นเกษตรกรรมยั่งยืนในความหมายและรูปแบบที่ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนชู ดังกรณีไรนาสวนผสมซึ่งเป็นรูปแบบการเกษตรที่รัฐส่งเสริมในพื้นที่และครัวเรือนเกษตรกรมากที่สุด กิจกรรมการผลิตหลายประเภทของไรนาสวนผสมมักเน้นการตอบสนองต่ออากรบริโภคหรือเพื่อลดความเสี่ยงจากราคาผลผลิตที่ไม่แน่นอนเป็นหลัก แต่มิได้จัดการให้กิจกรรมการผลิตผสมผสานเกื้อกูลกันเพื่อลดต้นทุนการผลิตและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างสูงสุดเหมือนการเกษตรแบบผสมผสาน ไรนาสวนผสมอาจมีกลไกการเกื้อกูลกันจากกิจกรรมการผลิตได้บ้างแต่ก็เพียงเล็กน้อย และเป็นกลไกที่เกิดขึ้นเอง มิได้เกิดจากความรู้ความเข้าใจและการจัดการของเกษตรกร (วิจิตร อ่างในวิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2539: 85) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากพิจารณาในแง่ของการใช้สารเคมีในการเกษตร “ไรนาสวนผสมเป็นเสมือนการทำเกษตรกรรมเคมีเชิงเดี่ยวแปลงเล็กหลายๆ แปลง แล้วนำมารวมอยู่ในพื้นที่ของเกษตรกร 1 ราย” (ธันวา จิตต์สงวน และคณะ 2543: 86)

เช่นเดียวกับเกษตรทฤษฎีใหม่ ซึ่งในระดับปฏิบัติยังมีรูปแบบไม่แตกต่างจากเกษตรแผนใหม่ เพราะยังคงแนะนำและส่งเสริมให้เกษตรกรใช้สารเคมีการเกษตรรวมทั้งเมล็ดพันธุ์ส่งเสริมหรือที่ต้องซื้อจากร้านค้า ดังหนังสือเกษตรทฤษฎีใหม่ ตามแนวพระราชดำริ (วัลลภ พรหมทอง 2544) ได้แนะนำการใช้สารเคมีการเกษตรประเภทต่างๆ ในการทำการเกษตรทฤษฎีใหม่ไว้โดยละเอียด อาทิ การปลูกผัก “ในก้นหลุมใช้ปุ๋ยแอมโมเนียมซัลเฟตหรือปุ๋ยยูเรียสำหรับช่วยให้กล้าตั้งตัวได้เร็วขึ้น และควรมีปุ๋ยสูตรผสมต่างๆ เช่น 15-15-15 หรือ 13-13-21 เพื่อใช้ให้เหมาะสมกับการเสริมสร้างความเจริญให้แก่ใบ ดอก ผล...เมล็ดพันธุ์ผักที่จะใช้ปลูกควรเป็นพันธุ์ดี...ควรเลือกซื้อจากร้านค้าที่ไว้ใจได้...การปฏิบัติดูแลรักษาผัก การให้ปุ๋ย ควรเป็นประเภทปุ๋ยชนิดที่ละลายน้ำหรือสูตรพิเศษสูงๆ ซึ่งมีขายตามร้านค้าปุ๋ยทั่วไป...การปฏิบัติดูแลรักษา การใส่ปุ๋ยบำรุงคือใส่ปุ๋ยเคมี โดยแบ่งใส่ 2 ครั้ง หลักการพิจารณาเลือกสูตรปุ๋ยอย่างง่าย ๆ คือ ผักที่ปลูกเพื่อใช้ต้น ผล หรือดอก ให้ใช้ปุ๋ยสูตรเสมอ เช่น 15-15-15 หากต้องการใบให้ใช้ปุ๋ยที่มีไนโตรเจนสูง เช่น ปุ๋ยยูเรีย ปุ๋ยแอมโมเนียมไนเตรท (วัลลภ พรหมทอง 2544: 85, 87, 90, 92) จึงเป็นการทำเกษตรที่ไม่ต่างจากเกษตรเคมีโดยทั่วไป และส่งผลให้เกษตรกรที่เข้าโครงการส่งเสริมการทำเกษตรทฤษฎีใหม่ยังคงใช้สารเคมีการเกษตรรวมทั้งปัจจัยการผลิตอื่นๆ เหมือนเช่นการทำเกษตรแผนใหม่¹³

เช่นเดียวกับรูปแบบการเกษตรที่ภาครัฐกิจปฏิบัติและส่งเสริมที่เป็นเพียงการปรับปรุงของเกษตรแผนใหม่มากกว่าจะเป็นเกษตรกรรมยั่งยืน เพราะนอกจากเป็นรูปแบบการเกษตรเชิงเดี่ยวในพื้นที่ขนาดใหญ่ ดังกรณีการปลูกข้าวอินทรีย์ รูปแบบการเกษตรที่ภาครัฐกิจส่งเสริมยังคงใช้สารเคมีการเกษตรเหมือนเช่นเกษตรแผนใหม่ เช่น การส่งเสริมการผลิตผักอนามัยโดยภาครัฐกิจร่วมกับหน่วยงานรัฐ อนุโลมให้ใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชและปุ๋ยเคมีได้ เพียงแต่เน้นให้เกษตรกรใช้อย่างถูกวิธีและต้องทำความสะอาดผลผลิตก่อนนำออกจำหน่าย

ประการที่สาม หน่วยงานเหล่านี้ยังคงพัฒนา ปฏิบัติ และส่งเสริมเกษตรแผนใหม่ควบคู่ไปด้วย เพราะแม้รัฐบาลจะดำเนินการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนระดับนโยบายมาตั้งแต่แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5 ทว่านโยบายหลักด้านการพัฒนาการเกษตรของประเทศในแผนพัฒนาฯ ฉบับนี้และต่อเนื่องมาจนถึงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 6 ยังคงเป็นการสนับสนุนการขยายตัวของเกษตรแผนใหม่ ขณะที่การส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนดำเนินการในพื้นที่เกษตรกรรมล้าหลังเสียเป็นส่วนใหญ่ (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2535: 95-6) หรือแม้แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 จะสนับสนุนการกระจายการผลิตและระบบการเกษตรผสมผสานมากขึ้น เพื่อลดความเสี่ยงด้านราคาและสภาพดินฟ้าอากาศ แต่เป้าหมายหลักของการพัฒนาประเทศยังคงต้องการรักษาอัตราการขยายตัวทางเศรษฐกิจให้อยู่ในระดับที่เหมาะสม เพื่อให้การเจริญเติบโตเป็นไปอย่างต่อเนื่องและมีเสถียรภาพ โดยการเกษตรเป็นสาขาการผลิตหนึ่งที่จะช่วยให้เป้าหมายดังกล่าวบรรลุได้ รัฐบาลจึงยังคงสนับสนุนการใช้ปัจจัยการผลิตจากภายนอกไถ่เช่า เช่น ปุ๋ยเคมี และสารเคมีต่างๆ และในปริมาณที่มากขึ้น (สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อ่างใน พูนศิริ วัจนะภูมิ และคณะ

¹³ ดังกรณีนายพรหม ที่หลังจากเข้าร่วมโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตของกรมส่งเสริมการเกษตรในปี พ.ศ. 2539 ต่อมาในปี พ.ศ. 2541 เขาได้เข้าร่วมโครงการเกษตรทฤษฎีใหม่ ภายใต้การแนะนำของเจ้าหน้าที่เกษตรและสหกรณ์จังหวัดเชียงใหม่ โดยเขาได้นำเงินที่ได้รับการอุดหนุนปัจจัยการผลิตจำนวน 5,000 บาท ไปใช้ในการขุดลอกบ่อน้ำ ชื่อพันธุ์ปลา ไก่ และปุ๋ยเคมี (รายละเอียดดู สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมหลายทางชีวภาพ 2542: 22-3) ทั้งนี้ยังไม่นับรวมกรณีเกษตรกร โดยเฉพาะชาวเขาที่อยู่ในพื้นที่ส่งเสริมของหน่วยงานและองค์กรพิเศษต่างๆ ดังกล่าวที่ยังคงใช้สารเคมีการเกษตรอย่างเข้มข้น ดังกรณีชาวม้งบ้านป่าไผ่ที่ยังคงใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงในการปลูกผัก (เพ็ญอ้าง: 12)

2536: 33-5 และสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (1-4)) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 ซึ่งกำหนดพื้นที่ปรับเปลี่ยนสู่ระบบเกษตรกรรมยั่งยืนอย่างชัดเจน ทว่าทิศทางการพัฒนาการเกษตรในแผนพัฒนาฯ ฉบับนี้ยังคงเน้นการสร้างขีดความสามารถในการแข่งขันของสินค้าเกษตรไทยในตลาดโลก เป้าหมายยังให้ความสำคัญต่อการเพิ่มรายได้เกษตรกร การรักษาเสถียรภาพทางเศรษฐกิจของภาคเกษตร และสามารถสนับสนุนการเจริญเติบโตของเศรษฐกิจส่วนรวมของประเทศ พร้อมกับสนับสนุนการพัฒนาอุตสาหกรรมเกษตร ตามปรัชญาการพัฒนาการเกษตรที่ว่า "พัฒนาคุณภาพชีวิต ผลิตเพื่อการแข่งขัน สัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม" (รายละเอียดดู สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2540: 2, 32-3, 35, 42, 56-7) เช่นเดียวกับแผนพัฒนาการเกษตรในแผนพัฒนาฯ ฉบับ 9 ที่ยังคงมีวัตถุประสงค์ "เพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขันสินค้าเกษตรและอุตสาหกรรมเกษตรของประเทศ" (ไม่ปรากฏผู้แต่ง มปป.: 8) และมียุทธศาสตร์ "เพิ่มความสามารถในการแข่งขันสินค้าเกษตร" (เพ็ญอ้าง: 9)

กล่าวอีกนัยหนึ่ง นโยบายการพัฒนาประเทศและนโยบายด้านการเกษตรยังคงอยู่ภายใต้กระบวนการทัศน์เกษตรกรรมแผนใหม่ ที่เน้นเทคโนโลยีเฉพาะทางให้ที่ผลผลิตสูงสุดเพื่อขายและส่งออก การสนับสนุนเกษตรกรรมยั่งยืนมีฐานะเป็นเพียงโครงการนำร่องที่หน่วยงานรัฐร่วมกับองค์กรต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นองค์การระหว่างประเทศ เช่น UNDP องค์กรพัฒนาเอกชน และองค์กรเกษตรกร อีกทั้งยังมักดำเนินการในพื้นที่เสื่อมโทรมมากกว่าจะเป็นพื้นที่การเกษตรในเขตชลประทานหรือในพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ที่ทำการเกษตรแผนใหม่ ขณะที่องค์การตลาดเพื่อเกษตรกรยังสั่งปฎิเสธจากต่างประเทศปีละหลายล้านบาท และสำนักงานกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยางยังคงขยายพื้นที่ปลูกยางพาราในลักษณะพืชเชิงเดี่ยวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

เช่นเดียวกับภาคธุรกิจและสื่อมวลชนที่ยังคงปฏิบัติและส่งเสริมเกษตรแผนใหม่ควบคู่ไปด้วย เนื่องจากบริษัทการเกษตรเดิมส่วนใหญ่ผลิตปัจจัยการผลิตจำพวกสารเคมีชนิดต่างๆ จำหน่าย และปัจจุบันยังคงผลิตอยู่ เช่นเดียวกับสื่อมวลชนมวลชนที่ยังคงโฆษณาประชาสัมพันธ์สินค้าและเรื่องราวเกี่ยวกับเกษตรแผนใหม่ควบคู่ไปกับการโฆษณาสินค้าและการเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับเกษตรกรรมยั่งยืน¹⁴ เป็นการจัดสรรพื้นที่ให้เกษตรกรรมยั่งยืนโดยที่ไม่สูญเสียพื้นที่สำหรับเกษตรแผนใหม่ ซึ่งช่วยให้สื่อมวลชนสามารถแสวงหารายได้จากการเกษตรทั้ง 2 ระบบ

¹⁴ อาทิ เทคโนโลยีชาวบ้าน ปีที่ 15 ฉบับที่ 299 ซึ่งทั้งปกหลัง ปกหน้าด้านใน และในหน้าอื่นๆ โฆษณาปัจจัยการผลิตเกษตรแผนใหม่ จำพวกสารเคมีการเกษตรยี่ห้อต่างๆ พร้อมกับมีคอลัมน์เทคโนโลยีการเกษตรแผนใหม่ ทว่าขณะเดียวกันก็มีคอลัมน์เกี่ยวกับเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรมยั่งยืนรูปแบบที่หน่วยงานรัฐดำเนินการส่งเสริม เช่น คอลัมน์ไร่นาสวนผสม ฉบับนี้เป็นกรณีเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการเกษตรกรรมผสมผสานทฤษฎีใหม่แบบยั่งยืน รวมทั้งคอลัมน์สหกรณ์ไทยพัฒนาของกรมส่งเสริมสหกรณ์ ฉบับนี้เป็นกรณีสหกรณ์การเกษตรอินทรีย์สุรินทร์จำกัด ซึ่งเน้นการให้ข้อมูลด้านผลกำไรเป็นหลัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการแสดงกระบวนการผลิตจากทุ่งนาสู่ห้างสรรพสินค้า พร้อมกับมีโฆษณาสินค้าปัจจัยการผลิตอินทรีย์จำพวกปุ๋ยอินทรีย์ จุลินทรีย์ที่มีประสิทธิภาพ ฯลฯ ขณะที่คอลัมน์เรื่องเล่าสองข้างทางในนิตยสารฉบับนี้ได้แนะนำหนังสือ หอมกลิ่นข้าวมะลิหอม (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ และนิรมล ยวนบุญ 2545) ซึ่งจัดพิมพ์โดยองค์กรพัฒนาเอกชน โดยแสดงให้เห็นว่าเนื้อหาหนังสือเป็นเช่นไรพร้อมกับชักชวนให้ซื้อหามาอ่าน

ประการที่ดี การส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานเหล่านี้ยังคงอาศัยรูปแบบและวิธีการเหมือนกับการใช้ในการส่งเสริมเกษตรแผนใหม่ โดยรัฐดำเนินการพัฒนาและส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนภายใต้หน่วยงานต่างๆ ตามระบบการจัดสรรงบประมาณ¹⁵ มิได้ดำเนินการตามกรอบการพัฒนากระบวนเกษตรกรรมยั่งยืน (บันทึกการประชุมกลุ่มย่อยที่ 3 คณะทำงานพัฒนาและส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืน วันที่ 17 สิงหาคม 2544 หน้า 2) ขณะที่การกำหนดแผนงานและนโยบายยังถูกจำกัดจากหน่วยงานนโยบายของกระทรวง มากกว่าการกำหนดจากพื้นที่และเกษตรกร และยังไม่มีหน่วยงานที่รับผิดชอบการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนเป็นการเฉพาะ¹⁶ อีกทั้งระบบและระเบียบงบประมาณแผ่นดินทั้งด้านค่าขอและการจัดซื้อจัดจ้างไม่สอดคล้องกับแนวทางปฏิบัติงาน เพราะยังต้องดำเนินการจากส่วนกลาง นอกจากนี้ รัฐให้ความสำคัญกับการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนเชิงปริมาณหรือจำนวนครัวเรือนเกษตรกรเพื่อให้บรรลุเป้าหมายตามที่กำหนด มากกว่าการพัฒนาเชิงคุณภาพโดยเน้นการสร้างความรู้เข้าใจในแนวคิดและกระบวนการเกษตรกรรมยั่งยืน เป็นการมุ่งเร่งสร้างปริมาณผลงานในระยะสั้นตามระยะเวลาในรอบปีและงบประมาณ มากกว่ามุ่งแสวงหาความสำเร็จของงานที่แท้จริงในระยะยาว (รายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง แนวทางการประสานความร่วมมือระหว่างภาครัฐและเอกชนในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน วันที่ 3 กันยายน 2544 หน้า 1 และคูสตาบันทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ 2542: 18 และสมพันธ์ เตชะอธิก 2538: 174-5 ประกอบ)

เช่นเดียวกับการส่งเสริมเกษตรทฤษฎีใหม่ที่มีผลกระทบภายใต้หน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้อง จึงประสบปัญหาเช่นเดียวกับที่โครงการอื่นๆ ในระบบราชการประสบ นับตั้งแต่ในระดับการประสานงานระหว่างหน่วยงาน ซึ่งพบว่าหน่วยงานที่รับผิดชอบโครงการฯ ระดับจังหวัดและหน่วยงานที่ปฏิบัติงานในพื้นที่ไม่สามารถประสานงานกันได้ ขณะที่ในระดับเจ้าหน้าที่ระดับปฏิบัติการพบว่าส่วนใหญ่ขาดความเข้าใจเกี่ยวกับโครงการ ทำให้ขั้นตอนการคัดเลือกเกษตรกรเข้าร่วมโครงการขาดประสิทธิภาพและขาดการมีส่วนร่วมของเกษตรกร และการปฏิบัติงานในพื้นที่เน้นเป้าหมายเชิงปริมาณเป็นหลัก นอกจากนี้ เจ้าหน้าที่มักเพียงแต่ถามว่าเกษตรกรรายใดสนใจเข้าร่วมโครงการ หากสนใจและมีความพร้อมเจ้าหน้าที่จะให้การสนับสนุน อีกทั้งเจ้าหน้าที่มักจะสอบถามรายชื่อที่เคยเข้าร่วมโครงการ

¹⁵ การดำเนินกิจกรรมส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานรัฐประสบปัญหาโครงสร้างระบบการบริหารงานของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ที่แยกส่วนและขาดการประสานงานระหว่างหน่วยงาน โดยในช่วงปลายแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 การประเมินผลของคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติพบว่า การดำเนินงานเกษตรกรรมยั่งยืนยังไม่บรรลุเป้าหมายตามกำหนดระยะเวลาที่ควรเป็น นอกจากเป็นเพราะนโยบายการสนับสนุนการเกษตรยังไม่ในทิศทางที่ใช้สารเคมี ยังเป็นเพราะการจัดทำแผนงานและงบประมาณของกรมต่างๆ ในกระทรวงฯ แทบจะไม่ได้ประสานกัน ต่างกรมต่างต่อสู้เพื่อให้ได้งบประมาณมากที่สุด (ชวน รัตนวรหะ 2542: 6)

¹⁶ ดังกรณีการดำเนินโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตรที่การศึกษาพบว่าโครงการฯ เริ่มต้นด้วยการกำหนดหน่วยงานที่เกี่ยวข้องโดยตรงและสนับสนุนกว่า 21 หน่วยงาน แต่ในทางปฏิบัติหน่วยงานที่เกี่ยวข้องโดยตรงมีเพียง 5 หน่วยงาน ซึ่งแม้จะมีภาพพจน์ร่วมกัน ทว่าแต่ละหน่วยงานมีเป้าหมายเฉพาะแตกต่างกันออกไป มีกรมส่งเสริมการเกษตรเพียงหน่วยงานเดียวที่ยึดถือโครงการฯ เป็นงานหลัก ส่วนกรมอื่นๆ โครงการฯ เป็นเพียงงานฝาก ขณะที่ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรเห็นว่าการโครงการฯ เป็นงานบังคับฝาก (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อ้างใน วิรัตน์ สมทน และคณะ 2542: 21)

รัฐมาก่อน ส่งผลให้เกิดการสนับสนุนซ้ำซาก¹⁷ (สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ 2542: 18, 26)

ทั้งนี้ การที่รัฐ หน่วยงานพิเศษ รวมทั้งภาคธุรกิจและเอกชนปฏิบัติและส่งเสริมการเกษตรในรูปแบบที่แตกต่างจากที่ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนชู อีกทั้งยังคงปฏิบัติและส่งเสริมเกษตรแผนใหม่ควบคู่ไปด้วย เป็นการได้กลับการรุกคืบและขยายตัวของเกษตรกรรมยั่งยืนอย่างแยบยล เพราะรัฐยังคงรักษาเป้าหมายทางเศรษฐกิจและการเมืองเดิมไว้ได้ เพราะสามารถลดกระแสกดดันด้านต่างๆ โดยผนวกเกษตรกรรมยั่งยืนเข้ากับเป้าหมายทางเศรษฐกิจและการเมืองควบคู่ไปกับการส่งเสริมเกษตรแผนใหม่ เช่นเดียวกับภาคธุรกิจและสื่อมวลชนซึ่งสามารถจำหน่ายสินค้าตัวใหม่และสร้างรายได้จากลูกค้ากลุ่มใหม่ โดยที่ไม่สูญเสียรายได้จากสินค้าและลูกค้ากลุ่มเดิม ขณะที่หน่วยงานพิเศษยังคงสามารถอ้างสถานะนำด้านการพัฒนาชนบทโดยเฉพาะด้านเกษตรซึ่งดำเนินสืบเนื่องมากว่า 4 ทศวรรษไว้ได้ หลังจากที่ถูกเกษตรกรรมยั่งยืนช่วงชิงสถานะการนำ เนื่องจากสามารถพัฒนารูปแบบการเกษตรให้สอดคล้องกับการขยายตัวของกระแสอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและการห่วงใยสุขภาพ แม้ว่าโดยหลักการวิธีปฏิบัติ และวิธีส่งเสริมจะไม่แตกต่างจากเกษตรแผนใหม่

3.2 การได้กลับระดับวาทกรรม

นอกเหนือจากในระดับปฏิบัติการ การได้กลับการรุกคืบและการขยายตัวของเกษตรกรรมยั่งยืนเกิดขึ้นในระดับวาทกรรมอย่างสำคัญ สามารถจำแนกได้ 2 ขั้นตอน ขั้นตอนแรกคือการแทรกซึมสนามวาทกรรมเกษตรกรรมยั่งยืนทั้งในระดับประเด็น พื้นที่ เกษตรกร เค้าโครงและกลวิธีการนำเสนอ รวมทั้งข้อสรุป ซึ่งส่งผลให้ดูเหมือนว่าเป็นเนื้อเดียวกัน ส่วนการได้กลับเกษตรกรรมยั่งยืนขั้นตอนที่สองคือการยึดครองสนามวาทกรรมเกษตรกรรมยั่งยืน เริ่มจากการท้าทายสถานะความรู้และความจริงของเกษตรกรรมยั่งยืนที่ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนชูดด้วยวาทกรรมวิทยาศาสตร์ ก่อนจะอาศัยวาทกรรมพุทธศาสนากำหนดอัตลักษณ์และความหมายรูปแบบการเกษตรของฝ่ายตน พร้อมกับเบียดขับอัตลักษณ์และความหมายรูปแบบการเกษตรที่ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนชูไปสู่ตำแหน่งที่ด้อยกว่าหรือไม่พึงประสงค์ จึงเป็นการได้กลับการรุกคืบและขยายตัวของภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตรที่แยบยลและทรงพลัง ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

¹⁷ ดังกรณีบ้านเจดีย์แม่ครัว ต.แม่แฝกใหม่ อ.สันทราย จ.เชียงใหม่ ซึ่งเป็นพื้นที่จัดสรรของนิคมสหกรณ์การเกษตรสันทรายซึ่งจัดสรรที่ดินทำกินให้แก่เกษตรกรครอบครัวละ 15 ไร่ เดิมชาวบ้านส่วนใหญ่ทำนาอย่างเดียว รายได้ไม่พอ ต่อมาจึงปลูกยาสูบและมันฝรั่ง หลังฤดูกาลเก็บเกี่ยว แต่ยังประสบปัญหาราคาผลผลิตและต้นทุน ในปี พ.ศ. 2539 กรมส่งเสริมการเกษตร สำนักงานเกษตรและสหกรณ์จังหวัด และสำนักงานพัฒนาชุมชนได้เข้ามาส่งเสริม โดยสำนักงานเกษตรอำเภอสันทรายได้ส่งเสริมให้ปรับเปลี่ยนพื้นที่นาตามโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร ด้วยการสนับสนุนปัจจัยการผลิตจำพวกกิ่งพันธุ์ลำไยและมะม่วง รวมทั้งได้ส่งเสริมโครงการไร่นาสวนผสมและเกษตรผสมผสาน ต่อมาปี พ.ศ. 2541 สำนักงานเกษตรและสหกรณ์จังหวัดเชียงใหม่ได้ส่งเสริมเกษตรกรปรับเปลี่ยนระบบการผลิตตามโครงการเกษตรทฤษฎีใหม่ และในปี พ.ศ. 2542 สำนักงานเกษตรอำเภอสันทรายได้สนับสนุนพันธุ์ปลาแก่เกษตรกรภายใต้โครงการตามมาตรการเพิ่มการใช้จ่ายภาครัฐเพื่อกระตุ้นเศรษฐกิจ รวมทั้งสำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอสันทรายได้มาสนับสนุนการจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์ (รายละเอียดดู สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ 2542: 34-5)

3.2.1 ปฏิบัติการแทรกซึมสนามวาทกรรมเกษตรกรรมยั่งยืน

ปฏิบัติการแทรกซึมสนามวาทกรรมเกษตรกรรมยั่งยืนเกิดขึ้นในทุกระดับ นับตั้งแต่ระดับของหัวข้อหรือประเด็นในการพูดถึงเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งสามารถพิจารณาได้จากการหันมาให้ความสำคัญกับหัวข้อประสบการณ์การปรับเปลี่ยนเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรของหน่วยงานรัฐ ซึ่งเดิมให้ความสำคัญเฉพาะหัวข้อเทคนิคและรูปแบบการเกษตรซึ่งดำเนินการทดลองและส่งเสริมโดยหน่วยงานรัฐ ดังกรณีหนังสือเกษตรยั่งยืน: อนาคตของการเกษตรไทย (กรมวิชาการเกษตร 2536) หลักหมายสำคัญของงานเขียนเกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐ บทความประกอบหนังสือจำนวน 26 บทความ นอกจากประกอบด้วยหัวข้อที่งานเขียนเกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐนิยมปฏิบัติ เช่น แนวความคิดและวิวัฒนาการของการเกษตรยั่งยืน การอนุรักษ์และการจัดการทรัพยากร การพัฒนาพันธุ์พืช การบริหารศัตรูพืช แนวทางการลดการใช้สารเคมีหรือสารพิษทางเกษตร การลดมลภาวะและมลพิษในสภาพแวดล้อม ฯลฯ ยังประกอบด้วยหัวข้อประสบการณ์การปรับเปลี่ยนเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรด้วย อาทิ กรณีศึกษา: เกษตรกรที่ทำการเกษตรแบบธรรมชาติ (วิเชียร ศศิประภา และบริบูรณ์ สมฤทธิ์ 2536: 303-327) เป็นการแสดงให้เห็นการปรับเปลี่ยนเรียนรู้และพัฒนาระบบการเกษตรของเกษตรกรจำนวน 11 รายและ 1 ชุมชน โดยเน้นความรู้และภูมิปัญญาของเกษตรกรและชุมชนในการพัฒนาระบบการเกษตรซึ่งต่างไปจากเกษตรแผนใหม่ ขณะที่เดิมงานเขียนด้านการเกษตรของหน่วยงานรัฐไม่เคยให้ความสำคัญกับประเด็นหรือหัวข้อนี้ ตรงกันข้าม มักเห็นว่าเกษตรกรขาดความรู้ในการทำเกษตรที่ถูกวิธี จำเป็นต้องส่งเสริมด้วยการให้ความรู้ในการทำเกษตรที่ถูกต้องด้วยการทำเกษตรแผนใหม่

ปฏิบัติการดังกล่าวนี้ถูกทำให้ดูแบบยลขึ้นเมื่อสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมชาติซึ่งมีบทบาทในการอนุรักษ์และส่งเสริมวัฒนธรรมไทยและภูมิปัญญาพื้นบ้านเข้ามามีส่วนร่วมในการผลิตงานเขียนหัวข้อนี้อย่างเข้มข้น งานเขียนชุด เกษตรกรรมทางเลือก การศึกษากรณีตัวอย่างการปรับตัวของเกษตรกรพื้นบ้านไทยทั้ง 4 ภาค พยายามชี้ให้เห็นว่าเกษตรกรไทยมีความสามารถในการปรับตัวต่อปัญหาและความเปลี่ยนแปลงอย่างมาก ดังกรณี เกษตรกรรมทางเลือก การศึกษากรณีตัวอย่างการปรับตัวของเกษตรกรพื้นบ้านไทยภาคเหนือ (ชูพินิจ เกษมณี 2538) ที่เป็นการศึกษาการปรับตัวของเกษตรกรภาคเหนือ 4 กรณี คือ การเลี้ยงปลาในนาข้าวของนายสนอง คำจันตา สวนชะปะชะปะดของนายประพัฒน์ อภัยมูล สวนผสมผสานบนที่สูงของนายสมฤทธิ์ ยอดสร้อย และการทำไร่หมุนเวียนของชาวกะเหรี่ยงบ้านแม่อมพาย โดยชี้ให้เห็นว่าเกษตรกรเหล่านี้ประสบปัญหาและผลกระทบจากการทำเกษตรแผนใหม่อย่างไร ก่อนจะปรับเปลี่ยนความคิดและระบบการผลิตสู่รูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งช่วยให้เกษตรกรเหล่านี้สามารถหลุดพ้นจากปัญหาและผลกระทบที่เคยประสบจากการทำเกษตรแผนใหม่ได้ โดยงานเขียนชิ้นนี้ระบุว่าเกษตรกรกรณีศึกษามีความสามารถในการปรับตัว ไม่ว่า การเริ่มต้นจะได้รับความเห็นชอบจากสมาชิกในครอบครัวหรือไม่ แต่เมื่อการทดลองเห็นผลในระยะหนึ่งก็ได้รับความร่วมมือจากสมาชิกในครอบครัว ซึ่งถือเป็นจุดเด่นประการหนึ่งของการปรับตัวสู่ระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อยหรือกรณี เกษตรกรรมทางเลือก การศึกษากรณีตัวอย่างการปรับตัวของเกษตรกรพื้นบ้านไทยภาคกลางได้ (วัฒนา สุภัทศิลป์ และศุภิมา วงศ์สุภาพ 2538) ซึ่งชี้ว่าการที่เกษตรกรกรณีศึกษา เช่น ปะหรน หมัดหลี่ และนายเคียง คงแก้ว ประสบความสำเร็จในการปรับเปลี่ยนเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืน นอกจาก

ประกอบด้วยความเป็นนักคิด นักทดลอง นักสังเกต และนักปฏิบัติแล้ว ยังประกอบด้วยความรู้ที่เกษตรกรเหล่านี้เชื่อมั่นและศรัทธาในคำสอนศาสนา ไม่ว่าจะเป็นศาสนาพุทธหรือศาสนาอิสลาม พร้อมทั้งใช้คำสอนเหล่านี้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตและการทำเกษตรกรรม

ปฏิบัติการแทรกซึมระดับที่สองคือการอาศัยพื้นที่และเกษตรกรกรณีศึกษาพื้นที่และรายเดี่ยวกับทีมงานเขียนของขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนใช้ ซึ่งสามารถพิจารณาได้จากหัวข้อการปรับเปลี่ยนเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรได้เช่นกัน ดังกรณี *กรณีศึกษา: เกษตรกรที่ทำการเกษตรแบบธรรมชาติ* (กิเชียร ศศิประภา และบริบูรณ์ สมฤทธิ์ 2536: 303-327) ซึ่งไม่เพียงแต่จะพูดถึงเกษตรกรรมยั่งยืนในหัวข้อเดียวกับงานเขียนของขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืน หากยังอาศัยเกษตรกรและชุมชนเดียวกันอีกด้วย เพราะเกษตรกรกรณีศึกษา 11 ราย และชุมชนกรณีศึกษา 1 ชุมชน เป็นรายและชุมชนเดียวกับทีมงานเขียนของขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนมักใช้ในงานเขียน ไม่ว่าจะเป็นมหาอัย สุนทรชัย ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม นายhorn หมดหลี นายคำเดื่อง ภาษี นายเกื้อ วงษ์บุญ ผู้ใหญ่ผาย สร้อยสระกลาง นายอรอนพ ดันสกุล นายสมฤทธิ์ ยอดสร้อย ฯลฯ หรือบ้านคิ้ววง เช่นเดียวกับเกษตรกรทางเลือก การศึกษากรณีตัวอย่างการปรับตัวของเกษตรกรพื้นบ้านไทยภาคกลาง (ฉันทนา บรรพศิริโชติ และคณะ 2538) ที่เกษตรกรกรณีศึกษาทั้ง 3 รายล้วนแล้วแต่เป็นรายเดี่ยวกับทีมงานเขียนของขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนใช้ทั้งสิ้น ได้แก่ นายฉลุย แก้วคง ซึ่งทำพุทธเกษตร นายชัยพร พรหมพันธุ์ ซึ่งทำนาโดยใช้สมุนไพรทดแทนสารเคมีก่อนจะพัฒนาเป็นการทำนาแบบปล่อย และนายมานพ สมจิตร ซึ่งทำการเกษตรในรูปแบบสวนยกร่องภาคกลาง

นอกจากนี้ ยังมีงานเขียนของหน่วยงานรัฐอีกจำนวนมากที่อาศัยเกษตรกรกรณีศึกษารายต่างๆ ในการเขียนถึงเกษตรกรรมยั่งยืน เช่น *การพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนเพื่อคุณภาพชีวิตของเกษตรกรและความมั่นคงของชาติ* (ฉลอง โชติกะคำม 2538) เอกสารงานวิจัยส่วนบุคคล วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร ซึ่งพยายามชี้ให้เห็นว่าการทำเกษตรกรรมยั่งยืนไม่เพียงแต่ช่วยให้ชีวิตความเป็นอยู่ของเกษตรกรดีขึ้น หากยังช่วยเสริมสร้างความมั่นคงของชาติด้วยอย่างสำคัญ ทั้งนี้โดยอาศัยการศึกษาเกษตรกรกรณีศึกษาจำนวน 3 กรณี คือ ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม นายคำเดื่อง ภาษี และป๊ะhorn หมดหลี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง *ทฤษฎีใหม่ในหลวง ชีวิตที่พอเพียง* (กระทรวงศึกษาธิการ 2542) นอกจากกล่าวถึงหลักการและวิธีการทำเกษตรทฤษฎีใหม่โดยสังเขป งานเขียนเกษตรกรรมยั่งยืนชิ้นนี้ยังกล่าวถึงเกษตรกรที่มีชื่อเสียงรายต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม นายคำเดื่อง ภาษี หรือนายฉลุย แก้วคง โดยชี้ให้เห็นว่าเกษตรกรเหล่านี้ทำการเกษตรในลักษณะใด และประสบความสำเร็จเช่นใด โดยเฉพาะในด้านเศรษฐกิจ เช่นเดียวกับนิตยสารการเกษตรรวมทั้งรายการโทรทัศน์ที่มักถ่ายทอดเรื่องราวของเกษตรกรรายที่มีชื่อเสียงเหล่านี้

ปฏิบัติการแทรกซึมระดับที่สามคือการอาศัยกลวิธีการประพันธ์หรือเค้าโครงการนำเสนองานเขียนเกษตรกรรมยั่งยืนในลักษณะเดียวกับงานเขียนของขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งสามารถพิจารณาได้จากงานเขียน 2 หัวข้อได้อย่างสำคัญ คือ หัวข้อพัฒนาการ ความหมาย รูปแบบ วิธีการปฏิบัติ และประโยชน์ของเกษตรกรรมยั่งยืน กับหัวข้อการปรับเปลี่ยนเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกร กล่าวในหัวข้อแรก สามารถพิจารณาได้จาก *เกษตรยั่งยืน อนาคตของการเกษตรไทย* (กรมวิชาการเกษตร 2536) ในส่วนของบทนำซึ่งประกอบด้วยบทความจำนวน 6 บทความ วางลำดับเค้าโครงการนำเสนอด้วยการชี้ให้เห็นว่าการพัฒนาการ

เกษตรแผนใหม่แผนใหม่ก่อให้เกิดปัญหาและผลกระทบอย่างไร ภายใต้การส่งเสริมและสนับสนุนขององค์กรและหน่วยงานใด จากนั้นจึงชี้ให้เห็นว่าปัญหาและผลกระทบดังกล่าวสามารถแก้ไขได้ด้วยการทำเกษตรกรรมยั่งยืน โดยเนื้อหาในส่วนนี้อธิบายความหมาย แนวคิด และวิธีการปฏิบัติเกษตรกรรมยั่งยืน ก่อนที่บทที่ 2 ซึ่งประกอบด้วยบทความ 1 บทความจะแสดงให้เห็นว่าระบบเกษตรกรรมยั่งยืนมีรูปแบบอย่างไรบ้าง ซึ่งกลวิธีการประพันธ์และเค้าโครงการนำเสนอเช่นนี้คล้ายคลึงกับงานเขียนของขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืน เช่น *เกษตรกรรมทางเลือก: นหนทางรอดของเกษตรกรรมไทย* (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2535) หลักหมายสำคัญของงานเขียนของขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งเริ่มต้นด้วยการชี้ให้เห็นลักษณะและเงื่อนไขการก่อตัวและพัฒนาการของขบวนการเกษตรทางเลือกทั้งในระดับสากลและในประเทศไทย จากนั้นจึงอธิบายแนวคิดและความหมายของเกษตรกรรมทางเลือก ต่อด้วยประเภทและรูปแบบและเทคนิคเกษตรกรรมทางเลือกในประเทศไทยภายใต้ระบบนิเวศต่างๆ ก่อนจะชี้ให้เห็นบทบาทและความสำคัญของเกษตรกรรมทางเลือกทั้งในเชิงนิเวศ เศรษฐกิจ และสังคม เป็นอาทิ

เช่นเดียวกับหัวข้อการปรับเปลี่ยนเรียนรู้และพัฒนาาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกร ซึ่งนอกจากจะอาศัยเกษตรกรกรณีศึกษารายเดียวกันแล้ว งานเขียนของหน่วยงานรัฐยังอาศัยกลวิธีการประพันธ์และเค้าโครงการนำเสนอที่คล้ายคลึงกับงานเขียนของขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืน ดังกรณี *กรณีศึกษา: เกษตรกรที่ทำการเกษตรแบบธรรมชาติ* (วิเชียร ศศิประภา และบริบูรณ์ สมฤทธิ์ 2536: 303-327) ซึ่งวางเค้าโครงการนำเสนอเกษตรกรกรณีศึกษาทั้ง 11 กรณีคล้ายคลึงกัน คือเริ่มต้นด้วยการชี้ให้เห็นประวัติชีวิตตั้งแต่วัยเด็กของเกษตรกรเหล่านี้ก่อนปรับเปลี่ยนและพัฒนาาระบบเกษตรกรรมยั่งยืน โดยชี้ว่าเกษตรกรแต่ละรายมีแนวทางในการทำเกษตรกรรมยั่งยืนอย่างไร ไม่ว่าจะเป็นในด้านการผลิต การจัดการผลผลิต และการจัดการด้านตลาด ก่อนจะจบลงด้วยการชี้ให้เห็นว่าเกษตรกรเหล่านี้ประสบความสำเร็จอย่างไร ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม สุขภาพ ครอบครัว และชุมชน เช่นเดียวกับงานเขียนชุดการปรับตัวของเกษตรกรทั้ง 4 ภาคของสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ซึ่งนอกจากทั้ง 4 เล่มจะมีเค้าโครงการนำเสนอคล้ายคลึงกัน คือ เป็นรายงานการศึกษาเกษตรกรเป็นรายกรณี ขณะเดียวกันเค้าโครงการนำเสนอเกษตรกรกรณีศึกษาแต่ละกรณีในแต่ละเล่มก็ค่อนข้างคล้ายคลึงกัน คือเริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงประวัติชีวิตตั้งแต่วัยเด็ก การทำเกษตรแผนใหม่ ปัญหาและผลกระทบจากการทำเกษตรแผนใหม่ การปรับเปลี่ยนเรียนรู้และพัฒนาาระบบเกษตรกรรมยั่งยืน รูปแบบและวิธีการทำเกษตรกรรมยั่งยืน ประโยชน์จากการทำเกษตรกรรมยั่งยืนในด้านต่างๆ ก่อนจะจบลงด้วยการวิเคราะห์เงื่อนไขและปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการปรับเปลี่ยนเรียนรู้และความสำเร็จของเกษตรกรแต่ละราย ดังกรณี *เกษตรกรรมทางเลือก การศึกษากรณีตัวอย่างการปรับตัวของเกษตรกรรมพื้นบ้านไทยภาคกลาง* (จันทนา บรรพศิริโชติ และคณะ 2538) ที่มีเค้าโครงการนำเสนอเกษตรกรกรณีศึกษาทั้ง 3 กรณีคล้ายคลึงกัน เริ่มต้นด้วยการแนะนำสภาพพื้นที่ ต่อด้วยชีวประวัติ การทำเกษตรแผนใหม่ ผลกระทบและกระบวนการปรับเปลี่ยน ระบบเกษตรกรรมยั่งยืน และผลดีในด้านต่างๆ ก่อนวิเคราะห์บริบทการปรับตัวของเกษตรกร¹⁸ เหล่านี้เป็นต้น

¹⁸ เช่นเดียวกับ *เกษตรกรรมทางเลือก การศึกษากรณีตัวอย่างการปรับตัวของเกษตรกรรมพื้นบ้านไทยภาคเหนือ* (สุพินิจ เกษมณี 2538) ซึ่งเค้าโครงในส่วนของการศึกษาเริ่มด้วยการบรรยายสถานที่ตั้งและประวัติชุมชน ครอบครัวเกษตรกร สถานการณ์ก่อนการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต การปรับเปลี่ยนความคิด วิธีการปรับปรุง การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบ และการขยายผล พร้อมกับวิเคราะห์การปรับตัวของเกษตรกรกรณีศึกษา หรือ *เกษตรกรรมทางเลือก การศึกษากรณีตัวอย่างการปรับตัวของ*

กลวิธีการประพันธ์และเค้าโครงการนำเสนอเกษตรกรรมนิศึกษาเช่นนี้คล้ายคลึงกับงานเขียนกลุ่มเกษตรกรรมนิศึกษาของขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนซึ่งมีปริมาณค่อนข้างมาก ดังกรณีสมัชชาเกษตรกรรมทางเลือกครั้งที่ 2 ซึ่งจัดโดยเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกร่วมกับองค์กรพันธมิตรต่างๆ มีการจัดพิมพ์หนังสือหมวดนี้จำนวน 3 เล่ม คือ เกษตรกรรมไม่ตามสั่งกระดูกสันหลังไม่ผุ (นิรมล ยวนบุญ 2539) รู้จักชีวิตจึงรู้จักเกษตรกรรม พุทธเกษตรกรรมของฉลุย แก้วคง (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2539) และ ภูมิปัญญาเกษตรกรรมประสบการณ์จากล้านนา (พรณี ไทกุลพานิชย์ 2539) โดย เกษตรกรรมไม่ตามสั่งฯ มีเนื้อหาเกี่ยวกับการทำนาด้วยสมุนไพรทดแทนสารเคมีและทำนาแบบปล่อยของนายชัยพร พรหมพันธุ์ เริ่มจากการแสดงชีวประวัติตั้งแต่วัยเด็ก การทำเกษตรแผนใหม่และผลกระทบ การปรับเปลี่ยนสู่ระบบเกษตรกรรมยั่งยืน และประโยชน์ที่ได้รับ เช่นเดียวกับ รู้จักชีวิตฯ ซึ่งกล่าวถึงพุทธเกษตรกรรมของนายฉลุย แก้วคง เค้าโครงการนำเสนอเริ่มต้นจากชีวประวัติตั้งแต่วัยเด็ก การทำการเกษตรแผนใหม่ การปรับเปลี่ยนเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรม ความหมาย รูปแบบ และเป้าหมายของพุทธเกษตร และผลดีจากการทำพุทธเกษตร ขณะที่ ภูมิปัญญาเกษตรกรรมฯ ให้อรรถาธิบายเกี่ยวกับการทำเกษตรของเกษตรกรรมนิศึกษารายต่างๆ¹⁹

ส่วนปฏิบัติการแทรกซึมระดับที่สี่คือการแสดงให้เห็นว่าข้อค้นพบของงานเขียนเหล่านี้เป็นในลักษณะเดียวกับงานเขียนของขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืน ไม่ว่าจะเป็นในส่วนของเกษตรกรรมนิศึกษาที่พบว่าสามารถปรับเปลี่ยนเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนสำเร็จดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือในแง่ของผลดีของเกษตรกรรมยั่งยืนเมื่อเปรียบเทียบกับเกษตรแผนใหม่ นับตั้งการปรับปรุงดินแบบอินทรีย์และชีววิธีดังที่การทดลองพบว่าการปรับปรุงดินด้วยปุ๋ยอินทรีย์หรือพืชตระกูลถั่วให้ผลผลิตเฉลี่ยของข้าวโพดสูงกว่าการใช้ปุ๋ยเคมี (ประทีป วีระพัฒนนิรันดร์ 2536: 27-8) หรือการปลูกข้าวหลายพันธุ์และมีพันธุ์ต้านทานรวมด้วยจะช่วยลดความสูญเสียจากการทำลายของเพลี้ยกระโดดสีน้ำตาล และชดเชยผลผลิตได้ (นิภา และจินตนา อ่างใน เตือนจิตต์ สัตยาวิรุทธิ์ 2536: 225) หรือในส่วนของวิทยาการทดแทนสารเคมีการเกษตร ดังกรณีสะเดา ที่ผลการทดลองจำนวนมากพบว่าสามารถป้องกันกำจัดเพลี้ยอ่อนในข้าวโพดฝักอ่อนและข้าวฟ่างได้ดีเท่ากับสารฆ่าแมลงและพบศัตรูธรรมชาติมากกว่าในแปลงที่ใช้สารเคมี สามารถกำจัดเพลี้ยจักจั่นฝ้ายในกระเจี๊ยบเขียวได้ดีเท่ากับสารเคมี

เกษตรกรรมพื้นบ้านไทยภาคกลางใต้ (วัฒนา สุกันสีล และสุลิมา วังศุภาพ 2538) ซึ่งเค้าโครงในส่วนของปีะหรณเริ่มต้นด้วยชีวประวัติ ต่อด้วยสภาพปัญหา การเรียนรู้จากวัฒนธรรมพื้นบ้านในการแก้ปัญหา จบด้วยการวิเคราะห์ปีะหรณในฐานะนักวิทยาศาสตร์พื้นบ้านและระบบคุณค่าในเกษตรธาตุ 4 ส่วนกรณีลุงเคียงเริ่มต้นด้วยชีวประวัติ ต่อด้วยการทำเกษตรกรรมแผนใหม่และปัญหา การกลับคืนสู่สวนผสมผสาน จบด้วยผลที่ได้รับและการขยายผล พร้อมกับวิเคราะห์ความสำเร็จ เป็นอาทิ

¹⁹ หรือกรณี *ผืนดินคือชีวิต วิธีการเกษตรแบบผสมผสานเพื่อการพึ่งตนเอง* (คมสัน หุตะแพทย์ และคณะ 2533) ซึ่งจัดพิมพ์โดยโครงการพัฒนาการเกษตรผสมผสานเพื่อการพึ่งตนเอง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา ร่วมกับองค์กรอื่นๆ เนื้อหาว่าด้วยประสบการณ์และเทคนิควิธีการทำเกษตรผสมผสานของเกษตรกรภาคอีสานกรณีศึกษาจำนวน 5 ราย ได้แก่ นายประภัทร ปรูปณะ: ภูมิปัญญาเกษตรอีสาน นายเชียง ใจดี: ชาวสวนแห่งภาคอีสาน นายสุจิต บ่อบัวเงิน: ไร่สวนผสมแบบไม่มีบ่อปลา นายสมาน พุ่มเที่ยง: พืชสวนผสมผสาน และนายพ่วง ธนชัย: เกษตรผสมผสานเพื่อขาย ซึ่งแต่ละรายมีเค้าโครงการนำเสนอคล้ายคลึงกัน คือ เริ่มต้นด้วยชีวประวัติ ต่อด้วยการทำเกษตรแผนใหม่และผลกระทบ จากนั้นเป็นกระบวนการปรับเปลี่ยนแนวคิดและระบบการผลิต ต่อด้วยรูปแบบและเทคนิคเกษตรผสมผสาน ก่อนจบลงด้วยประโยชน์ที่ได้รับจากการทำเกษตรแบบผสมผสานทั้งในด้านเศรษฐกิจและนิเวศวิทยา

และสามารถลดอัตราการความเสียหายที่เกิดจากหนอนเจาะสมอฝ้ายอเมริกันได้ในผลผลิตใกล้เคียงกับที่ใช้สารเคมี โดยไม่ต้องเสี่ยงอันตรายจากสารเคมี (อารมย์ แสงวนิชย์ 2536: 257) โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือในแง่รายได้ ซึ่ง “ผลการวิจัยของ...สถาบันวิจัยต่างๆ ได้ยืนยันว่าเกษตรกรที่เดิมทำเกษตรเชิงเดี่ยวมีหนี้สินไม่สามารถปลดปล่อยได้และพอกพูนขึ้นเรื่อยๆ เมื่อหันมาทำเกษตรผสมผสาน พืช สัตว์ ประมง ป่าไม้ ซึ่งได้เพิ่มความหลากหลายให้เกิดขึ้นในไร่-นา-สวน เกษตรกรทุกรายสามารถปลดปล่อยหนี้สินและเพิ่มพูนรายได้อย่างต่อเนื่อง” (ชนวน รัตนวราหะ 2536: 25-6) เช่น ผลการทดลองระบบเกษตรผสมผสานระหว่างปี พ.ศ. 2526-2530 พบว่าเกษตรกรมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการทำนาอย่างเดียวยังร้อยละ 56 (พูลสวัสดิ์ อาจละกะ 2536: 51) เช่นเดียวกับอีกพื้นที่พบว่าเกษตรกรที่ทำเกษตรผสมผสานมีรายได้เหนือรายจ่ายที่เป็นเงินสดเพิ่มขึ้นจาก 7,992 บาทในปี พ.ศ. 2529 เป็น 11,207 บาท ในปี พ.ศ. 2530 และ 22,870 บาทในปี พ.ศ. 2531 และ 34,759 บาท ในปี พ.ศ. 2532 (ชาญชัย และคณะ อ้างใน เพ็งอ้ง: 52)

ประเด็นที่ควรพิจารณาคือ แม้ปฏิบัติการแทรกซึมในระดับต่างๆ ดังกล่าวจะตีความได้ว่างานเขียนเกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐ สถาบันวิชาการของรัฐ รวมทั้งภาคธุรกิจและสื่อมวลชน เห็นพ้องกับงานเขียนของขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนในทุกระดับ นับตั้งแต่หัวข้อ พื้นที่ เกษตรกรกรณีศึกษา ไปจนถึงกลวิธีการประพันธ์ คำโครงการนำเสนอ และข้อค้นพบ ช่วยหนุนเสริมให้วาทกรรมเกษตรกรรมยั่งยืนในสังคมไทยหนาแน่นมากขึ้น ทว่าในทางกลับกัน ปฏิบัติการแทรกซึimdังกล่าวเป็นขั้นตอนแรกของขบวนการโต้กลับของฝ่ายต่างๆ เหล่านี้ เพราะการทำงานเขียนเหล่านี้สามารถแทรกซึมสนามวาทกรรมได้ทุกระดับราวกับเป็นเนื้อเดียวกับงานเขียนของขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืน ช่วยให้ฝ่ายต่างๆ เหล่านี้สามารถอ้างความขัดแย้งแตกต่างที่กล่าวในหัวข้อก่อนหน้าได้อย่างแนบเนียน ขณะเดียวกันก็ใช้โอกาสนี้ในการยึดครองสนามวาทกรรมเกษตรกรรมยั่งยืน ทั้งด้วยการท้าทายสถานะความจริงและความรู้ของเกษตรกรรมยั่งยืนที่ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนชูด้วยวาทกรรมวิทยาศาสตร์ รวมทั้งอาศัยวาทกรรมพุทธศาสนากำหนดอัตลักษณ์และความหมายรูปแบบการเกษตรของตน พร้อมกับเบียดขับอัตลักษณ์และความหมายรูปแบบการเกษตรที่ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนชูไปสู่ตำแหน่งที่ด้อยกว่าหรือไม่พึงประสงค์ ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในส่วนต่อไป

3.2.2 ปฏิบัติการยึดครองสนามวาทกรรมเกษตรกรรมยั่งยืน

ปฏิบัติการยึดครองสนามเกษตรกรรมยั่งยืนประการแรกคือการท้าทายสถานะความจริงหรือความรู้ของงานเขียนของขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืน สามารถพิจารณาจากความจริงและความรู้เกี่ยวกับสารเคมีการเกษตรได้อย่างสำคัญ กล่าวคือ ขณะที่งานเขียนและปฏิบัติการเกษตรกรรมยั่งยืนพยายามชี้ให้เห็นพิษภัยและอันตรายของสารเคมีการเกษตรชนิดต่างๆ งานเขียนของฝ่ายรัฐได้โต้กลับด้วยการเสนอว่าสารเคมีการเกษตรไม่ได้เลวร้ายหรือเป็นอันตรายเช่นนั้น ดังกรณีปุ๋ยเคมี งานเขียนของฝ่ายรัฐอาศัยความรู้ด้านเคมีแย้งว่า “ปุ๋ยเคมีไม่ใช่สารพิษ เพราะเป็นสารที่ประกอบไปด้วยธาตุที่มีอยู่ค่อนข้างมากในดินโดยธรรมชาติ ซึ่งพืชจำเป็นต้องใช้ในการเจริญเติบโต การใส่ปุ๋ยไม่ว่าจะเป็นธาตุอาหารหลัก ธาตุอาหารรอง หรือธาตุอาหารเสริม ในยามที่พืชต้องการหรือขาดแคลนในจำนวนที่พอเหมาะ รวมทั้งเลือกใช้ปุ๋ยที่สะอาดมีสารพิษเจือปนอยู่น้อยที่สุดถือว่าการอนุรักษ์ดิน” (ปรีดา

พากเพียร และคณะ 2536: 209) นอกจากนี้ยังเห็นว่า “ปุ๋ยเคมีจำเป็นสำหรับการผลิตในบางพื้นที่ เมื่อธาตุอาหารพืชที่ได้จากแหล่งต่างๆ ในระบบรวมทั้งที่ได้จากการจัดการระบบการปลูกพืชไม่เพียงพอที่จะทำให้เกิดความสมดุลของธาตุอาหารพืชในระบบได้...ปุ๋ยเคมีในระบบการเกษตรมีหน้าที่ให้ธาตุอาหารพืชในส่วนที่ขาดเพื่อรักษาระดับความสามารถในการผลิตของดินไว้ เพราะธาตุอาหารส่วนหนึ่งจากปุ๋ยเคมีจะเปลี่ยนไปเป็นองค์ประกอบของผลผลิตพืช” (ธวัชชัย ณ นคร และประทีป วีระพัฒนนิรันดร์ 2536: 8-9) โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานเขียนของรัฐบางชิ้นเห็นว่าปุ๋ยอินทรีย์หรือปุ๋ยชีวภาพเป็นเพียงส่วนประกอบที่ช่วยให้ปุ๋ยเคมีมีประสิทธิภาพเพิ่มขึ้น ไม่ได้เห็นว่ามีฐานะทดแทนปุ๋ยเคมีแต่ประการใด ดังที่ว่า “การใช้ปุ๋ยชีวภาพจะเป็นเทคโนโลยีที่ดีวิธีหนึ่งในการที่จะแนะนำให้เกษตรกรนำมาใช้ร่วมกับปุ๋ยเคมีเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการใช้ปุ๋ยเคมี ช่วยลดต้นทุนในการผลิต” (อมรินทร์ นพอมรบดี และคณะ 2536: 131-76) ฉะนั้น งานเขียนเหล่านี้จึงยังคงแนะนำให้ใช้ปุ๋ยเคมีในอัตราและวิธีการที่กำหนด และสามารถใช้ร่วมกับปุ๋ยพืชสดหรือปุ๋ยหมักได้ (ดู ประสาท เกศวาทิกษ์ 2536: 190-4 และถวิล ครุฑกุล 2540 เป็นตัวอย่าง)

เช่นเดียวกับในส่วนของสารเคมีกำจัดศัตรูพืชที่งานเขียนของฝ่ายรัฐอาศัยความรู้ด้านเคมีและกฏวิทยาศาสตร์ว่างานเขียนและปฏิบัติการของขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนกล่าวโทษพิษภัยและอันตรายของสารเคมีกำจัดศัตรูพืชเกินจริง การ “รณรงค์ต่อต้านการใช้สารเคมีที่มีพิษภัยต่อสภาพแวดล้อม ทำให้เสียสมดุลทางธรรมชาติ และเป็นพิษต่อมนุษย์และสัตว์เลี้ยง...โดยเฉพาะจากการประโคนฆ่าสถิติการเจ็บป่วยหรือตายจากพิษของสารเคมีกำจัดศัตรู...ทำให้ภาพพจน์ของสารเคมีกำจัดศัตรูพืชทุกชนิดดูราวกับสิ่งชั่วร้ายที่คอยทำลายชีวิตเช่นเดียวกับสารพิษอันตรายอื่นๆ ความไม่เข้าใจอย่างชัดเจนในเรื่องชนิดและธรรมชาติของสารเคมีที่นำมาใช้ในทางเกษตรของกลุ่มองค์กรบางกลุ่มทำให้สร้างจินตนาการที่เลวร้ายเกินไปโดยไม่ยอมรับฟังเหตุผลใดๆ” (เนื่องพนิช สันชัยศรี 2536ค: 63) ตรงกันข้าม “สารเคมีบางชนิดหากใช้อย่างถูกต้องก็จะส่งผลให้เกิดประโยชน์ต่อการรักษาพืชให้รอดพ้นจากการทำลายของศัตรูพืชได้” (เพ็งอ้ง) ปัญหาและผลกระทบจากสารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืชเกิดจากการไม่ใช้ตามคำแนะนำในฉลาก ใช้พร่ำเพรื่อเกินความจำเป็น ชนิดที่มีฤทธิ์ไม่ตรงกับแมลงศัตรูพืช รวมทั้งการขาดความเอาใจใส่และไม่ระมัดระวังอย่างดีพอของเกษตรกร มากกว่าจะเป็นเพราะตัวของสารเคมีเอง (เพ็งอ้ง: 53-4) งานเขียนเหล่านี้จึงยังคงแนะนำให้ใช้สารเคมีในการทำเกษตรยั่งยืน เพียงแต่ต้องใช้ให้ถูกวิธีหรือตามคำแนะนำอย่างเคร่งครัด (ดู ปรีชา สุรินทร์ 2536: 236-45 และพิมลพร นันทะ 2536: 230-5 เป็นตัวอย่าง)

นอกจากนี้ งานเขียนของฝ่ายรัฐยังท้าทายความรู้และการรอดอ้างอิงความจริงเกี่ยวกับสรรพคุณของสมุนไพรทดแทนสารเคมีซึ่งงานเขียนและปฏิบัติการเกษตรกรรมยั่งยืนชู โดยชี้ว่า “การกล่าวอ้างจากบันทึกผลเก่าๆ ในสมัยโบราณเล่าต่อๆ กันมาว่ามีประสิทธิภาพทำให้เกิดประโยชน์...คงจะทำได้ในขอบเขตจำกัดคล้ายๆ กับยากลางบ้านที่ใช้รักษาโรค” (เนื่องพนิช สันชัยศรี 2536ค: 64) พร้อมกับระบุว่า “เคยมีรายงานในเรื่องของสารสกัดจากสะเดาว่าในอัตราความเข้มข้นที่สูงมากก่อปัญหาต่อใบผัก ทำให้ฉีกกร้านคือไหม้ได้ โดยเฉพาะในช่วงอุณหภูมิสูง ฉะนั้น ในการใช้สารสกัดจากธรรมชาตินั้นมิใช่ว่าจะส่งผลดีเสมอไป อาจมีผลเสียตามมาโดยที่คิดไม่ถึงก็ได้ ข้อมูลในผลกระทบต่อพืชนั้นปัจจุบันยังมีไม่เพียงพอ” (เพ็งอ้ง: 67)

หลังจากท้าทายสถานะความจริงหรือความรู้ของเกษตรกรรมยั่งยืนดังกล่าวแล้ว ปฏิบัติการยึดครองสนามวาทกรรมเกษตรกรรมยั่งยืนของฝ่ายได้กลับขึ้นต่อมาคือการหันมาใช้คำอธิบายรูปแบบการเกษตรที่พัฒนา ปฏิบัติ

และส่งเสริมด้วยคำว่าเกษตรกรรมยั่งยืน ทั้งนี้ คำว่า sustainable agriculture ได้ถูกใช้ในหน่วยงานรัฐก่อนกลางทศวรรษ 2530 หรือก่อนที่รัฐจะดำเนินส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนในระดับนโยบาย ทว่าคำดังกล่าวไม่ได้ถูกแปลเป็นภาษาไทยว่าเกษตรกรรมยั่งยืน หากแต่ถูกแปลว่าเกษตรเพื่อถาวรภาพ ถาวรภาพของการเกษตร หรือเกษตรยั่งยืน โดยหน่วยงานรัฐที่ใช้คำนี้เป็นหน่วยงานแรกคือสถาบันวิจัยการทำฟาร์ม ดังการสัมมนากระบวนการทำฟาร์ม ครั้งที่ 5 ปี พ.ศ. 2531 บทความประกอบการสัมมนาจำนวนหนึ่งถูกจัดรวมกันในหมวดแนวทางการวิเคราะห์ชุมชนครัวเรือน และความยั่งยืนของระบบเกษตร ซึ่งยังเป็นเพียงแนวทางการวิเคราะห์ระบบเกษตรกรรมในแง่มุมต่างๆ แต่ยังไม่ได้กล่าวถึงหลักการและความหมายของระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ขณะที่การสัมมนากระบวนการทำฟาร์มครั้งที่ 6 ในปีถัดมา บทความประกอบการสัมมนาจำนวนหนึ่งถูกจัดรวมในหมวดถาวรภาพของการเกษตร (Sustainable Agriculture) ซึ่งเป็นการอธิบายและให้ความหมายว่าถาวรภาพของการเกษตรหมายถึงอะไร ทว่ามีลักษณะค่อนข้างเป็นนามธรรมและเป็นสากลมากกว่าจะถูกปรับให้เข้ากับบริบทการเกษตรในประเทศไทย ขณะที่การสัมมนากระบวนการทำฟาร์มครั้งที่ 8 ในปี พ.ศ. 2534 แม้มีชื่อว่าสู่ระบบการเกษตรที่ยั่งยืน: Towards Sustainable Agriculture ทว่าเอกสารประกอบการสัมมนาส่วนใหญ่เน้นประเด็นการจัดการทรัพยากรมากกว่าระบบเกษตรกรรมดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ ฉะนั้น นอกจากจะไม่ได้ใช้คำว่าเกษตรกรรมยั่งยืน การแปลความ sustainable agriculture ในงานเขียนของฝ่ายรัฐในช่วงนี้ยังมีลักษณะนามธรรมอยู่มาก และไม่ผู้จะมีความหมายทางการเมือง

ทว่าตั้งแต่กลางทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา หน่วยงานรัฐเริ่มใช้คำว่าเกษตรกรรมยั่งยืนแทนคำว่าระบบการเกษตรที่ยั่งยืน ถาวรภาพของการเกษตร ฯลฯ ในการแปลคำว่า sustainable agriculture โดยการเคลื่อนไหวครั้งสำคัญคือการใช้คำนี้ในการตั้งชื่อหนังสือเล่มที่เป็นหลักหมายสำคัญของงานเขียนเกษตรกรรมยั่งยืนของฝ่ายรัฐ คือ เกษตรยั่งยืน อนาคตของการเกษตรไทย (กรมวิชาการเกษตร 2536) ซึ่งเป็นหนังสือรวมบทความและผลการวิจัยของหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้องจำนวนมากถึง 26 บทความ

ส่วนปฏิบัติการยึดครองสนามวาทกรรมเกษตรกรรมยั่งยืนขั้นสุดท้ายคือการกำหนดอัตลักษณ์และความหมายให้กับรูปแบบการเกษตรที่ฝ่ายได้กลับปฏิบัติและส่งเสริมในทิศทางที่สอดคล้องกับเป้าหมายทางการเมืองและเศรษฐกิจเดิม พร้อมกับเบียดขับอัตลักษณ์และความหมายของรูปแบบการเกษตรที่ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนชูไปสู่ตำแหน่งแห่งที่ด้อยกว่าและไม่พึงประสงค์ สามารถพิจารณาได้จาก การเกษตรยั่งยืน: ความหมายแนวคิด และการพัฒนาระบบ (ประทีป วีระพัฒนนิรันดร์ 2536: 21-31) งานเขียนชิ้นสำคัญของรัฐ โดยหลังจากเสนอว่าเกษตรกรรมยั่งยืนคือ "การเกษตรที่เกื้อกูลทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคม ในขณะที่สามารถรักษาหรือปรับปรุงสภาพแวดล้อม" (23) งานเขียนชิ้นนี้เสนอว่าหากอาศัยแหล่งที่มาธาตุอาหารพืชเป็นเกณฑ์สามารถจำแนกระบบเกษตรกรรมยั่งยืนได้ 3 ระบบ คือ เกษตรธรรมชาติ หมายถึงระบบการเกษตรที่ไม่มีการนำธาตุอาหารพืชจากภายนอกเข้าสู่ระบบ และไม่ใช้สารป้องกันกำจัดพืชทุกชนิด เกษตรอินทรีย์ หมายถึงระบบการเกษตรที่มีการนำธาตุอาหารพืชจากภายนอกเข้าสู่ระบบแต่อยู่ในรูปอินทรีย์สาร และไม่ใช้สารป้องกันกำจัดศัตรูพืชที่เป็นสารเคมี และเกษตรสายกลาง หมายถึงระบบการเกษตรที่มีการนำธาตุอาหารพืชจากภายนอกเข้าสู่ระบบ อาจอยู่ในรูปอินทรีย์สารอย่างเดียวหรือร่วมกับอินทรีย์สารก็ได้ รวมทั้งอาจมีการใช้สารเคมีในการป้องกันกำจัดศัตรูพืช (29)

ทั้งนี้ การทำงานเขียนขึ้นนี้เรียกระบบการเกษตรที่สามารถใช้สารเคมีการเกษตรได้ว่าเกษตรสายกลาง ขณะที่เรียกเกษตรอีก 2 รูปแบบที่ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนปฏิบัติและเสนอตามชื่อของรูปแบบการเกษตรนั้นๆ เป็นการกำหนดอัตลักษณ์และความหมายรูปแบบการเกษตรที่งานเขียนอยู่ในตำแหน่งที่พึงปรารถนา พร้อมกับเบียดขับอัตลักษณ์และความหมายรูปแบบการเกษตรที่ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนไปสู่ตำแหน่งที่ด้อยกว่าและไม่พึงประสงค์ เพราะพุทธศาสนาสั่งสอนให้พุทธศาสนิกชนเดินทางสายกลางหรือยึดหลักกรรมช่อมัชฌิมาปฏิปทา และพึงหลีกเลี่ยงการปฏิบัติที่ตึงเกินไปหรือสุดโต่ง การทำงานเขียนขึ้นนี้นิยามรูปแบบการเกษตรที่ใช้สารเคมีที่ฝ่ายรัฐส่งเสริมว่าเกษตรสายกลาง จึงเท่ากับนิยามและผลักให้รูปแบบการเกษตรอีก 2 รูปแบบที่ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนไปสู่ความเป็นเกษตรสุดโต่ง ซึ่งพุทธศาสนิกชนโดยทั่วไปไม่ควรยึดถือและปฏิบัติ จึงเป็นปฏิบัติการยึดครองสนามวาทกรรมเกษตรกรรมยั่งยืนที่ค่อนข้างมีพลัง เพราะเป็นการสร้างอัตลักษณ์และความหมายเกษตรกรรมยั่งยืนใหม่โดยอิงกับวาทกรรมหลักของสังคมไทย

สรุป

การขยายตัวของเกษตรกรรมยั่งยืนในสังคมไทยเป็นพัฒนาการหรือจังหวะก้าวสำคัญของการเคลื่อนไหวของกระแสภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นในสังคมไทย เพราะเดิมความรู้ของเกษตรกรที่สั่งสมผ่านประสบการณ์และถ่ายทอดภายในครอบครัวและชุมชนไม่ถูกนับเป็น “ความรู้” หรือเป็นความรู้ที่ล้ำสมัยและไม่เป็น “วิทยาศาสตร์” จำเป็นต้องถูกแทนที่ด้วยความรู้การเกษตรสมัยใหม่ที่พัฒนาขึ้นในห้องทดลองหรือแปลงสาธิตโดย “ผู้เชี่ยวชาญ” และถูกถ่ายทอดผ่านสถาบันทางวิชาการและระบบส่งเสริมการเกษตร ฉะนั้น การที่เกษตรกรรมยั่งยืนพัฒนาขึ้นจากแนวคิดและวิธีปฏิบัติการเกษตรของเกษตรกร แม้จะอาศัยมโนทัศน์และความรู้เชิงเทคนิคจากต่างประเทศในการกำหนดความหมาย อธิบาย รวมทั้งพัฒนารูปแบบและเทคนิคการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ การที่รัฐ สถาบันวิชาการ รวมทั้งหน่วยงานพิเศษ ภาคธุรกิจ และสื่อมวลชน ซึ่งเดิมปฏิเสธสถานะความรู้และความจริงของความรู้เกษตรกร รวมทั้งเป็นกลไกสำคัญในการพัฒนาและส่งเสริมเกษตรแผนใหม่ หันมาพัฒนา ปฏิบัติ และส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนอย่างกว้างขวาง จึงบ่งนัยของการปรับเปลี่ยนสถานะความรู้และความจริงของภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตรในสังคมไทยอย่างสำคัญ

อย่างไรก็ดี การที่รัฐ หน่วยงานพิเศษ รวมทั้งภาคธุรกิจและสื่อมวลชนหันมาปฏิบัติและส่งเสริมการเกษตรในแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืน อาจไม่ได้หมายความว่าหน่วยงานเหล่านี้ยอมรับสถานะความรู้และความจริงของภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตร เท่าๆ กับการปรับตัวและการโต้กลับของหน่วยงานเหล่านี้เพื่อรักษาเป้าหมายทางเศรษฐกิจและการเมือง รวมถึงอ้างสถานะนำด้านการพัฒนาชนบทโดยเฉพาะด้านการเกษตรของแต่ละกลุ่มไว้ เพราะโดยหลักการ เป้าหมาย วิธีปฏิบัติ และวิธีการส่งเสริมรูปแบบการเกษตรของหน่วยงานเหล่านี้ไม่ได้มีความแตกต่างจากเกษตรแผนใหม่ในระดับรากฐาน ขณะเดียวกันหน่วยงานเหล่านี้ยังคงส่งเสริมเกษตรแผนใหม่ควบคู่ไปด้วย

ประการสำคัญ หน่วยงานเหล่านี้โดยเฉพาะรัฐและสถาบันวิชาการของรัฐอาศัยวาทกรรมวิทยาศาสตร์ทำลายสถานะความรู้และความจริงของเกษตรกรรมยั่งยืน รวมทั้งอาศัยวาทกรรมพุทธศาสนากำหนดอัตลักษณ์และความหมายรูปแบบการเกษตรที่ปฏิบัติและส่งเสริมในลักษณะที่เหนือกว่าหรือพึงประสงค์ พร้อมกับเบียดขับอัต

ลักษณะและความหมายเกษตรกรรมยั่งยืนไปสู่ตำแหน่งที่ดีกว่าและไม่พึงประสงค์ จึงเป็นการได้กลับการรื้อคืบของภูมิปัญญาท้องถิ่นในรูปเกษตรกรรมยั่งยืนที่แบบยลและค่อนข้างจะทรงพลัง และบ่งชี้ว่าสถานะความจริงและความรู้ของภูมิปัญญาท้องถิ่นในสังคมไทยไม่ได้เปลี่ยนแปลงจากเดิมมากนัก

บรรณานุกรม

กรมวิชาการเกษตรและคณะ

2534 รายงานการสัมมนากระบวนการทำฟาร์มครั้งที่ 8 สูระบบการเกษตรที่ยั่งยืน: Towards Sustainable Agriculture เอกสารอัดสำเนา

กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม

2542 นโยบายการใช้ปุ๋ยชีวภาพและปุ๋ยอินทรีย์เพื่อกอบกู้เศรษฐกิจ เอกสารอัดสำเนา

กลุ่มศึกษาเกษตรกรรมธรรมชาติ

2535 รายงานการเยี่ยมชมพื้นที่นาแบบเกษตรกรรมธรรมชาติในภาคอีสาน เอกสารอัดสำเนา

กาญจนา แก้วเทพ

2530 "การวิจัยเพื่อการพัฒนาสังคมไทยแนววัฒนธรรมชุมชน" ใน แนวคิดเชิงทฤษฎีและการวิจัยเพื่อการพัฒนาสังคมไทย: แนวพัฒนาการเศรษฐกิจ แนววัฒนธรรมชุมชน แนวพุทธ และแนวเศรษฐศาสตร์การเมือง

กำราบ พานทอง

2535 "นโยบายพืชเศรษฐกิจส่งออก: กรณีศึกษายางพารา" ใน อาภา หวังเกียรติ (บก.) บทวิเคราะห์และข้อเสนอแนะทางนโยบายเพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรมทางเลือก กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก

ไกรลาส กุลวงศ์

2531 เอกสารสรุปบทเรียนด้านเกษตรกรรม เอกสารอัดสำเนา

คมสัน หุตะแพทย์ และคณะ (บก.)

2533 ผืนดินคือชีวิต วิถีการเกษตรแบบผสมผสานเพื่อการพึ่งตนเอง มปท.: โครงการหนังสือเล่ม สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

จุฑามาศ ใจคำ

2546 สถานการณ์สารกำจัดศัตรูพืชในประเทศไทยโดยภาพรวมในปัจจุบัน เอกสารอัดสำเนา

จ่านงค์ แรกพินิจ

2533 "ปะหรณ หมัดหลิ: ปฏิวัติเกษตรกรรมแบบใหม่ปลูกพืชหลุมเดียว 3 ชนิด" ในหนังสือพิมพ์หมู่บ้าน สิงหาคม 2533

2537 "ภูมิปัญญาคือรากฐานแห่งการดำเนินชีวิต เกษตรกรรมธาตุสี่ของนายหรน หมดหลี่" ใน สำนักงาน คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 10 ปีวนเกษตร เอกสารประกอบการสัมมนา เครือข่ายชาวบ้านใน สังคมวนเกษตร 15-18 ธันวาคม 2537 ณ สวนวนเกษตรห้วยหิน จ.ฉะเชิงเทรา

ฉันทนา บรรพศิริโชติ และคณะ

2538 เกษตรกรรมทางเลือก กรณีศึกษาตัวอย่างการปรับตัวของเกษตรกรรมพื้นบ้านภาคกลาง เอกสารประกอบการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง การสรุปบทเรียนจากการปรับตัวของเกษตรกรรมพื้นบ้าน ในประเทศไทย วันที่ 15-16 สิงหาคม 2538 ณ โรงแรมดวงตะวัน จ.เชียงใหม่

ชนวน รัตนวราหะ

2534 "เกษตรกรรมกับความยั่งยืน" ใน ชนวน รัตนวราหะ (บก.) เกษตรกรรมยั่งยืน: เกษตรกรรม กับธรรมชาติ กรุงเทพฯ: กรมวิชาการเกษตร

2536 เกษตรกรรมเชิงระบบ เกษตรกับสิ่งแวดล้อม ชนวน รัตนวราหะ (บก.) กรุงเทพฯ: กรม วิชาการเกษตร

2542 กระบวนการพัฒนาเกษตรการเกษตรยั่งยืน เอกสารอัดสำเนา

จิรัฐภูมิ เสนาคำ

2539 "พัฒนาการเกษตรกรรมทางเลือก" ใน จิรัฐภูมิ เสนาคำ (บก.) เกษตรกรรมทางเลือก ความหมาย ความเป็นมา และเทคนิควิธี กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก

ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ นโยบายการเกษตรของรัฐและการเกษตรกรรมทางเลือก เอกสารอัดสำเนา

ธันวาคม จิตต์สงวน และคณะ

2543 รายงานการวิจัย แนวทางและนโยบายในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน กรณีศึกษาภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ กรุงเทพฯ: ภาควิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรและทรัพยากร คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

2544 การพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน เอกสารอัดสำเนา

เนื่องพนิช สิ้นชัยศรี

2536ก "สารฆ่าแมลงและวิธีการใช้" ใน อรรถ สมร่า และคณะ รายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง การพัฒนาการเกษตรยั่งยืน กรุงเทพฯ: กองแผนงาน กรมพัฒนาที่ดิน

2536ข "การใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชอย่างถูกต้องและปลอดภัย" ใน อรรถ สมร่า และคณะ รายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง การพัฒนาการเกษตรยั่งยืน กรุงเทพฯ: กองแผนงาน กรมพัฒนาที่ดิน

2536ค "การลดอันตรายจากพิษของสารเคมีกำจัดศัตรูพืชและการใช้สารสกัดจากธรรมชาติในระบบการก ษตรยั่งยืน" ใน อรรถ สมร่า และคณะ รายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง การพัฒนาการเกษตร ยั่งยืน กรุงเทพฯ: กองแผนงาน กรมพัฒนาที่ดิน

บริบูรณ์ สมฤทธิ์ และปรีชา สุรินทร์

2536 การวิจัยและพัฒนาเพื่อการเกษตรยั่งยืน เอกสารอัดสำเนา

บันทร อ่อนดำ และวิริยา น้อยวงศ์ นยางค์

2533 ยุทธศาสตร์ในการพัฒนาชนบท: ประสบการณ์ของประเทศไทย แปลและเรียบเรียงจาก
อดิน รพีพัฒน์ และคณะ How to Develop the Small Farming Sector: A Case of Thailand.

กรุงเทพฯ: สาขาวิชาพัฒนาชุมชน คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

บุษบา วรากรวรวิ

2536 "เกษตรยั่งยืน: การณรงค์ในส่วนของการวิชาการเกษตร" ใน กรมวิชาการเกษตร เกษตรยั่งยืน:
อนาคตของการเกษตรไทย กรุงเทพฯ: กรมวิชาการเกษตร

ปรัชญา ธัญญาดี

2536 "แนวทางการจัดการดินและปุ๋ยในระบบเกษตรยั่งยืน" ใน อรรถ สมร่าง และคณะ รายงานการ
ประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง การพัฒนาการเกษตรยั่งยืน กรุงเทพฯ: กองแผนงาน กรมพัฒนาที่ดิน

ประทีป วีระพัฒนนิรันดร์

2536 "การเกษตรยั่งยืน: ความหมาย แนวคิด และการพัฒนาระบบ" ใน กรมวิชาการเกษตร เกษตร
ยั่งยืน: อนาคตของการเกษตรไทย กรุงเทพฯ: กรมวิชาการเกษตร

ปรีดา พากเพียร พิชิต พงษ์สกุล และรัชชัย ณ นคร

2536 "ผลของปุ๋ยต่อดินและสภาพแวดล้อม" ใน กรมวิชาการเกษตร เกษตรยั่งยืน: อนาคตของ
การเกษตรไทย กรุงเทพฯ: กรมวิชาการเกษตร

พงศ์ศรี ไบฮอดุลย์ และคณะ

2522 สารมีพิษตกค้างในดิน เอกสารอัดสำเนา

พูนศิริ วัจนะภูมิ และคณะ

2536 เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาเชิงปฏิบัติการ การเกษตรแบบยั่งยืน: มิติใหม่เพื่อ
ความอยู่รอด กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจาก
พระราชดำริ

ไพบุลย์ สุทธสุภา และตะวัน ห่างสูงเนิน

2541 เกษตรผสมผสาน ทางเลือกและทางรอดของชนบทไทย กรณีศึกษาเกษตรกรดีเด่นในภาค
ตะวันออกเชิงเหนือ เอกสารอัดสำเนา

มนต์วี จันทวงศ์ (บก.)

2535 วนเกษตร เพื่อคนและสิ่งแวดล้อม กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก

รัศมี ศิริทวีป

2531 "แนวทางของระบบการทำฟาร์ม" ใน ไม่ปรากฏผู้แต่ง การประชุมสัมมนา พืชสารฆ่าแมลงใน
การทำเกษตร กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยการทำฟาร์ม กรมวิชาการเกษตร และโครงการป้องกันพืชโดย
ชีววิธี สถาบันแมคเคนเพื่อฟื้นฟูสุขภาพ

วัลลภ พรหมทอง

2544 เกษตรทฤษฎีใหม่ ตามแนวพระราชดำริ กรุงเทพฯ: บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด

วิเชียร ศะศิประภา และบริบูรณ์ สมฤทธิ์

2536 “กรณีศึกษา: เกษตรกรที่ทำการเกษตรแบบธรรมชาติ” ใน กรมวิชาการเกษตร เกษตรยั่งยืน:
อนาคตของการเกษตรไทย กรุงเทพฯ: กรมวิชาการเกษตร

วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ

2535ก ไปให้พันธุ์พืชปฏิวัติเขียว กรุงเทพฯ: ศูนย์เทคโนโลยีเพื่อสังคม และกลุ่มพืชพันธุ์ฯ

2535ข เกษตรกรรมทางเลือก หนทางรอดของเกษตรกรไทย วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ (บก.) กรุงเทพฯ:
เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก

2539ก “ประเภทของเกษตรกรรมทางเลือกในประเทศไทย” ใน วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ (บก.) เกษตรกรรม
ทางเลือก ความหมาย ความเป็นมา และเทคนิควิธี กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก

2539ข “เทคนิควิธีและการจัดการไร่ในในระบบเกษตรกรรมทางเลือก” ใน วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ (บก.)
เกษตรกรรมทางเลือก ความหมาย ความเป็นมา และเทคนิควิธี กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรม
ทางเลือก

2539ค รู้จักชีวิตจริงรู้จักเกษตรกรรม พุทธเกษตรกรรมของฉลุย แก้วคง กรุงเทพฯ: เครือข่าย
เกษตรกรรมทางเลือก

วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ และวีรจิต แซ่จิว

2529 อดีตและอนาคตของระบบเกษตรในประเทศไทย เอกสารอัดสำเนา

วีรุต สมทน และคณะ

2542 การศึกษาผลการดำเนินงานโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร ระยะที่
1 ของภาคใต้ เอกสารอัดสำเนา

วิศิษฐ์ ลิ้มสมบุญชัย และคณะ

2544 การวิเคราะห์เปรียบเทียบผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจระหว่างการทำเกษตรกระแสหลัก
และเกษตรยั่งยืน เอกสารอัดสำเนา

สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ

2542 สรุปการสัมมนาเรื่อง กระบวนการเรียนรู้ในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน เอกสาร
อัดสำเนา

สมปอง ทองดีแท้

2536 “ผลกระทบและพิษภัยจากการใช้วัตถุมีพิษทางการเกษตร” ใน กรมวิชาการเกษตร เกษตรยั่งยืน:
อนาคตของการเกษตรไทย กรุงเทพฯ: กรมวิชาการเกษตร

สมพันธ์ เตชะอธิก (บก.)

2540 NGOs อีสาน ทางเลือกแห่งพลังการเปลี่ยนแปลง กรุงเทพฯ: คณะกรรมการประสานงาน
องค์กรเอกชนพัฒนาชนบทภาคอีสาน (กป.อพช.ภาคอีสาน)

สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ

2538 เกษตรผสมผสาน ภูชีวิต ภูธรรม ฟังตนเองและฟังทรัพย์ในดินอย่างยั่งยืน กรุงเทพฯ:
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

สนั่น ชูสกุล และวีรวัฒน์ ปภัสสโร (บก.)

ไม่ปรากฏปีพิมพ์ วนเกษตร เกษตรกรรมยั่งยืนในภาคอีสาน กรุงเทพฯ: กรมส่งเสริมคุณภาพ
สิ่งแวดล้อม และคณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบทภาคอีสาน

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

2539 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) (ฉบับร่าง) กรุงเทพฯ:
สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ

2537 10 ปีวนเกษตร กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร

2540 แผนปฏิบัติการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม
แห่งชาติฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) ฉบับแก้ไขปรับปรุงครั้งที่ 1 เอกสารอัดสำเนา

ไสว หนูยก

2531 เอกสารสรุปบทเรียนด้านเกษตรกรรมของกลุ่มสาธิตสุขมูลฐานบัวใหญ่ เอกสารอัดสำเนา

อนุสรณ์ อุณโณ

2546 สิทธิเกษตรกรในประเทศไทย: กระบวนการเรียนรู้กับการพัฒนาระบบเกษตรกรรม เอกสาร
อัดสำเนา

2547 ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนในสังคมไทยและการเมืองของงานเขียนเกษตรกรรมยั่งยืน
กรุงเทพฯ: มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน

อภิชาติ เจริญมา (บก.)

2542 แนวคิดการเกษตรแบบผสมผสาน พ่อมหาอยู่ สุนทรธัย กรุงเทพฯ: โรงเรียนชุมชนอีสาน และ
สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา-อีสาน

เอกสารประกอบการประชุม คณะทำงานพัฒนาและส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืน วันที่ 2 สิงหาคม
2544

เอกสารประกอบการประชุม คณะทำงานพัฒนาและส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ครั้งที่ 2/2544 วันที่
28 กันยายน 2544

อำพล เสนาณรงค์

2536ก "แนวทางสู่เกษตรยั่งยืน" ใน กรมวิชาการเกษตร เกษตรยั่งยืน: อนาคตของการเกษตรไทย
กรุงเทพฯ: กรมวิชาการเกษตร

2536ข "สาเหตุของการพัฒนาการเกษตรที่ไม่ยั่งยืน" ใน กรมวิชาการเกษตร เกษตรยั่งยืน: อนาคตของ
การเกษตรไทย กรุงเทพฯ : กรมวิชาการเกษตร

ภาษาไทย นิเวศวิทยาพื้นบ้าน การต่อสู้ของคนชายขอบเพื่อสร้างพื้นที่ทางสังคมของคนกับป่า
ภาษาอังกฤษ Local Ecology : the struggling of marginal people to create the social
space and understanding for people in the forest.
ชื่อผู้เขียน นางสาว อัจฉรา รักยุติธรรม

บทคัดย่อ

ท่ามกลางกระแสสิ่งแวดล้อมนิยม พื้นที่ป่า ได้รับความสนใจและถูกแย่งชิงจากคนหลายฝ่าย รัฐมีนโยบายขยายพื้นที่ป่าอนุรักษ์ ซึ่งไม่อนุญาตให้มีชุมชนอาศัยอยู่ นโยบายของรัฐได้รับการขานรับจากประชาชนและกลุ่มองค์กรแนวธรรมชาตินิยม ที่ต้องการเก็บพื้นที่ป่าไว้เป็นแหล่งศึกษาและแหล่งท่องเที่ยว แต่นโยบายดังกล่าวกลับสร้างความเดือดร้อนให้กับชุมชนท้องถิ่นจำนวนมาก เพราะชาวบ้านที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในป่าถูกกีดกันการเข้าถึงทรัพยากรอันเป็นปัจจัยการดำรงชีวิตและถูกขับไล่ออกจากป่า บทความฉบับนี้กล่าวถึงกระบวนการสร้างพื้นที่ความรู้และความเข้าใจทางสังคมของชุมชนในป่าผ่าน โครงการเรียนรู้ป่าจากภูมิปัญญาชาวบ้าน โดยหยิบเอากระแสการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์มาสร้างโอกาสให้กลุ่มชาวบ้านผู้มีชีวิตอยู่กับป่าได้ถ่ายทอดองค์ความรู้ต่าง ๆ เกี่ยวกับระบบนิเวศ วิถีชีวิต และระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชน โดยมุ่งที่จะปรับเปลี่ยนทัศนคติของคนในเมืองให้ยอมรับการดำรงอยู่ร่วมกันของชุมชนกับป่า การศึกษาใช้แนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองที่มองว่าปัญหาความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติมีมูลเหตุมาจากความสัมพันธ์ทางอำนาจที่ไม่เทียมของกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียต่าง ๆ ในที่นี้ชุมชนในเขตป่าเป็นกลุ่มคนด้อยอำนาจที่ได้รับความเดือดร้อนจากนิเวศวิทยากระแสหลัก ซึ่งมีพื้นฐานมาจากความรู้วิทยาศาสตร์ของตะวันตกและได้รับการยอมรับว่าเป็นสากล รัฐและกลุ่มคนมีอำนาจนานิเวศวิทยากระแสหลักมา สร้างความชอบธรรมเพื่อกีดกันชาวบ้านจากการเข้าถึงทรัพยากร แต่ชุมชนในป่าก็ได้ยอมจำนนให้ตนเป็นผู้ถูกกระทำฝ่ายเดียว หากแต่มีการใช้สัญลักษณ์ การกำหนดตัวตน การรื้อและสร้างวาทกรรมมาตอบโต้กับอำนาจต่าง ๆ โดยสถาปนาภูมิปัญญา วัฒนธรรม และจารีตประเพณีของชนชายขอบให้ได้รับการยอมรับว่าเป็น "ความรู้" แบบหนึ่ง ในฐานะนิเวศวิทยาพื้นบ้านที่เกิดขึ้นมาจากการสังสมประสบการณ์ตรง มีความจำเพาะในแต่ละท้องถิ่นสอดคล้องกับความหลากหลายของระบบนิเวศและวัฒนธรรม อย่างไรก็ตาม ในกระบวนการสร้างพื้นที่ทางสังคมของโครงการเรียนรู้ป่าจากภูมิปัญญาชาวบ้านมิได้ปฏิเสธนิเวศวิทยากระแสหลักอย่างสิ้นเชิง หากแต่มีการเลือกหยิบมาใช้ผสมผสานกับภูมิปัญญาพื้นบ้าน เพื่ออ้างอิงหรือทำให้นิเวศวิทยาพื้นบ้านมีความน่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น

Abstract

Among the environmentalism, the forest is interested and competed by various groups of people. The state has policy to expand the conservation area where prohibit the communities live inside. The state's policy is appreciated by the naturalism people and organizations, which want to keep the forest for study and tour. However this policy severe the local communities, who are excluded from access to the natural resources that necessary for their lives, and fired out of the forest. This report studies the community in the forest's process to create the social space and understanding for their knowledge. The Forest Study by the Local Wisdom Project takes the eco-tourism to give a chance for people in the forest to pass on their ecology knowledge livelihood and resources management system. This project aims to change the urban people's perception become to accept that the community can live in the forest. This study use political ecology concept, which point that the root cause of the conflicts over natural resource management is an unequal power relationship among the various stakeholders. For this study the people in the forest are the powerless group which severe from the main stream ecology from western science. The state and powerful people use main stream ecology justify themselves to exclude the villagers from the natural resources. However the communities in the forest has not been the passive only, they use the symbol to decode and reconstruct the discord to struggle the outside power. They also reconstruct wisdom and culture of the marginal people to be accepted those are local ecology knowledge: from direct experience, unique, and conform to the various of ecology and eastern culture. The process to create the social space and understanding of the Forest Study by the Local Wisdom Project do not deny all of mainstream ecology, but they select some of them to combine with the local wisdom to refer and ensure the local ecology.

นิเวศวิทยากระแสหลัก : การแยกคนออกจากป่า

นับตั้งแต่ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา นิเวศวิทยา (Ecology) เป็นแหล่งผลิตวาทกรรมเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ภายใต้กฎเกณฑ์ทางวิทยาศาสตร์ที่มองธรรมชาติแยกขาดออกจากมนุษย์ แนวคิดนี้ได้กลายเป็นส่วนสำคัญที่รัฐในประเทศต่าง ๆ รวมทั้งในประเทศไทย นำไปใช้กำหนดนโยบายการจัดการเขตป่าอนุรักษ์ โดยการเก็บรักษาผืนป่าเอาไว้ให้เป็นพื้นที่ปราศจากมนุษย์และปลอดจากการรบกวน ชุมชนในป่าถูกมองว่าเป็นสิ่งแปลกปลอมของธรรมชาติ ขณะที่กิจกรรมการใช้ประโยชน์จากป่าซึ่งเคยมีมาแต่ดั้งเดิมถูกมองว่าเป็นวิถีที่ทำลายธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นการทำไร่ เก็บหาของป่า ล่าสัตว์ ฯลฯ นำไปสู่การกีดกันชุมชนท้องถิ่นจากการเข้าถึงป่า ไม่ว่าจะเป็นการใช้ประโยชน์ในเขตป่า หรือการใช้ประโยชน์ และเป็นที่มาของนโยบายอพยพคนออกจากป่า

รัฐไทยเริ่มอนุรักษ์ป่าอย่างจริงจังในรูปแบบของการจัดตั้งเขตป่าอนุรักษ์ ภายหลังจากที่รัฐบาลสหรัฐได้แนะนำให้มีการจัดตั้งอุทยานแห่งชาติ พร้อมทั้งสนับสนุนให้ข้าราชการไทยไปศึกษาอุทยานยังอุทยานแห่งชาติเยลโลว์สโตน ประเทศสหรัฐอเมริกา ต่อมาประเทศไทยจึงตราพระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ.2503 และพระราชบัญญัติอุทยานแห่งชาติ พ.ศ.2504 และภายในเวลาเพียง 2 ปีต่อจากนั้น รัฐบาลได้ประกาศเขตอุทยานแห่งชาติขึ้นถึง 14 แห่ง ตามด้วยการมีนโยบายเกี่ยวกับพื้นที่อนุรักษ์อีกหลายอย่าง-เช่น การจำแนกเขตป่าถาวร การจัดชั้นคุณภาพลุ่มน้ำ นโยบายป่าไม้แห่งชาติ การกำหนดเขตป่าสงวนโซน C ฯลฯ

นโยบายเกี่ยวกับพื้นที่ป่าอนุรักษ์ดังกล่าวถูกอ้างความชอบธรรมโดยอิงกับหลักวิทยาศาสตร์ การจัดจำแนกพื้นที่อนุรักษ์จะพิจารณาจากสภาพทางกายภาพ เช่น ความสูงจากระดับน้ำทะเล ความลาดชันของพื้นที่ ลักษณะดิน สภาพป่าไม้ ฯลฯ แต่มิได้ผนวกเอาปัจจัยทางสังคมเข้าร่วมการพิจารณาแต่อย่างใด แท้ที่จริงแล้วการจัดการป่าอนุรักษ์ดังกล่าวเป็นเพียงการลดทอนความหลากหลายและความไร้ระเบียบตามสภาพธรรมชาติ รวมทั้งคุณค่าขององค์ความรู้ในการจัดการป่าซึ่งมีรายละเอียดเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์อันซับซ้อนระหว่างระบบนิเวศกับระบบสังคมวัฒนธรรมในแต่ละท้องถิ่น ให้กลายเป็นเพียงเรื่องของ “การจัดการพื้นที่” โดยใช้ความรู้ทางภูมิศาสตร์มาจำแนกแยกแยะพื้นที่ (Zoning) แล้วกำหนดเงื่อนไขการใช้ หรือห้ามมิให้ใช้อย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาดเพื่อให้ง่ายต่อการควบคุมพื้นที่ส่วนต่าง ๆ

เมื่อเร็ว ๆ นี้ “การอนุรักษ์” และ “ธรรมชาติ” กลายเป็นคำที่เปิดให้เกิดการช่วงชิงการนิยามหรือสร้างความหมายแบบอื่น ๆ ที่นอกเหนือไปจากแบบวิทยาศาสตร์ ขณะที่วิทยาศาสตร์ และนักวิทยาศาสตร์เองก็มีใช้สิ่งที่จะต้องยอมรับโดยปราศจากข้อสงสัยอีกต่อไป- แนวการวิเคราะห์ปัญหาสังคมใน

แบบปฏิสัมพันธ์ของผู้คน (Interactive Approach) เสนอให้ยอมรับความหลากหลายของมุมมองและกรอบการคิด และต้องทำความเข้าใจถึงการเมืองของการเสนอความคิดของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องว่ากลุ่มคนเหล่านี้มีมุมมองจะบรรลุวัตถุประสงค์ของตนเองอย่างไร เพราะแต่ละคนต่างเสนอความคิดและแนวทางการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยผูกพันกับผลประโยชน์ของตนเอง ดังเช่น แนวคิดในการอนุรักษ์ป่าโดยแยกคนออกไปนั้นมาจากกลุ่มชนชั้นกลางและชนชั้นสูงที่มีพลังอำนาจในการผลักดันทางนโยบาย เพราะต้องการที่จะถนอมทรัพยากรป่าไม้ให้เป็นสภาพธรรมชาติ เพื่อความสุนทรีย์ ตอบสนองต่อการท่องเที่ยว หรือพักผ่อนหย่อนใจของคนกลุ่มเดียวกับตนเอง (ไชยรัตน์, 2542) ขณะที่ชุมชนท้องถิ่นมองป่าเป็นปัจจัยในการดำรงชีวิต หรือแหล่งเก็บเกี่ยวผลผลิตจากธรรมชาติเพื่อนำไปบริโภค จึงเสนอแนวคิดให้คนอยู่ร่วมกับป่าเพื่อพึ่งพาและเกื้อกูลผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน

ความขัดแย้งอันแหลมคม กรณีคนกับป่า

ก่อนหน้าที่ประเด็น “คนกับป่า” จะพัฒนาเป็นความขัดแย้งอันแหลมคมในสังคมไทยนั้น คนไทยมีความเข้าใจเรื่องป่าชุมชนอยู่บ้างแล้ว จากการเปิดพื้นที่ความรู้โดยผลงานการวิจัย “วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า” ของดร.เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (2534) ซึ่งสร้างความเข้าใจแบบใหม่ให้กับสังคมว่าการที่ชาวบ้านบุกเบิกป่าเพื่อแผ้วถางเป็นที่ทำกิน เป็นผลอันเนื่องมาจากนโยบายของรัฐตามด้วยโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม นำโดย ศ.ดร.เสน่ห์ จามริก และศ.ดร.ยศ สันตสมบัติ (2536) ซึ่งได้ผลิตหนังสือออกมา 3 เล่ม ในชื่อ “ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา” ทำให้สังคมเข้าใจว่าชุมชนท้องถิ่นมีบทบาทสำคัญในการทำหน้าที่ปกป้องป่าจากการถูกทำลาย และชุมชนเหล่านี้มีองค์ความรู้ในการจัดการป่า โดยอาศัยระบบความเชื่อ จารีตประเพณี วัฒนธรรม หรือสร้างผลิตซ้ำวัฒนธรรมเหล่านี้มาใช้ในการจัดการป่าภายใต้บริบททางสังคมและสิ่งแวดล้อมใหม่ ๆ

อย่างไรก็ตาม งานวิชาการทั้งสองชุดนี้ให้ภาพเพียงการต่อสู้ระหว่าง “การทำลาย” กับ “การอนุรักษ์” เป็นความขัดแย้งจากการแย่งชิงพื้นที่ป่าระหว่างรัฐ กลุ่มนายทุน กับชุมชนท้องถิ่น เนื่องจากรัฐต้องการใช้พื้นที่ป่าในการพัฒนาทางเศรษฐกิจ เช่น การสัมปทานทำไม้ การปลูกสวนป่าเศรษฐกิจ การสร้างเขื่อนซึ่งทำให้น้ำท่วมพื้นที่ป่า ฯลฯ ขณะที่ชุมชนท้องถิ่นมีบทบาทในการปกป้องและอนุรักษ์ผืนป่าไว้เพื่อใช้ประโยชน์จากผลผลิตจากป่าและเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร ชุมชนท้องถิ่นจึงได้รับการยอมรับและสนับสนุนเป็นอย่างดีจากนักธรรมชาตินิยมซึ่งเป็นชนชั้นกลาง แต่หลังจากการมีพระราชกำหนดปิดป่าในปี พ.ศ.2532 ขณะที่สถานการณ์ทางชาติและสิ่งแวดล้อมได้ับความสำคัญมากขึ้น รัฐได้ปรับนโยบายมาสู่การอนุรักษ์ป่า โดยการประกาศขยายเขตป่าอนุรักษ์ตามกฎหมาย และมีมาตรการ

การอพยพชุมชนท้องถิ่นออกจากป่า แม้ความขัดแย้งระหว่างรัฐกับชุมชนท้องถิ่นในยุคนี้จะเป็นความขัดแย้งในการแย่งชิงพื้นที่ป่าเช่นเดิม แต่ก็มีรายละเอียดที่ซับซ้อนมากขึ้น พื้นที่ป่าถูกจำแนกแยกแยะออกเป็นประเภทต่าง ๆ อย่างชัดเจน และ “ป่าอนุรักษ์” ถูกให้ความสำคัญในฐานะที่เป็น “ต้นน้ำลำธาร หรือพื้นที่ล่อแหลมที่เปราะบางต่อการถูกคุกคามทำลาย” การจัดการป่าชุมชนที่เคยได้รับการยอมรับจากสังคม จึงถูกจำกัดอยู่เพียงในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรมซึ่งได้รับความสำคัญน้อยกว่าป่าอนุรักษ์อย่างมาก

เมื่อชุมชนท้องถิ่นลุกขึ้นมาปกป้องสิทธิของตนเองมิให้ถูกขับไล่ออกจากถิ่นฐาน ซึ่งรัฐได้ขีดขอบเขตว่าเป็น “ป่าอนุรักษ์” และยังเสนอเงื่อนไขว่าตนจะทำหน้าที่ดูแลรักษาป่าให้สมบูรณ์ยังยืนดังที่เคยเป็นมา กลับกลายเป็นว่าชุมชนท้องถิ่นกำลังต่อสู้เพื่อแย่งชิงพื้นที่ป่าอนุรักษ์ของส่วนรวม เพื่อผลประโยชน์ส่วนตนซึ่งจะทำให้เกิดความเสียหายต่อระบบนิเวศและก่อให้เกิดผลกระทบต่อคนในสังคม ภาพของชุมชนท้องถิ่นถูกสร้างให้เป็นกลุ่มคนที่เป็นภัยต่อธรรมชาติเพื่อให้รัฐมีความชอบธรรมในการดำเนินนโยบายการอนุรักษ์แม้ว่าจะเป็นการละเมิดสิทธิของชุมชนในเขตป่าก็ตาม

ประมาณปี พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา ความขัดแย้งเรื่อง “คนกับป่า” มีความเข้มข้นอย่างมาก ชุมชนในเขตป่าเรียกร้องให้รัฐยอมรับสิทธิการจัดการป่าของชุมชนท้องถิ่นโดยการเสนอร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน ฉบับประชาชน ส่วนในกรณีที่รัฐประกาศเขตป่าอนุรักษ์ตามกฎหมายซ้อนทับพื้นที่อยู่อาศัย ที่ทำกิน และป่าของชุมชน ให้รัฐดำเนินการเพิกถอนเขตป่าอนุรักษ์ออกจากพื้นที่เหล่านั้น เมื่อข้อเรียกร้องเหล่านี้ดูราวกับจะได้รับการตอบสนองจากรัฐบาลพลเอกชวลิต ยงใจยุทธ กลับถูกคัดค้านจากกลุ่มคนและองค์กรอนุรักษ์แนวธรรมชาตินิยมอย่างน้อย 25 องค์กร ซึ่งสนับสนุนแนวคิดการแยกคนออกจากป่า โดยมีการผนวกเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติเข้ากับเรื่องชาตินิยม และหยิบยกเอาความแตกต่างทางชาติพันธุ์มาเป็นประเด็นขยายความขัดแย้ง เช่น กล่าวหาว่าชุมชนในเขตป่าเป็นชาวเขาไม่ใช่คนไทย หรือชาวเขาตัดไม้ทำลายป่าทำไร่เลื่อนลอย ชาวเขาเผาป่า ฯลฯ การกล่าวหาต่าง ๆ เหล่านี้มีเป้าหมายเพื่อที่จะล้มเลิกมติคณะรัฐมนตรีที่ว่าด้วยการรังวัดพิสูจน์สิทธิชุมชนในเขตป่า รวมถึงการคัดค้านการรับรองร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนฉบับประชาชน ที่อนุญาตให้มีการจัดการป่าชุมชนในเขตป่าอนุรักษ์

ในการต่อสู้แย่งชิงสิทธิเหนือพื้นที่อนุรักษ์ “ความรู้ในการจัดการป่า” เป็นประเด็นหนึ่งที่ถูกหยิบยกมาใช้ในการต่อสู้ หรือกล่าวได้ว่าเป็นการต่อสู้ทางด้านทัศนะและความรู้ (contested point of view) รัฐและกลุ่มองค์กรอนุรักษ์ต่างอ้างความชอบธรรมในการจัดการป่า โดยอิงอยู่กับหลักความรู้ทางวิชาการโดยเฉพาะทางด้านวนศาสตร์และนิเวศวิทยาที่มีความเป็นวิทยาศาสตร์ ซึ่งผ่านการพิสูจน์ทดลองจนเชื่อถือได้ ภาคปฏิบัติการของวาทกรรม “ความรู้” เหล่านี้คือการที่รัฐออกกฎหมายมาใช้ใน

การจัดการป่า โดยมีมาตรฐานเดียวกันทั่วประเทศ ขณะที่ชุดความรู้นี้เป็นวาทกรรมหลักที่ครอบงำอยู่ในสังคมนั้น ชุมชนท้องถิ่นก็ได้ประดิษฐ์วาทกรรมการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวบ้านขึ้นมา ประชัน โดยกล่าวถึงอุดมการณ์และภูมิปัญญาพื้นบ้านซึ่งมีความจำเพาะกับภูมิโน้ดแต่ละแห่ง ความรู้เหล่านี้เกิดขึ้นจากการเรียนรู้และสั่งสมประสบการณ์การอยู่ร่วมกับธรรมชาติ ความรู้เหล่านี้เป็นรากฐานของแนวทางการจัดการป่าที่แตกต่างไปจากแนวทางของรัฐอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในระบบคิดที่เชื่อว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของระบบธรรมชาติ คนจึงสามารถอยู่ร่วมกับป่าได้อย่างเกื้อกูลและยั่งยืน ภายใต้ระบบใช้ประโยชน์และดูแลรักษาที่เหมาะสม

นอกจากการตอบโต้กันระหว่างความรู้ในการจัดการป่ากระแสหลักกับภูมิปัญญาพื้นบ้านดังกล่าวแล้ว ยังมีการตั้งคำถามกับรัฐอย่างมากมายถึงการใช้อำนาจที่แฝงอยู่เบื้องหลังความรู้ในการจัดการป่า เพราะมีข้อเท็จจริงที่เปิดเผยว่าแม้รัฐจะอ้างถึงการใช้อยู่อาศัยความรู้วิทยาศาสตร์ในการจัดการป่า แต่ในทางปฏิบัติก็มีได้เป็นไปตามข้อกล่าวอ้างเหล่านั้น การจำแนกแยกแยะเขตป่า โดยมีได้เดินสำรวจ ทำให้แนวเขตคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เป็นต้นว่าพื้นที่ป่าอนุรักษ์ซ้อนทับพื้นที่ที่เหมาะสมกับการเกษตร แนวเขตป่าเพื่อเศรษฐกิจไปซ้อนทับกับแนวเขตป่าธรรมชาติสมบูรณ์ที่ชุมชนดูแลรักษาอยู่ และที่สำคัญพื้นที่ป่าอนุรักษ์จำนวนมากซ้อนทับกับพื้นที่ดั้งเดิมฐานของชุมชนในเขตป่า ตัวอย่างเช่น ในการจัดชั้นคุณภาพลุ่มน้ำในเขตอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่ มีพื้นที่ที่เหมาะสมต่อการเกษตรถึง 8,093 ไร่ ถูกจัดอยู่ในพื้นที่คุณภาพลุ่มน้ำชั้น 1A และ 1B ซึ่งห้ามการใช้ประโยชน์ และมีพื้นที่ที่มีสภาพเป็นป่าธรรมชาติสมบูรณ์ถึง 28,043.8 ไร่ ถูกจัดอยู่ในพื้นที่ที่สามารถใช้ประโยชน์ได้ (ปิยฉัตร 2536) นอกจากนั้นแล้ว การจัดจำแนกพื้นที่โดยรัฐยังไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงอย่างมาก ดังเช่น พื้นที่ในจังหวัดน่านถึงร้อยละ 90.61 และพื้นที่ในจังหวัดเชียงใหม่ร้อยละ 83.66 ถูกจัดเป็นพื้นที่ป่าสงวนเพื่อการอนุรักษ์ เท่ากับว่ามีพื้นที่ที่ประชาชนสามารถอยู่อาศัยและใช้ประโยชน์ได้จริงไม่ถึงร้อยละ 10-20 ของพื้นที่ทั้งจังหวัดเท่านั้น ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนประชากรทั้งหมดในจังหวัดแล้วเงื่อนไขนี้ไม่มีทางเป็นไปได้

นโยบายของรัฐถูกวิพากษ์ว่ามีได้มีเป้าหมายในการอนุรักษ์อย่างแท้จริง หากแต่เป็นความพยายามในการใช้กลไกของรัฐเปิดทางให้ธุรกิจเอกชน หรือผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่นเข้าไปกอบโกยผลกำไรจากป่า ปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นคือการที่รัฐอนุมัติให้ภาคธุรกิจเอกชนเข้าไปเช่าพื้นที่ป่าสงวนที่จำแนกเป็นป่าเศรษฐกิจเพื่อปลูกสวนป่า โดยเฉพาะการทำสวนปาล์มในภาคอีสาน การสนับสนุนอุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้องกับการผลิตเยื่อกระดาษ แม้แต่ในพื้นที่ป่าเพื่อการอนุรักษ์ก็มีการพัฒนาโครงการทางเศรษฐกิจอย่างมากมาย เช่น ในเขตป่าสงวนโซน C ที่บ้านวัดจันทร์ อำเภอแม่แจ่ม จังหวัด

เชียงใหม่ ถูกเปิดพื้นที่ให้องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้เข้าไปตั้งโรงเลื่อยเพื่อแปรรูปไม้สนส่งออก ในปี พ.ศ.2534 แต่โครงการดังกล่าวถูกชาวบ้านในพื้นที่คัดค้านจึงยกเลิกไป

การดำเนินนโยบายที่ลึกลับเช่นนี้ ทำให้เกิดกระแสวิพากษ์วิจารณ์ว่านโยบายการอนุรักษ์ของรัฐ ไม่อาจนำไปสู่การอนุรักษ์ที่แท้จริง ในมิติด้านความเป็นธรรม นโยบายการจัดการพื้นที่ป่าอนุรักษ์ เป็นการเลือกปฏิบัติ โดยแย่งชิงทรัพยากรส่วนรวม ไปให้นายทุน นักธุรกิจ ซึ่งเป็นคนส่วนน้อยใช้ประโยชน์ รวมถึงการเอื้อประโยชน์ให้คนเมือง แต่กีดกันคนชนบทจากการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ อันเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตของพวกเขา โดยที่กลุ่มคนเหล่านี้ไม่มีสิทธิร่วมกำหนดนโยบายดังกล่าว

โครงการเรียนรู้ป่าจากภูมิปัญญาชาวบ้าน : การเปิดพื้นที่ของนิเวศวิทยาพื้นบ้าน

โครงการเรียนรู้ป่าจากภูมิปัญญาชาวบ้าน ริเริ่มขึ้นในปี พ.ศ.2542 โดย ชุมชนคนรักป่า มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ ซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนด้านทรัพยากรธรรมชาติที่สนับสนุนแนวคิด “คนอยู่กับป่า” ดำเนินการร่วมกับชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตป่าอนุรักษ์ตามกฎหมาย การริเริ่มโครงการนี้เกิดขึ้นท่ามกลางสถานการณ์ความขัดแย้งเรื่อง “คนกับป่า” อันแหลมคม มีเป้าหมายซึ่งระบุไว้ในเอกสารของโครงการว่า “เพื่อให้เป็นยุทธวิธีหนึ่งในการสร้างความเข้าใจเรื่องป่าชุมชนและคนอยู่กับป่าแก่พันธมิตรต่าง ๆ ในสังคม โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของหลายฝ่าย อันจะก่อให้เกิดการยอมรับที่กว้างขวางมากขึ้นตามลำดับ” ในช่วงแรกเริ่มเมื่อยังไม่ได้คิดชื่อโครงการอย่างเป็นทางการ คณะทำงานเรียกโครงการนี้ว่า “ศูนย์ศึกษาธรรมชาติ” แต่ก็ยืนยันว่าโครงการนี้แตกต่างจากรูปแบบของศูนย์ศึกษาธรรมชาติที่เคยมีมาในประเทศไทย ซึ่งพบว่ามียู่ 2 รูปแบบสำคัญ รูปแบบแรก ศูนย์ศึกษาธรรมชาติของกรมป่าไม้ ซึ่งเน้นเฉพาะเรื่องของธรรมชาติและระบบนิเวศวิทยาโดยอ้างว่าคนเป็นตัวแปรสำคัญที่ทำลายธรรมชาติ และอีกรูปแบบหนึ่ง คือ หลักสูตรสิ่งแวดล้อมศึกษา ซึ่งชาวบ้านและนักพัฒนาดำเนินการร่วมกันในหลายแห่ง เพื่อเปิดโอกาสให้เยาวชนได้เรียนรู้ระบบนิเวศของตนเองผ่านหลักสูตรของโรงเรียนทั้งในห้องเรียนและในสถานที่จริง ส่วนโครงการเรียนรู้ป่าจากภูมิปัญญาชาวบ้านมีความแตกต่างจากศูนย์ศึกษาธรรมชาติในสองรูปแบบดังกล่าว เพราะเน้นการสร้างความเข้าใจเรื่องวิถีชีวิตชุมชนกับการจัดการทรัพยากรโดยมีกลุ่มเป้าหมายเป็นชนชั้นกลางซึ่งอยู่ในเมืองโดยทั่วไป และผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการถ่ายทอดความรู้คือตัวชาวบ้านผู้เป็นเจ้าขององค์ความรู้นั้นเอง

ในช่วงเริ่มต้นโครงการมีชุมชนท้องถิ่นหลายแห่งที่ให้ความสนใจร่วมวางแผนพัฒนาโครงการร่วมกันทั้งในจังหวัดเชียงใหม่ ลำพูน พะเยา น่าน ลำปาง และเชียงราย แต่ต่อมาพื้นที่ที่มีการพัฒนา

โครงการนี้อย่างเข้มข้นหลงเหลืออยู่เพียงชุมชนเดียว คือ บ้านแม่คองซ้าย อ.เมืองคอง จ.เชียงใหม่ ขณะที่ชุมชนอื่น ๆ ยังขาดความพร้อมของชาวบ้านและนักพัฒนาที่เลี้ยง และเนื่องจากจุดเน้นของโครงการคือการต่อสู้ทางความคิดเรื่อง “คนกับป่า” ชุมชนที่ไม่ได้เผชิญกับแรงกดดันอย่างรุนแรงจึงไม่มีความกระตือรือร้นที่จะพัฒนาโครงการอย่างต่อเนื่อง ส่วนบ้านแม่คองซ้ายนั้นมีความเสี่ยงสูงที่จะถูกอพยพออกจากป่า เนื่องจากเป็นชุมชนชาวปกากญอขนาดเล็ก มีประชากรเพียง 23 หลังคาเรือน 116 คน และตั้งอยู่ในเขตรักษาป่าพันธุ์สัตว์ป่าดอยเชียงดาว ซึ่งประกาศเมื่อปี พ.ศ.2521

ประมาณปี พ.ศ.2537 ก่อนหน้าที่จะมีการพัฒนาโครงการเรียนรู้ป่าจากภูมิปัญญาชาวบ้าน ชุมชนบ้านแม่คองซ้ายได้เข้าร่วมกับเครือข่ายกลุ่มเกษตรกรรมภาคเหนือ (คิกน.) ส่งผลให้มีการพัฒนาแบบแผนการจัดการป่าชุมชน โดยการกำหนดขอบเขตชุมชน จัดแบ่งแนวเขตระหว่างที่อยู่อาศัย ที่ทำกิน ป่าใช้สอย ป่าอนุรักษ์ และเขตรักษาพันธุ์สัตว์น้ำ พร้อมทั้งวางระเบียบในการจัดการป่าและบทลงโทษผู้ฝ่าฝืนไม่ว่าจะเป็นบุคคลภายในชุมชนหรือภายนอกก็ตาม พร้อมกันนั้นได้มีการเลือกตั้งคณะกรรมการจัดการป่าจำนวน 13 คน ให้ทำหน้าที่ดูแลจัดการทรัพยากรมิให้มีผู้ฝ่าฝืนกฎระเบียบและพิจารณาโทษผู้ล่วงละเมิด นอกจากนั้นแล้วยังมีโครงการศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพและระบบนิเวศในเขตป่าชุมชนภาคเหนือตอนบน¹ เข้าไปทำงานศึกษาวิจัยโดยการรวบรวมองค์ความรู้ของชาวบ้านในการจัดการป่าและทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพ จึงทำให้บ้านแม่คองซ้ายมีความพร้อมอย่างมากในแง่ของการมีชุดความรู้ที่จะนำเสนอให้แก่คนเมืองที่จะเข้ามาเรียนรู้ป่า การพัฒนาโครงการของชาวบ้านจึงเน้นไปที่การเตรียมความพร้อมของวิทยากร หรือ “ครู” ที่จะทำหน้าที่ถ่ายทอดชุดความรู้เหล่านี้ โดยให้ความสำคัญต่อการมีส่วนร่วมของหญิง ชาย และคนทุกวัยในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเยาวชน พ่อบ้าน แม่บ้าน รวมถึงผู้อาวุโส พร้อมทั้งเตรียมสื่อต่าง ๆ เพื่อประกอบการอธิบายหรือสื่อความหมาย ตลอดจนการกำหนดเส้นทางและลำดับประเด็นเนื้อหาในการจัดกระบวนการเรียนรู้ ส่วนชุมชนคนรักป่า ในฐานะนักพัฒนาที่เลี้ยงที่ให้การสนับสนุนการดำเนินโครงการนี้อย่างเต็มที่ ได้ทำหน้าที่เตรียมและชักชวนกระบวนการถ่ายทอดของชาวบ้าน สนับสนุนการจัดทำสื่อต่าง ๆ และบทบาทสำคัญที่สุดคือการประชาสัมพันธ์เชิญชวนและอำนวยความสะดวกให้กลุ่มคนเป้าหมายมาเข้ารับกระบวนการเรียนรู้ป่าจากการถ่ายทอดของชาวบ้าน

ชาวบ้านแม่คองซ้ายได้วางแผนเส้นทางการเดินศึกษาธรรมชาติ 5 เส้นทาง ได้แก่ 1) เส้นทางสำรวจป่าและสมุนไพร 2) เส้นทางสำรวจสัตว์ป่าและโปงตึน 3) เส้นทางสำรวจสัตว์น้ำ 4) เส้นทางสำรวจนก และ 5) เส้นทางสำรวจไร่หมุนเวียน ในการเดินศึกษาธรรมชาตินี้ นอกจากชาวบ้านผู้ถ่ายทอด

¹ ได้รับการสนับสนุนจากกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม

ทอดความรู้จะอธิบายการมีอยู่และตำแหน่งแห่งที่ของทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ แล้ว ยังอธิบายถึงวิธีการใช้ประโยชน์ และวิธีการดูแลรักษา ควบคู่ไปความเชื่อหรือจารีตประเพณีต่าง ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับทรัพยากรธรรมชาติแต่ละอย่างอีกด้วย ความรู้เรื่องการมีอยู่และตำแหน่งที่พบ ความรู้ว่ามีประโยชน์ ความรู้ในวิธีการนำไปใช้ประโยชน์ และความรู้ในการรักษาไว้เพื่อให้มีไว้ใช้ประโยชน์ได้อีกนาน ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นความรู้อันทรงคุณค่า ซึ่งเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้ก็ต่อเมื่อชุมชนได้มีโอกาสอยู่ร่วมและเรียนรู้จากสภาพธรรมชาติ หากคุณค่าของความรู้วิทยาศาสตร์อยู่ที่การค้นคว้า ทดลอง และการทดสอบความถูกต้องของความรู้หรือสิ่งที่คิดค้นหลายครั้งหลายหนจนเชื่อมั่นได้ว่าความรู้เหล่านั้นมีความถูกต้องแม่นยำ ภูมิปัญญาพื้นบ้านเหล่านี้ก็ได้ผ่านการลองผิดลองถูก จากประสบการณ์จริงของชาวบ้านหลายชั่วอายุคน และสั่งสม สืบทอดเรื่อยมาจนถึงคนในรุ่นปัจจุบัน

ภายหลังการเตรียมหลักสูตรจนมีความพร้อม ชุมชนคนรักป่าได้ประสานกลุ่มคนชั้นกลางในเมืองให้เข้าไปศึกษาธรรมชาติร่วมกับโครงการฯ ซึ่งพบว่าได้รับความสนใจอย่างมาก ทั้งจากกลุ่มคนในจังหวัดเชียงใหม่ กรุงเทพมหานคร และจังหวัดอื่น ๆ รวมถึงชาวต่างชาติ เงินรายได้ที่ชุมชนคนรักป่าเรียกเก็บจากกลุ่มผู้สนใจเหล่านี้นำมาใช้เป็นค่าใช้จ่ายในการเดินทางและค่าอาหาร ส่วนเงินที่เหลือได้มอบให้แก่ชุมชนเพื่อสมทบเป็นกองทุนในการดูแลรักษาป่า ซึ่งชาวบ้านมีระบบการบริหารจัดการกองทุนนั้นร่วมกัน

แม้ว่าโครงการเรียนรู้ป่าจากภูมิปัญญาชาวบ้านจะมีลักษณะคล้ายกับการจัดการทัวร์ป่า หรือการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ (eco-tourism) ในลักษณะที่นักท่องเที่ยวพักอยู่ร่วมกับชาวบ้านในท้องถิ่น (home stay) แต่เป้าหมายและผลตอบรับนั้นแตกต่างกันอย่างมาก เพราะภายหลังจากที่กลุ่มชนชั้นกลางเหล่านี้กลับไป นอกจากจะได้รับความสนุกสนานและความประทับใจดังเช่นการมาท่องเที่ยวธรรมชาติแล้ว ยังพบว่ากลุ่มคนดังกล่าวมีการปรับทัศนคติต่อเรื่อง “คนกับป่า” เปลี่ยนไปจากเดิมอย่างมาก เพราะมีโอกาสได้ทำความรู้จักกับป่าในอีกมิติหนึ่งซึ่งแตกต่างจากที่ได้เคยเรียนรู้มา “ป่า” ที่ไม่ได้มีเพียงแค่ต้นไม้ใบหญ้า น้ำตก หรือสภาพตามธรรมชาติที่ดำรงอยู่อย่างอิสระ หากแต่มีความเกี่ยวโยงซึ่งกันและกันอย่างเป็นระบบ และสัมพันธ์กับระบบไร่ นา สวน และชาวบ้านในท้องถิ่นผู้ทำหน้าที่จัดการดูแลรักษาระบบนิเวศเหล่านี้ด้วยองค์ความรู้ที่มีอยู่มากมาย นอกจากโครงการฯ จะให้ความสำคัญกับการเปิดภาพของความเชื่อมโยงระหว่างป่า กับ คน แล้ว ก็ยังทำให้เกิดการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่าง คน กับ คน ไม่ว่าจะเป็นระหว่างคนในเมืองด้วยตนเอง หรือระหว่างคนในเมืองกับคนในป่า ซึ่งมีโอกาสได้ทำความรู้จัก แลกเปลี่ยน และเรียนรู้ซึ่งกันในระดับความสัมพันธ์ที่เท่าเทียม มิติความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่า และคนกับคน แบบใหม่นี้ ได้เข้าไปแทนที่ภาพความเข้าใจแบบเดิม ๆ ที่แบ่งแยกแต่ละสิ่งแต่ละอย่างออกเป็นส่วน ๆ แยกคนออกจากป่า แยกป่าออกจากไร่ นา สวน แยก

คนในเมืองออกจากคนในป่า และแยกคนในเมืองออกจากกัน ผลสำเร็จที่ชัดเจนของโครงการเรียนรู้ป่าจากภูมิปัญญาชาวบ้าน คือการที่ชนชั้นกลางจำนวนมากได้กลับมาร่วมมือกิจกรรมของชุมชนคนรักป่าซ้ำอีกหลายครั้งในพื้นที่อื่น ๆ และให้การสนับสนุนเมื่อมีกิจกรรมรณรงค์เรื่องคนอยู่กับป่า เช่น การร่วมลงชื่อสนับสนุนร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน ฉบับประชาชน การกลับไปทำหน้าที่เผยแพร่ ขยายผลความรู้ที่ได้รับมาสู่เพื่อนพ้องญาติมิตรของตนเอง เป็นต้น

การจัดการป่าชุมชน : นิเวศวิทยาพื้นบ้าน

แม้ว่าพื้นที่ของชุมชนบ้านแม่คองซ้ายจะถูกรัฐประกาศเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าดอยเชียงดาวตามกฎหมายแล้ว และชาวบ้านไม่มีสิทธิที่จะตั้งชุมชนอยู่ในพื้นที่เหล่านี้อีกต่อไป แต่ชาวบ้านก็ยังยืนยันถึงการมีสิทธิตามจารีตประเพณีซึ่งเกิดขึ้นก่อนสิทธิตามกฎหมายของรัฐ ชาวบ้านบอกเล่าถึงลำดับการตั้งถิ่นฐานและการอพยพโยกย้ายชุมชนในพื้นที่บริเวณต่าง ๆ เพื่ออ้างสิทธิเหนือพื้นที่ซึ่งอยู่ในความทรงจำ (landscape of memory) ในทางปฏิบัติชาวบ้านยืนยันที่จะตั้งถิ่นฐานและทำกินในพื้นที่เดิมต่อไป โดยไม่ยอมที่จะเตรียมอพยพชุมชนตามคำสั่งของรัฐ ขณะที่รัฐอ้างว่าพื้นที่ดังกล่าวเป็นเขตป่าอนุรักษ์ ชาวบ้านก็ตอบโต้ด้วยการสร้างอัตลักษณ์ของการเป็นผู้อนุรักษ์พื้นที่ดังกล่าว อ้างถึงระบบความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรม และวิถีชีวิตดั้งเดิมที่ทำให้ชาวบ้านอยู่กับป่าได้อย่างยั่งยืนตลอดมา นอกจากนั้นแล้ว ยังมีการปรับประยุกต์จารีตวัฒนธรรมดังกล่าวให้เป็นรูปธรรมที่สามารถอธิบายต่อบุคคลภายนอกได้ ในรูปแบบของการจัดการป่าชุมชน

การจัดการป่าชุมชนในบ้านแม่คองซ้าย มีลักษณะคล้ายคลึงกับแบบแผนการจัดการป่าชุมชนที่พบได้ทั่วไปในชุมชนท้องถิ่นภาคเหนือ โดยมีองค์ประกอบ 3 ประการที่สำคัญ ได้แก่ การกำหนดขอบเขตพื้นที่ในชุมชนให้ชัดเจนตามลักษณะการใช้ประโยชน์ การกำหนดระเบียบการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ทั้งโดยการปรับประยุกต์มาจากแบบแผนตามจารีตประเพณี และการกำหนดขึ้นใหม่ และการเลือกตั้งคณะกรรมการเพื่อทำหน้าที่ควบคุมการจัดการทรัพยากรตามกฎหมายเกณฑ์ที่ร่วมกันกำหนดขึ้นมา แบบแผนการจัดการป่าชุมชนเช่นนี้เป็นความพยายามในการสร้างรูปธรรมของการจัดการทรัพยากรโดยชุมชนท้องถิ่น เพื่ออธิบายต่อสาธารณะว่าชุมชนมีกลไกการจัดการอย่างไรที่จะทำให้ทรัพยากรธรรมชาติได้รับการดูแลรักษาให้ยั่งยืน

แม้ว่าพื้นที่ทั้งหมดของชุมชนจะอยู่ในเขตป่าอนุรักษ์ตามกฎหมาย แต่ชุมชนได้จำแนกแยกแยะพื้นที่เหล่านั้นออกเป็นส่วน ๆ ตามการใช้ประโยชน์จริงและตามความรู้ของชาวบ้านซึ่งอิงอยู่กับฐานทางจารีตประเพณีและวัฒนธรรม โดยแบ่งออกเป็นที่อยู่อาศัย ที่ทำกิน ป่าใช้สอย ป่าอนุรักษ์

และเขตรักษาพันธุ์สัตว์น้ำ ในเขตป่าอนุรักษ์นั้นชุมชนจะไม่อนุญาตให้บุกเบิกแผ้วถางหรือตัดไม้มาใช้ประโยชน์อย่างเด็ดขาด เพราะเป็นเขตน้ำซับหรือเป็นเขตป่าต้นน้ำลำธาร พื้นที่หลายแห่งชาวบ้านเชื่อว่า มี "ผี" หรือ "เจ้าที่" ดูแลรักษาอยู่ เช่น ต่าเคโดะ หรือบริเวณที่เป็นก๊วดอย ป่าช้า ป่าหวนา ฯลฯ ตามจารีตประเพณีแล้วชาวบ้านจะไม่เข้าไปหักล้างทำกิน เกรงว่าถ้าล่วงละเมิดผีจะบันดาลทำให้ชีวิตของตนหรือญาติพี่น้อง ทรัพย์สิน สัตว์เลี้ยง ฯลฯ ได้รับอันตราย การจำแนกแยกแยะพื้นที่ของชุมชนสะท้อนให้เห็นว่าในขอบเขตป่าอนุรักษ์ตามกฎหมายที่ถูกรัฐกำหนดขอบเขตให้ครอบคลุมพื้นที่อันกว้างใหญ่ไพศาลนั้น แท้ที่จริงแล้ว ในพื้นที่เหล่านั้นมีความแตกต่างหลากหลายของระบบนิเวศ ซึ่งอาจจำแนกแยกแยะออกเป็นส่วนย่อย ๆ ได้อีกมากมาย ซึ่งในพื้นที่แต่ละส่วนย่อย ๆ นั้นควรได้รับการจัดการอย่างแตกต่างกันออกไป ผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งถึงความแตกต่างหลากหลาย และวิถีการจัดการอันละเอียดอ่อนซึ่งสอดคล้องกับความหลากหลายนั้นก็คือชุมชนท้องถิ่นซึ่งอยู่ใกล้ชิดกับธรรมชาตินั่นเอง

แม้ว่าแนวทางในการจัดการเขตป่าอนุรักษ์ของชุมชนจะคล้ายคลึงกับแนวทางของรัฐ โน้ตที่ปกป้องไว้ให้มีสภาพธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์ตลอดเวลา แต่ก็มีรายละเอียดที่แตกต่างกันอยู่มาก ตั้งแต่วิธีการกำหนดขอบเขตป่าอนุรักษ์ รัฐกำหนดจากการขีดเส้นลงบนแผนที่โดยพิจารณาจากสภาพทางกายภาพ แต่ชุมชนท้องถิ่นกำหนดแนวเขตป่าจากความสัมพันธ์ของคนในท้องถิ่นกับป่าโดยใช้วิถีการเดินเท้ากำหนดจากภูมิประเทศจริง ขณะที่รัฐห้ามมิให้มิคนเข้าไปรบกวนพื้นที่ป่าอนุรักษ์อย่างเด็ดขาด ชุมชนหวงห้ามเพียงการตัดไม้ใหญ่แต่ยังอนุญาตให้มีการเก็บผลผลิตจากป่าบ้าง เช่น พืชผัก และสมุนไพร ซึ่งชุมชนได้พิจารณาแล้วว่าการใช้ประโยชน์เช่นนี้จะไม่ส่งผลกระทบต่อความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศอย่างแน่นอน กฎเกณฑ์ของรัฐอิงอยู่กับอำนาจของกฎหมาย แต่กฎเกณฑ์ของชุมชนถูกกำกับไว้ด้วยอุดมการณ์เกี่ยวกับ "ผี" หรือความเคารพยำเกรงต่ออำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ที่จะทำให้ชาวบ้านปฏิบัติตามกฎระเบียบอย่างเคร่งครัด

ส่วนในเขตป่าใช้สอยของชุมชน เป็นเขตที่อนุญาตให้มีการตัดไม้มาใช้สอยในครัวเรือนได้บ้าง เช่น การสร้างบ้าน ซ่อมแซมรั้ว ทำเหมืองฝาย ฯลฯ เป็นไปตามความจำเป็นในการดำรงชีวิต มิใช่เพื่อผลประโยชน์ทางการค้าซึ่งจะไม่ส่งผลให้เกิดความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศ เพราะเป็นลักษณะของการค่อย ๆ ใช้ ต้นไม้ในป่าจะสามารถฟื้นฟูและเกิดขึ้นทดแทนตามกระบวนการธรรมชาติได้ทันเวลา ทั้งนี้ การจัดการทรัพยากรของชุมชนตระหนักถึงความสัมพันธ์อย่างเชื่อมโยงกันของระบบธรรมชาติ แม้ว่าเขตป่าชุมชนใช้สอยจะมีเขตต้นน้ำลำธาร แต่การใช้ประโยชน์อย่างไม่ระมัดระวังย่อมส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศทุกส่วนอย่างทั่วถึงกันหมด ไม่เพียงแต่เขตป่าใช้สอยเท่านั้นที่ถูกกำหนดให้มีการใช้ประโยชน์อย่างพอเหมาะพอควร เพื่อควบคุมมิให้สร้างผลกระทบต่อระบบนิเวศโดยรวมในระยะ

ยาว แต่ยังรวมถึงพื้นที่อยู่อาศัย และพื้นที่การเกษตรของชุมชนที่ชุมชนได้วางเงื่อนไขร่วมกันว่าจะต้องใช้ประโยชน์ในเชิงอนุรักษ์เท่านั้น เช่น การทำเกษตรธรรมชาติ ไม่ใช้สารเคมี ไม่บุกเบิกพื้นที่ทำกินเพิ่มเติม เป็นต้น

เงื่อนไขการใช้ประโยชน์ในเขตป่าใช้สอยของชุมชน มีความแตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับเงื่อนไขของรัฐในการจัดการพื้นที่อื่น ๆ ที่นอกเหนือไปจากเขตป่าอนุรักษ์ตามกฎหมาย ซึ่งมีถึงร้อยละ 75 ของพื้นที่ทั้งประเทศ² รัฐมองพื้นที่แต่ละแห่งแบ่งแยกออกเป็นสวน ๆ จึงอนุญาตให้มีการใช้ประโยชน์ในพื้นที่ดังกล่าวได้ทุกรูปแบบ รวมถึงการใช้ประโยชน์ในเชิงพาณิชย์ซึ่งส่งผลต่อการทำลายระบบนิเวศ ดังปรากฏว่า รัฐได้อนุญาตให้เอกชนเช่าพื้นที่ป่าสงวนเพื่อปลูกไม้เศรษฐกิจเชิงเดี่ยว หรือเช่าพื้นที่เพื่อพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว เช่น รีสอร์ท บ้านพักตากอากาศ เป็นต้น การใช้ประโยชน์เช่นนี้จะไม่เกิดกระบวนการทดแทนตามธรรมชาติ มีแต่จะทำให้สภาพป่ามีความเสื่อมโทรมลงทุกขณะ และแน่นอนว่าย่อมส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศโดยรวมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

แผนที่และแบบจำลองภูมิประเทศ

แผนที่และแบบจำลองภูมิประเทศ ได้ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือสำคัญในการอธิบายแบบแผนการจัดการป่าในชุมชนท้องถิ่นหลายแห่ง รวมทั้งที่บ้านแม่คองซ้าย ชุมชนในเขตป่าปรับใช้แผนที่ทางทหารอัตราส่วน 1:50,000 ซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญที่รัฐใช้ในการควบคุมทรัพยากร นำมาสร้างความหมายใหม่โดยการลากเส้นขอบเขตของชุมชนลงไปบนแผนที่ของรัฐ ระบายสีที่แตกต่างกันเพื่อแสดงการจัดจำแนกพื้นที่ในชุมชนออกเป็นประเภทพื้นที่ต่าง ๆ ตามการใช้ประโยชน์ของชุมชน เช่น สีเขียวเข้ม คือเขตป่าอนุรักษ์ สีเขียวอ่อน คือเขตป่าใช้สอย เส้นสีแดง คือแนวกันไฟ ซึ่งเป็นเส้นแนวเดียวกันกับขอบเขตของชุมชน สีน้ำตาลคือที่ทั้งหมดบ้าน และสีเหลืองคือ พื้นที่ทำกิน เป็นต้น ชาวบ้านแม่คองซ้าย ทำแผนที่ 5 ชุด เพื่อแสดงเส้นทางการเดินศึกษาธรรมชาติ 5 เส้นทาง และระบุตำแหน่งว่า ณ จุดใดของเส้นทางใดมีทรัพยากรอะไรที่น่าสนใจอยู่บ้าง เช่น ไปงดิน จุดตุนก ไก่หมูนเวียน เหมืองฝาย ฯลฯ

² ตามนโยบายป่าไม้แห่งชาติปี พ.ศ.2528 กำหนดให้มีเขตป่าเพื่อการอนุรักษ์ร้อยละ 25 ของพื้นที่ทั้งประเทศ ป่าเพื่อการเศรษฐกิจร้อยละ 15 ของพื้นที่ทั้งประเทศ ซึ่งหมายความว่าพื้นที่ที่นอกเหนือจากเขตป่าอนุรักษ์ถึงร้อยละ 75 ของพื้นที่ทั้งประเทศที่เปิดให้มีการใช้ประโยชน์โดยไม่ต้องอนุรักษ์

การที่ชาวบ้านปรับใช้แผนที่เพื่อการต่อสู้กับแผนที่ของรัฐ (counter-mapping) เป็นการท้าทายความรู้ที่ครอบงำชาวบ้านและความรู้ที่ครอบงำสังคมเกี่ยวกับการแบ่งเขตพื้นที่โดยมีเป้าหมายเพื่อบันทึกประวัติศาสตร์บอกเล่า (oral history) ความรู้พื้นบ้านและความเปลี่ยนแปลงการเคลื่อนไหวของหมู่บ้าน (village dynamic) ที่สัมพันธ์กับการจัดการทรัพยากร นอกจากแผนที่แล้วยังมีการทำแบบจำลองภูมิประเทศ (Model) เป็นสื่อ 3 มิติที่แสดงตำแหน่งแห่งที่ของชุมชน และการจัดสรรการใช้พื้นที่ของชาวบ้าน ซึ่งสัมพันธ์กับระดับความสูง ทำให้มองเห็นสภาพทางภูมิศาสตร์ภายในชุมชนได้อย่างชัดเจนมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นลำห้วย ยอดดอย สันเขา เป็นต้น

แผนที่และโมเดลเป็นสัญลักษณ์แบบหนึ่งที่แสดงความเข้มแข็งในการจัดการทรัพยากรของชุมชน ซึ่งนอกจากจะใช้สื่อถึงการจัดการภายในชุมชนแล้ว ยังถูกนำไปใช้อธิบายต่อเจ้าหน้าที่รัฐ และบุคคลภายนอกในกิจกรรมรณรงค์ต่าง ๆ ของชุมชน เช่น กิจกรรมบวชป่า การทำแนวกันไฟ เป็นต้น ขณะเดียวกันก็ยังเป็นเครื่องมือที่ชาวบ้านนำไปใช้ในการพิสูจน์สิทธิของตนเหนือพื้นที่ที่ถูกรัฐอ้างสิทธิ ทำให้ชาวบ้านสามารถเพิ่มพื้นที่ทางการเมืองและการสื่อสารของตนเองชัดเจนขึ้นตามภาษาพูด ขณะเดียวกัน ก็ยังทำให้สมาชิกในชุมชนมีความเข้าใจและชัดเจนในแบบแผนการจัดการป่าชุมชนของตนเองมากยิ่งขึ้นด้วย

อย่างไรก็ตาม การทำแผนที่ได้ทำให้ความรู้ของชุมชนที่มีลักษณะเป็นองค์รวมถูกลดทอนลงให้อยู่ในกรอบเครื่องมือของรัฐ โดยไม่สามารถอธิบายองค์ความรู้และแบบแผนการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านที่มีความซับซ้อนได้ทั้งหมด ชาวบ้านระบุว่าแผนที่มาตราส่วน 1:50,000 นั้น มีความละเอียดน้อยเกินไปที่จะนำมาใช้ในอธิบายการจัดการป่าให้ใกล้เคียงกับความเป็นจริง ดังปรากฏว่าในพื้นที่ป่าใช้สอยของชุมชนซึ่งถูกระบายในแผนที่เป็นสีเขียวอ่อน แท้ที่จริงมีหลายบริเวณที่ชาวบ้านรักษาไว้เป็นพื้นที่ป่าอนุรักษ์ตามระบบความเชื่อดั้งเดิม ซึ่งหากแสดงในแผนที่ก็จะเห็นเป็นเพียงจุดสีเขียวแก่จุดเล็ก ๆ เท่านั้น และบางครั้งยังพบว่าระเบียบการจัดการป่าชุมชนถูกสร้างขึ้นมาเพื่อการต่อรองทางการเมือง ขณะที่การจัดการป่าจริง ๆ ภายในชุมชนมีรายละเอียดที่ซับซ้อนและยากที่จะอธิบายให้คนภายนอกเข้าใจได้ทั้งหมด

สรุป

ตลอดระยะเวลาดำเนินการประมาณ 5 ปีที่ผ่านมา มีกลุ่มคนในเมืองได้เข้าร่วมกิจกรรมกับโครงการเรียนรู้ป่าจากภูมิปัญญาชาวบ้านประมาณปีละ 5-6 กลุ่ม กลุ่มละประมาณ 6-30 คน ในจำนวนนี้มีทั้งกลุ่มคนที่เป็นนักเขียน และสื่อมวลชน ซึ่งได้กลับมาทำงานขยายผลด้วยการผลิตงาน

เขียนตีพิมพ์ลงในสื่อสาธารณะต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก นอกจากบ้านแม่คองซ้ายแล้ว ชุมชนคนรักป่า ยังทำหน้าที่เป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกลุ่มคนในเมือง กับชุมชนท้องถิ่นแห่งอื่น ๆ ในภาคเหนืออีกเป็นจำนวนมาก แม้ว่าจะไม่ได้ดำเนินการภายใต้ชื่อโครงการเรียนรู้ป่าจากภูมิปัญญาชาวบ้าน แต่ก็ดำเนินการในลักษณะเดียวกัน คือการสร้างโอกาสให้ชุมชนในเขตป่าได้บอกเล่าหรืออธิบาย องค์ความรู้และแนวทางการจัดการป่าของตนเอง ให้แก่ชนชั้นกลางในเมืองที่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับป่าและระบบนิเวศอีกแบบหนึ่ง เท่ากับเป็นการเปิดภาพให้ชุมชนท้องถิ่นได้ปรากฏตัวตนเองมีตำแหน่งแห่งที่ในการรับรู้ของสังคม ขณะเดียวกัน การแสดงขอบเขตของชุมชน การจำแนกแยกแยะประเภทป่าของชุมชน และอธิบายความหมายผ่านสื่อต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นแผนที่ โมเดล หรือการทำป้ายติดตามต้นไม้ เท่ากับเป็นการประกาศเขตแดนของชุมชนต่อสาธารณะ และอ้างสิทธิของกฎแห่งจารีตประเพณีซ้อนทับลงไปบนสิทธิตามกฎหมายของรัฐอีกชั้นหนึ่ง

การดูแลรักษาป่าของชาวบ้านแม่คองซ้าย มิได้ทำไปเพื่อตอบโต้ว่าททกรมการอนุรักษ์ของรัฐ แต่เพียงอย่างเดียว หากแต่ชาวบ้านยังคำนึงถึงการดูแลรักษาและจัดการทรัพยากรเพื่อให้คงความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งจะส่งผลให้เกิดความมั่นคงต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านที่จำเป็นจะต้องพึ่งพาทรัพยากรเหล่านี้ต่อไป นอกเหนือจากการจัดการป่าชุมชน และดำเนินโครงการเรียนรู้ป่าจากภูมิปัญญาชาวบ้านแล้ว ชุมชนแม่คองซ้ายยังมีกิจกรรมดูแลรักษาป่าอื่น ๆ อย่างสม่ำเสมอ เช่น การเดินสำรวจป่า ทำแนวป้องกันไฟป่า ช่วยกันดับไฟป่า ฯลฯ ซึ่งนอกจากจะเป็นกิจกรรมที่จัดกันภายในชุมชนแล้ว หลายครั้งยังได้รับการสนับสนุนจากบุคคลหรือกลุ่มองค์กรภายนอกด้วย ผลจากการดูแลรักษาป่าของชุมชนบ้านแม่คองซ้าย และการพยายามเปิดภาพการรักษาป่าของชาวบ้านสู่เวทีสาธารณะทำให้ในปี พ.ศ.2544 ชุมชนบ้านแม่คองซ้ายได้รับรางวัลลูกโลกสีเขียว ประเภทรางวัลชุมชนชมเชย จากโครงการปลูกป่าถาวรเฉลิมพระเกียรติ บริษัท ปตท.จำกัด (มหาชน) ซึ่งนับเป็นความสำเร็จอีกก้าวหนึ่งในการสร้างความเข้าใจต่อสาธารณะถึงแนวทางการจัดการป่าของชุมชน และทำให้ชุมชนมีความเชื่อมั่นในแนวทางการจัดการป่าของตนเองมากยิ่งขึ้น

โครงการเรียนรู้ป่าจากภูมิปัญญาชาวบ้าน นับเป็นวิธีการหนึ่งในหลาย ๆ วิธีการที่ชุมชนในเขตป่าพัฒนาขึ้นมาใช้เป็นเครื่องมือในการต่อสู้เพื่อสร้างการยอมรับถึงสิทธิในการจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น ท่ามกลางกลุ่มคนและองค์ความรู้อันหลากหลายที่ดำรงอยู่ในสังคม เป้าหมายอันเด่นชัดของโครงการฯ คือการตอบโต้การที่รัฐใช้อำนาจกีดกันชุมชนในเขตป่าจากการเข้าถึงทรัพยากร ซึ่งแท้ที่จริงแล้วประเด็นความขัดแย้งเรื่อง "คนกับป่า" นั้นไปไกลเกินกว่าเหตุผลทางนิเวศวิทยา หรือการต่อสู้เรื่องความรู้ในการจัดการป่าเท่านั้น หากแต่เป็นเรื่องของการแย่งชิงอำนาจในการเข้าถึงทรัพยากร ในขณะที่ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ถูกใช้เป็นเครื่องมือสร้างความชอบธรรมให้กับรัฐและผู้มีอิทธิพลในการ

อ้างอำนาจเข้าควบคุมทรัพยากรธรรมชาติและที่ดินชุมชนท้องถิ่นจากการเข้าถึงทรัพยากรเหล่านั้น มีชุดความรู้ในการจัดป่าอีกหลากหลายที่ถูกดบังและทำลาย เป็นองค์ความรู้ของชุมชนท้องถิ่นที่มีความจำเพาะกับระบบนิเวศที่ชุมชนตั้งถิ่นฐานอยู่ และสัมพันธ์กับเงื่อนไขทางสังคมวัฒนธรรม ชุมชนท้องถิ่นพยายามใช้องค์ความรู้เหล่านี้สร้างอำนาจให้แก่ตนเองเพื่อปกป้องสิทธิเหนือทรัพยากร พร้อม ๆ กับสร้างอัตลักษณ์ของการเป็น “นักอนุรักษ์” เพื่อตอบโต้กับอคติว่าชาวบ้านในท้องถิ่นเป็นภัยต่อความยั่งยืนของระบบนิเวศ ชุมชนได้สร้างสรรค์แบบแผนการจัดการทรัพยากรรูปแบบใหม่ที่ปรับประยุกต์ขึ้นมาจากความเชื่อและวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิม เพื่อให้สอดคล้องต่อการสร้างความเข้าใจในพื้นที่สาธารณะ ซึ่งเป็นความพยายามในการสร้างโอกาสเพื่อให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ปรากฏตัวและมีพื้นที่ในการรับรู้ของสังคม ซึ่งจะนำไปสู่การยอมรับสิทธิการดำรงอยู่ รวมถึงสิทธิในการจัดการป่าและทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนท้องถิ่นอย่างชอบธรรม ดังนั้น ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงนอกจากจะเป็นชุดความรู้ที่มีอยู่จริง และใช้ในการจัดการป่าอย่างมีพลวัตแล้ว ยังเป็นยุทธวิธีของการต่อสู้เพื่อตอบโต้กับการผูกขาดอำนาจในการจัดการทรัพยากรโดยรัฐอีกด้วย

เอกสารอ้างอิง

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง, (บก.) -

2534 วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร

2542 วาทกรรมการพัฒนา. กรุงเทพฯ : ศูนย์วิจัยและผลิตตำรามหาวิทยาลัยเกริก.

ปิยฉัตร ลำภาลอย

2536 การประยุกต์ใช้สารสนเทศภูมิศาสตร์ในงานวางแผนการใช้ที่ดิน กรณีศึกษาพื้นที่ ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สุธาวัลย์ เสถียรไทย และคณะ

2537 แนวคิดและวรรณกรรมที่เกี่ยวกับสิทธิในทรัพยากรกับปัญหาสิ่งแวดล้อมและ ทรัพยากรธรรมชาติในประเทศไทย. เอกสารสำเนา

เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ, (บก.)

2536 ป่าชุมชนในประเทศไทย แนวทางการพัฒนา กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

อัจฉรา รักยุติธรรม (บก.)

2543 "ป่าไม้ที่ดิน การจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำโดยการมีส่วนร่วมของประชาชน" เอกสารประกอบการสัมมนา โครงการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ลุ่มน้ำโดยการมีส่วนร่วมของประชาชน วันที่ 26 – 27 ตุลาคม 2543 ณ โรงแรมเชียงใหม่ภูคำ

บทนำเสนอเบื้องต้น
กระบวนการต่อรองกับการสร้างความรู้ท้องถิ่นในการจัดการน้ำ

กฤษฎา บุญชัย
มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ

บทคัดย่อ

องค์ความรู้ในการจัดการน้ำกระแสหลักที่รัฐในปัจจุบันกำลังเลือกใช้เพื่อพัฒนานโยบายการจัดการน้ำของประเทศ อยู่บนฐานคิดระบบทุนนิยมเสรี ที่ให้ความหมายของน้ำในฐานะเป็น “ทรัพยากร” หรือ “สินค้า” ประเภทหนึ่ง ที่จำต้องแปลงให้เป็นทุนเพื่อแลกเปลี่ยนซื้อขายในตลาด โดยเชื่อว่าระบบการจัดการน้ำดังกล่าวเป็นระบบเดียวที่จะแก้ปัญหาสภาพการใช้น้ำอย่างเสรีที่ไร้การจัดการ และจะก่อให้เกิดประสิทธิภาพในทุกด้าน

หลักการสำคัญก็คือ การกำหนดกรรมสิทธิ์ปัจเจกในการใช้น้ำ โดยแยกกรรมสิทธิ์ดังกล่าวออกมาจากทรัพยากรประเภทอื่นๆ เช่น ที่ดินที่ติดริมน้ำ และทรัพยากรที่อยู่ในน้ำ ซึ่งที่มาของกรรมสิทธิ์มาจากการที่รัฐมอบกรรมสิทธิ์นั้นให้ หรือการซื้อขายสิทธิ์ผ่านกลไกตลาด ปัจจัยที่จะเอื้อให้ระบบดังกล่าวทำงานได้ก็คือ การคำนวณปริมาณน้ำที่แม่นยำ การพัฒนาระบบส่งน้ำที่มีประสิทธิภาพ การวัดปริมาณการใช้น้ำอย่างเที่ยงตรง จะจัดการดังกล่าวได้ต้องมีต้นทุนมหาศาล นั่นจึงเป็นที่มาของอภิมหาโครงการ Water Grid ที่รัฐบาลทักษิณ กำลังริบเร่งดำเนินการ

ปมปัญหาอยู่ตรงที่ว่า มโนทัศน์และระบบการจัดการน้ำดังกล่าว ขัดแย้งอย่างสิ้นเชิงกับมโนทัศน์และความรู้ของท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับน้ำ ดังกรณีลุ่มน้ำาว ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของลุ่มน้ำป่าปึง จังหวัดเชียงใหม่ กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ทั้งม้ง กะเหรี่ยง ลัวะ ไทย ได้พัฒนาความสัมพันธ์กับน้ำในฐานะฐานทางสังคมและวัฒนธรรมที่หลากหลาย เช่น ม้ง และกะเหรี่ยงในลุ่มน้ำตอนบน ใช้วิธีการจัดการน้ำบนฐานของการจัดการป่าและที่ดิน โดยแบ่งระบบการจัดการน้ำตามนิเวศ เช่น ระบบจัดการน้ำออกกู ระบบจัดการน้ำห้วย น้ำจึงไม่สามารถแยกขาด หรือมีความหมายในตัวเองได้เลยหากไม่อยู่ในบริบทของดินและป่า ขณะที่กลุ่มคนเมืองในลุ่มน้ำตอนล่าง ใช้องค์กรเหมือนฝ่ายเป็นกลไกหลักในการจัดการ โดยเป็นระบบการจัดการต้นน้ำสาขาย่อย และจัดการน้ำที่ราบลุ่ม แม้ชุมชนเหล่านี้จะเผชิญกับกระแสการพัฒนาระบบตลาด แต่ชุมชนต่างๆ ก็ยังต่อสู้ต่อรองให้น้ำยังคงมีฐานะเป็นฐานชีวิต ดังปรากฏในหลายกรณีชาวบ้านไม่ยินยอมให้มีการแลกเปลี่ยนการเข้าถึงน้ำของภายนอกกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ

เมื่อน้ำ มีฐานะฐานชีวิตร่วม สิทธิในการเข้าถึงน้ำจึงมีพื้นฐานจากสิทธิในการดำรงชีวิตให้อยู่รอด และบทบาทหน้าที่ในการจัดการน้ำร่วมกัน สิทธิดังกล่าวจึงเปิดกว้างให้ชุมชนต่างๆ ในลุ่มน้ำสามารถต่อรอง ปรับเปลี่ยนกฎเกณฑ์การจัดการน้ำให้เหมาะสมกับสภาพความเปลี่ยนแปลงในทุกระดับ เราจึงไม่สามารถเข้าใจความรู้ท้องถิ่นเรื่องน้ำผ่านประเพณี กฎเกณฑ์ กติกาการจัดการน้ำของชาวบ้านเพียงลำพังได้ แต่ต้องดูถึงปฏิบัติการต่อรองของกลุ่มต่างๆ ในลุ่มน้ำในสถานการณ์ที่หลากหลาย การกำหนดกรรมสิทธิ์และกลไกจัดการน้ำจากภายนอก ไม่ว่าจะเป็นกรรมสิทธิ์แบบรัฐ ที่

ใช้กลไกคณะกรรมการลุ่มน้ำเข้ามาควบคุมกำกับอย่างตายตัว หรือการสถาปนาระบบกรรมสิทธิ์เอกชนโดยใช้กลไกตลาดบริหาร จึงขัดกับสภาพความเป็นจริงที่สิทธิเปลี่ยนไปตามกระบวนการต่อรอง และโครงสร้างอำนาจที่ยึดหยุ่น และเปิดพื้นที่ให้แม้แต่คนขายขอบของชุมชนเข้ามาร่วมต่อรองได้

ด้วยเหตุนี้เอง เมื่อเรามองผ่านประสบการณ์ชุมชนลุ่มน้ำวาง นโยบายการจัดการน้ำที่รัฐและนักเศรษฐศาสตร์เสนอดังกล่าวจึงยากจะเกิดขึ้น หรือหากจะเกิดขึ้นก็โดยการใช้อำนาจเข้าควบคุมจัดการ แต่ด้วยความขัดแย้งในวิธีคิดจัดการน้ำ และการต่อสู้ต่อรองจากประชาชน นโยบายเหล่านี้จึงไม่อาจสร้างประสิทธิภาพและความเป็นธรรมใดๆ ได้ หากไม่มีพื้นที่สำหรับระบบจัดการน้ำที่เป็นองค์รวม และหลากหลายไปตามแต่ละท้องถิ่น

แนวคิดลุ่มน้ำและกระบวนการจัดการเชิงพื้นที่ทางนิเวศและการเมือง

แนวคิดเรื่อง “ลุ่มน้ำ” พัฒนาจากองค์ความรู้ทางนิเวศวิทยาที่ศึกษาระบบความสัมพันธ์ธรรมชาติ เช่น ดิน น้ำ ป่า สิ่งมีชีวิต และอื่นๆ ที่ประกอบกันเป็นหน่วยทางนิเวศหน่วยหนึ่ง โดยใช้สันปันน้ำเป็นเส้นลากแบ่งขอบเขตของหน่วยทางนิเวศ จุดเริ่มต้นของความรู้ลุ่มน้ำจึงเป็นความรู้ในทางนิเวศกายภาพ

การนำเอาแนวคิด “ลุ่มน้ำ” (Watershed) มาใช้กับการพัฒนา มีที่มาจากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำเทนเนสซี (Tennessee Valley Authority - TVA) ประเทศสหรัฐอเมริกา ตั้งแต่ปี 2476 โครงการดังกล่าวมีเป้าหมายการจัดการทรัพยากรแบบผสมผสานเพื่อการพัฒนารอบด้าน ทั้งด้านเศรษฐกิจ การพลังงาน การชลประทาน การเกษตร การรักษาระบบนิเวศ เนื่องจากเห็นการพัฒนาด้านต่างๆ มีความเชื่อมโยงกัน ต่อมารูปแบบของโครงการ TVA ได้ถูกนำมาใช้ในประเทศต่างๆ ในฐานะการพัฒนาอย่างบูรณาการบนฐานหน่วยทางนิเวศกายภาพและหน่วยทางสังคมที่มีขอบเขตชัดเจน

สำหรับประเทศไทย แนวคิดเรื่องลุ่มน้ำเป็นที่รับรู้ในแวดวงด้านนิเวศวิทยาเชิงอนุรักษ์มาตั้งแต่ปี 2512 เริ่มต้นจากนักวิทยาศาสตร์ที่สนใจการจัดการต้นน้ำ โดยดำเนินการวิจัยการจัดการลุ่มน้ำบนภูเขา (ภาควิชาอนุรักษ์วิทยา; 2512) ซึ่งก็สะท้อนได้ว่า แนวคิดลุ่มน้ำในสายตานักวิทยาศาสตร์ขณะนั้นยังจำกัดเฉพาะการจัดการพื้นที่ต้นน้ำ โดยยังไม่ครอบคลุมนิเวศวิทยาลุ่มน้ำทั้งระบบ เนื่องจากงานจัดการของกรมป่าไม้จะอยู่ในเขตต้นน้ำของลุ่มน้ำเป็นหลัก

จนต่อมาในปี 2515 เกษม จันทรแก้ว นักวิทยาศาสตร์ได้เสนองานศึกษา “อุทกวิทยาลุ่มน้ำ” โดยมองลุ่มน้ำในฐานะหน่วยพื้นฐานทางนิเวศที่กว้างกว่าต้นน้ำ แต่หมายถึงพื้นที่ภูมิประเทศที่มีการไหลของน้ำตามสายน้ำขนาดต่างๆ โดยใช้สันปันน้ำเป็นเส้นแบ่งบอกอาณาเขตของพื้นที่ลุ่มน้ำ แต่กระนั้น เกษมก็ยังให้ความสำคัญกับป่าและพื้นที่ต้นน้ำเป็นหลัก ฐานความรู้เหล่านี้ได้เป็นที่มาของการจัดการลุ่มน้ำของรัฐ โดยมีมติคณะรัฐมนตรีตั้งแต่ปี 2528-2535 ในการควบคุมการใช้พื้นที่ป่าต้นน้ำ ลำธาร และจัดชั้นคุณภาพลุ่มน้ำ

ในงานศึกษาของเกษมช่วงต่อมาได้ปี 2539 ที่ได้นิยามลุ่มน้ำว่า หน่วยพื้นที่หนึ่งทีประกอบด้วยทรัพยากรกายภาพ ทรัพยากรชีวภาพที่มีขอบเขตชัดเจน ซึ่งการนิยามความหมาย และการจัดการลุ่มน้ำที่เน้นหนักแต่เรื่องประเด็นทางเทคนิคกายภาพ เช่น สัตฐานวิทยาลุ่มน้ำ, ฝนและน้ำในดิน วิธีการวัดน้ำท่า ไฮโดรกราฟ การคายระเหย ดินพังทลาย เป็นต้น พร้อมกันนี้ได้เสนอเป้าหมายของการจัดการลุ่มน้ำว่าเป็นการจัดการพื้นที่เพื่อให้ได้น้ำที่มีปริมาณมากพอ คุณภาพดี การไหลของน้ำสม่ำเสมอ การควบคุมเสถียรภาพของดิน ลดความเสียหายของน้ำท่วม และจัดการใช้ทรัพยากรลุ่มน้ำอย่างมีประสิทธิภาพ

ปฏิบัติการทางวาทกรรมลุ่มน้ำเริ่มต้นจากการโครงการพัฒนาเศรษฐกิจและทรัพยากรบนที่สูงที่ได้รับการสนับสนุนจากองค์การระหว่างประเทศ เช่น โครงการไทย-นอร์เวย์ โครงการไทย-เยอรมัน เป็นต้น โดยที่โครงการเหล่านี้เน้นหนักไปที่การจัดการพื้นที่ต้นน้ำยังไม่ได้ครอบคลุมลุ่มน้ำทั้งระบบ

วาทกรรมลุ่มน้ำได้กลายเป็นมิติทางอำนาจอย่างจริงจังเมื่อรัฐได้นำเอาแนวคิดและเกณฑ์การจำแนกพื้นที่ลุ่มน้ำมากำหนดขอบเขตการจัดการทรัพยากรตามเป้าหมายของตน กรมป่าไม้ได้ใช้เกณฑ์การจัดชั้นคุณภาพลุ่มน้ำเป็นเครื่องมือทางอำนาจประเภทหนึ่งในการสถาปนาสิทธิเหนือดินแดนของตน โดยเข้มาวัดกับประชาชนที่อยู่อาศัย ทำกินในพื้นที่ลุ่มน้ำชั้น 1 เอ ที่รัฐขีดเส้นไว้เอาไว้วิธีการดังกล่าวไม่ต่างกับการประกาศเขตป่าสงวน หรือป่าอนุรักษ์ที่ใช้หลักสิทธิ์แบบเบ็ดเสร็จเหนือดินแดน

ในด้านเศรษฐกิจ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) ได้ทำการศึกษาข้อมูลและศักยภาพการจัดการลุ่มน้ำ 25 ลุ่มน้ำทั่วประเทศในปี 2542 โดยสำรวจปริมาณและประเมินศักยภาพการจัดการน้ำในทางเศรษฐกิจเป็นหลัก ซึ่งหน่วยงานของรัฐ เช่น กรมชลประทาน กรมส่งเสริมการพลังงาน การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย และอื่นๆ ใช้เป็นฐานการก่อสร้างโครงการจัดการน้ำในรูปแบบต่างๆ

ภายใต้การผลักดันของธนาคารพัฒนาเอเชียที่สนับสนุนเงินกู้โครงการปรับโครงสร้างภาคเกษตรในปี 2542 รัฐบาลได้จัดตั้งโครงการลุ่มน้ำนาร่องในระยะแรก 3 ลุ่มน้ำ จนต่อมาในปี 2546 จึงจัดตั้งคณะกรรมการลุ่มน้ำครบ 25 ลุ่มทั่วประเทศ โดยมีกรมทรัพยากรน้ำเป็นผู้ประสานงานเพื่อให้เกิดการจัดการน้ำอย่างมีประสิทธิภาพ

อย่างไรก็ตาม ฐานความรู้ลุ่มน้ำที่รัฐนำมาปฏิบัติการก็มีการเมืองของความรู้ที่เห็นได้ชัด กรมป่าไม้เลือกที่จะกล่าวถึงลุ่มน้ำเฉพาะในพื้นที่ต้นน้ำซึ่งเป็นพื้นที่ที่กรมป่าไม้มีอำนาจจัดการ และมุ่งเน้นจัดการเฉพาะป่าในเชิงอนุรักษ์ โดยไม่ได้ทำความเข้าใจถึงมิติทางประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ ขณะที่กรมชลประทาน สศช. กรมทรัพยากรน้ำก็มักจะมองลุ่มน้ำในมิติการจัดการทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งลุ่มน้ำที่เกี่ยวข้องกับลุ่มน้ำเจ้าพระยา ขณะที่ลุ่มน้ำอื่นๆ ซึ่งมีฐานทางเศรษฐกิจไม่มากนักกลับไม่ได้รับความสนใจเท่าใดนัก

การจัดการลุ่มน้ำในเชิงเทคนิค เป็นส่วนเสี้ยว ขาดความรู้รอบด้าน และเป็นเครื่องมืออำนาจของรัฐ ได้สร้างปัญหาหลายประการ ดังเช่น การจัดการต้นน้ำ ที่มุ่งไปที่การปลูกป่า และการ

ปลูกพืชพาดินชั้นบนที่สูง ได้ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศท้องถิ่น¹ การควบคุมการใช้ป่าได้ส่งผลต่อเศรษฐกิจ การทำมาหากินของชุมชนบนที่สูง จนนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างรัฐกับชุมชน หรือชุมชนบนที่สูงกับชุมชนพื้นราบ

ชูศักดิ์ วิทยาภัก (Chusak 1994) ได้อ้างงานศึกษาของ Blaikie (1985) Gibbs (1986) ว่า การจัดการลุ่มน้ำบ่อยครั้งที่ไม่ประสบความสำเร็จ เนื่องจากทิศทางนโยบายและการปฏิบัติการณ์มักจะมุ่งไปที่การจัดการแ่งมเตียวนบนฐานของชีวกายภาพ หรือแ่งมทางเทคนิค หรืออีกทางหนึ่งก็มุ่งแต่มิติทางเศรษฐศาสตร์ แต่ขาดการทำความเข้าใจถึงปฏิสัมพันธ์อันซับซ้อนระหว่างระบบนิเวศกับระบบทางสังคม ซึ่งขอบเขตทางสังคมและการเมืองหาได้สอดคล้องกับหน่วยทางนิเวศอย่างตายตัว การทำความเข้าใจลุ่มน้ำจะต้องมีมิติประวัติศาสตร์ มิติเศรษฐกิจสังคม และนิเวศวิทยาของชุมชนท้องถิ่น และเห็นความเชื่อมโยงระหว่างต้นน้ำกับปลายน้ำ เพื่อนำไปสู่การจัดการลุ่มน้ำเชิงสถาบันโดยมีชุมชนท้องถิ่นเป็นฐาน

ปมปัญหาการจัดการลุ่มน้ำในประเทศไทยมีหลายด้าน ชูศักดิ์ (2547) ได้ตั้งประเด็นว่า ในทางการเมืองของการพัฒนา ต้นน้ำหรือลุ่มน้ำตอนบนเป็นภูมิภาคชั้นรอง เป็นพื้นที่ห่างไกลและเข้าถึงได้ยาก ในด้านเศรษฐกิจก็เป็นหน่วยทางเศรษฐกิจหน่วยสุดท้าย ลุ่มน้ำตอนบนยังเป็นพื้นที่ของผู้คนเป็นคนด้อยอำนาจทางการเมือง ห่างไกลจากบริการของรัฐ เมื่อเปรียบเทียบกับลุ่มน้ำตอนล่างพบว่า ระบอบสิทธิในพื้นที่ลุ่มน้ำตอนบนมักแตกต่างจากบริเวณท้ายน้ำที่เป็นศูนย์กลางอำนาจ ระบอบสิทธิมักยึดถือตามประเพณี สิทธิส่วนรวมหรือสิทธิชุมชน

แนวคิด และกลไกการจัดการลุ่มน้ำของรัฐที่ใช้หน่วยเชิงกายภาพขนาดใหญ่โดยกำหนดเป็น 25 ลุ่มน้ำ และเร่งรัดดำเนินการจัดตั้งกลไกการจัดการในรูปของคณะกรรมการลุ่มน้ำ จึงเป็นปฏิบัติการเพื่อผนวกเอากลุ่มคนชายขอบในพื้นที่ต่างๆ รวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมส่วนใหญ่ในรูปของหน่วยการจัดการลุ่มน้ำที่รัฐสามารถควบคุมกำกับได้มากขึ้น ขั้นตอนต่อไปคือการโอนกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรไปเป็นของรัฐ และสลายสิทธิการจัดการทรัพยากรร่วมของชุมชนที่หลากหลาย โดยจัดรูปแบบสิทธิเสียใหม่โดยมีกลไกคณะกรรมการลุ่มน้ำเป็นผู้กำกับ ซึ่งจะส่งผลให้เกิดภาวะแปลกแยกกับชุมชนในพื้นที่ และเกิดปัญหาความสัมพันธ์แบบไม่เสมอภาคศูนย์กลาง-ชายขอบ

ปมปัญหาเหล่านี้ได้ชี้ให้เห็นว่า ปัญหาการจัดการลุ่มน้ำของรัฐเป็นปัญหาของความสัมพันธ์เชิงอำนาจในหลายด้าน ทั้งด้านชนชั้นและชาติพันธุ์ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้วางแผนและผู้ที่ถูก

¹ มิ่งสรรพ ขาวสอาด (2544) ได้อธิบายว่า ข้อจำกัดที่สำคัญของประเทศไทยในการจัดการต้นน้ำคือ ขาดความรู้เกี่ยวกับหน้าที่และบริการต่างๆ ของนิเวศต้นน้ำ เช่น ความเชื่อว่าฝนเกิดจากป่า เป็นความเห็นที่ไม่ตรงกับความจริงที่แพร่หลายมากในสังคมไทย งานศึกษาทางนิเวศหลายชิ้นพบว่า ไม่มี ความสัมพันธ์กันระหว่างพื้นที่ป่ากับปริมาณฝน ปัญหาอีกประการคือ โครงการจัดการทรัพยากรร่วมในพื้นที่ต้นน้ำระหว่างกรมป่าไม้กับชุมชนไม่ได้เป็นนโยบายหลักของกรมป่าไม้ กระบวนการวางแผนการใช้ ทรัพยากรร่วมมักจะใช้เป็นจุดขายที่ดึงดูดองค์กรต่างประเทศ

ผลกระทบของการใช้แผน และการขาดความรู้ความเข้าใจลุ่มน้ำในมิติเชิงนิเวศ สังคม และวัฒนธรรม อย่างลึกซึ้ง

สิ่งที่น่าสนใจคือ ไม่ใช่รัฐเท่านั้นที่นำเอากรอบคิดเรื่องลุ่มน้ำมาเป็นฐานของการจัดการ ทรัพยากรและการพัฒนา ในภาคประชาสังคม องค์กรพัฒนาเอกชนด้านทรัพยากร และองค์กรชุมชน ก็ได้เสนอแนวคิดการจัดการลุ่มน้ำเช่นกัน ทั้งนี้เนื่องจากกรอบคิดลุ่มน้ำของรัฐ ทั้งการจัดการคุณภาพ ลุ่มน้ำ และการจัดการลุ่มน้ำในมิติเศรษฐกิจ ได้ปฏิเสธความรู้ และการจัดการทรัพยากรของชุมชน ท้องถิ่น และการจัดการลุ่มน้ำของรัฐยังมีลักษณะรวบอำนาจ เลือกปฏิบัติระหว่างชุมชนบนที่สูงกับ ชุมชนพื้นราบ ระหว่างต้นน้ำกับปลายน้ำ ระหว่างภาคเกษตรกับภาคเมือง ด้วยเหตุนี้เองในช่วงปี 2536 เป็นต้นมา องค์กรพัฒนาเอกชนและองค์กรชาวบ้านจึงได้พัฒนาแนวคิด ระบบการจัดการ ทรัพยากรแบบบูรณาการ โดยใช้แนวคิดลุ่มน้ำในฐานะหน่วยของความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศ เศรษฐกิจและวัฒนธรรมท้องถิ่นที่ถูกเรียกว่า “ภูมินิเวศวัฒนธรรม” (มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือและคณะ, 2543)

องค์กรพัฒนาเอกชนด้านทรัพยากรและองค์กรชุมชนจึงเห็นระบบการจัดการลุ่มน้ำมีฐานะ เป็นยุทธศาสตร์ของการจัดการทรัพยากรอย่างบูรณาการ เนื่องจากสอดคล้องกับพื้นฐานวัฒนธรรม ชุมชน เป็นการผสมผสานทั้งองค์ความรู้วิทยาศาสตร์และภูมิปัญญาท้องถิ่น สามารถเชื่อมโยงปัญหา ทางนิเวศทรัพยากรที่เกิดขึ้นในแต่ละจุด ซึ่งทำให้สามารถเชื่อมโยงชุมชนที่อยู่ในลุ่มน้ำเดียวกันให้ สามารถสร้างระบบสิทธิ กลไกการจัดการเชิงสถาบันบนฐานนิเวศวัฒนธรรมที่กว้างไปกว่าระบบการ จัดการทรัพยากรหน่วยย่อยๆ ของชุมชน เช่น ป่าชุมชน องค์กรเหมืองฝาย เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม องค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานพัฒนาลุ่มน้ำก็ยังไม่สามารถผลักดันให้เกิด กระบวนการ กลไกการจัดการทรัพยากรที่เชื่อมโยงตั้งแต่ชุมชนต้นน้ำจนถึงปลายน้ำได้สำเร็จมากนัก ส่วนมากมักจะมุ่งเน้นทำงานสนับสนุนชุมชนในพื้นที่ต้นน้ำ ซึ่งเป็นพื้นที่ของชนชายขอบที่ถูกกีดกัน จากรัฐในการจัดการทรัพยากรและการพัฒนา ภาวะการทำงานที่จำกัดวงเฉพาะส่วนย่อยมีสาเหตุ เนื่องจากปัญหาที่เกิดขึ้นในแต่ละจุดของลุ่มน้ำมีความแตกต่างกัน ปัญหาต้นน้ำจะเป็นเรื่องความ ขัดแย้งเรื่องป่าระหว่างรัฐกับชุมชนบนที่สูง ขณะที่ปัญหาปลายน้ำจะเป็นเรื่องการจัดการน้ำ การ พัฒนาเศรษฐกิจ การใช้ที่ดิน อีกทั้งในความเป็นจริงหน่วยทางสังคมต่างๆ ที่ถูกวางในขอบเขตลุ่มน้ำก็ มีความแตกต่าง หลากหลาย เช่น หน่วยทางสังคมจากฐานทางเครือญาติและชาติพันธุ์ ฐานทาง วัฒนธรรม ฐานทางเศรษฐกิจ ขอบเขตการปกครอง ฐานด้านทรัพยากร เป็นต้น หน่วยทางสังคม เหล่านี้ก็เหลื่อมซ้อนกัน หากได้จำกัดเฉพาะในขอบเขตทางนิเวศกายภาพหรือขอบเขตลุ่มน้ำอย่าง ดายตัว และหาได้เชื่อมโยงเป็นองค์ภาพเดียวกัน อีกทั้งในขอบเขตลุ่มน้ำก็มีได้มีเฉพาะชุมชน ท้องถิ่น แต่มีหน่วยงานรัฐ เอกชน และมีระบบเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน ทั้งเศรษฐกิจพึ่งตนเองบนฐาน ทรัพยากร เศรษฐกิจภาคเมือง อุตสาหกรรม ดังนั้นด้วยปัญหาที่หลากหลาย ด้วยหน่วยทางสังคมที่ แตกต่าง และมีได้มีจินตนาการความเป็นชุมชนลุ่มน้ำร่วมกันอย่างเท่าเทียม ทำให้การสร้าง ความเชื่อมโยงของชุมชนในการจัดการลุ่มน้ำร่วมกันไม่ได้ง่ายอย่างที่ได้คิด

ปัญหาเรื่องลุ่มน้ำจึงไม่ใช่ปัญหาในด้านการจัดการ หรือด้านเทคนิค แต่จึงจำเป็นอย่างที่จะต้องทบทวนมโนทัศน์เรื่องการจัดการลุ่มน้ำในฐานะหน่วยนิเวศและสังคมที่มีขอบเขตชัดเจนว่าเป็นกรอบคิดที่อธิบายความซับซ้อนระหว่างปฏิสัมพันธ์ของหน่วยทางสังคมและนิเวศได้เพียงพอหรือไม่ และการที่รัฐกำลังมุ่งเน้นการจัดการลุ่มน้ำโดยใช้หน่วยนิเวศกายภาพขนาดใหญ่ มุ่งเน้นการจัดการที่เป็นแบบแผนเดียวกันนั้นจะส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่อย่างไร และเครือข่ายทางสังคมของชุมชนในการจัดการทรัพยากร การผลิต เศรษฐกิจ วัฒนธรรมอย่างเป็นองค์รวมบนฐานลุ่มน้ำร่วมกันจะเป็นอย่างไร จะเกิดกลไกเชิงสถาบันในระดับต่าง ๆ ที่มีความหลากหลายแต่เชื่อมโยงกัน และมีพื้นที่ให้ชุมชนต่าง ๆ ทั้งต้นน้ำและปลายน้ำได้เข้ามาร่วมกันจัดการทรัพยากร การผลิตอย่างจริงจังได้อย่างไรนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำความเข้าใจถึงประวัติศาสตร์ และวิถีความสัมพันธ์ของชุมชนในลุ่มน้ำท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง หากใช้การสร้างกรอบแนวคิดที่ตายตัว

ลุ่มน้ำกับทิศทางการแปรรูปทรัพยากรน้ำ

จากเงื่อนไขโครงการเงินกู้เพื่อปรับโครงสร้างภาคเกษตร (2542-2546) ธนาคารพัฒนาเอเซียได้มีบทบาทสำคัญในการผลักดันการแปรรูปทรัพยากรน้ำทั้งระบบ เพื่อแก้ปัญหาต่างๆ ได้แก่ การขาดแคลนน้ำ การจัดสรรน้ำและขาดระบบจัดสรรน้ำตามสิทธิ ทำให้ผู้ใช้น้ำตอนล่างได้รับผลกระทบ มีหน่วยงานบริหารจัดการน้ำมากเกินไป และเสนอทิศทางแก้ไขคือ ต้องให้มีการกระจายอำนาจของรัฐ และเพิ่มการมีส่วนร่วมของสาธารณะในการบริหารจัดการน้ำ

รูปธรรมสำคัญของการปรับโครงสร้างคือ การประกาศนโยบายน้ำแห่งชาติ (2543) การออกกฎหมายทรัพยากรน้ำเพื่อกำหนดสิทธิผู้ใช้น้ำให้ชัดเจน การจัดตั้งคณะกรรมการลุ่มน้ำ เพื่อทำหน้าที่บริหารสิทธิการใช้น้ำระหว่างผู้ใช้น้ำภาคการผลิตต่างๆ ในลุ่มน้ำ โดยจะมีคณะกรรมการทรัพยากรน้ำแห่งชาติ (กทช.) เป็นกลไกกำกับ โดยในปี 2546 กทช.ได้แต่งตั้งคณะกรรมการลุ่มน้ำครอบคลุม 25 ลุ่มน้ำทั่วประเทศ

นอกจากนี้ธนาคารพัฒนาเอเซียยังได้นำเสนอกรอบการจัดการน้ำแบบผสมผสาน (Integrated Water Resources Management-IWRM) เพื่อเป็นกรอบชี้นำความคิดของคณะกรรมการลุ่มน้ำ โดยในขั้นต่อไป ภายในระยะเวลา 8 ปี (2544-2551) คณะกรรมการลุ่มน้ำทั้งหมดจะพัฒนาไปเป็นสถาบันจัดการน้ำอิสระในลุ่มน้ำตามแนวทางการจัดการน้ำแบบผสมผสาน คือ การทำหน้าที่กำหนดสิทธิการใช้น้ำ การจัดสรรน้ำ การจัดการเรื่องการออกใบอนุญาตใช้น้ำและการเก็บค่าน้ำ และควบคุมการซื้อขายสิทธิการใช้น้ำ (มนตรี จันทวงศ์, 2546)

ดังนั้น ด้วยเป้าหมายการจัดการลุ่มน้ำในเชิงเศรษฐกิจ โดยมุ่งเน้นการบริหารทรัพยากรน้ำเพื่อตอบสนองการพัฒนาภาคเศรษฐกิจ อุตสาหกรรม คณะกรรมการลุ่มน้ำภายใต้การผลักดันของรัฐ และธนาคารพัฒนาเอเซีย จะเป็นกลไกสำคัญของการแปรรูปสิทธิน้ำทั้งสิทธิของรัฐ สิทธิกลุ่มผู้ใช้น้ำ และสิทธิปัจเจก เพื่อตอบสนองต่อเป้าหมายดังกล่าว

ความรู้ และสิทธิการจัดการน้ำและลุ่มน้ำของท้องถิ่น

นอกจากแนวทางการจัดการน้ำแบบรัฐ และแบบทุนที่ก่อตัวเป็นกระแสระดับโลกแล้ว แท้ที่จริงในประเทศซีกโลกใต้หลายประเทศ ก็ได้มีชุมชนท้องถิ่นก็ได้มีบทบาทจัดการทรัพยากรน้ำในแต่ละลุ่มน้ำ ตามภูมิณีเวศที่แตกต่างกันไป แต่ระบบการจัดการน้ำแบบรัฐที่ผ่านมาได้ทำลายศักยภาพของชุมชนลงไปมาก ขณะที่แนวคิดแบบตลาดเสรี ก็ปฏิเสธการจัดการทรัพยากรส่วนรวมของชุมชน ว่าไม่ก่อให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดในทางเศรษฐกิจ

แต่กระนั้น องค์การชุมชนในหลายพื้นที่ ก็ได้สานความร่วมมือกันในการสร้างระบบการจัดการทรัพยากรร่วม จนได้พัฒนาเป็นแนวคิดการจัดการรูปแบบใหม่ที่เป็นทางเลือก ภายใต้ทฤษฎีการจัดการทรัพยากรส่วนรวม (Commons Property) เช่น การจัดการลุ่มน้ำโดยชุมชน ซึ่งก็ได้มีงานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการจัดการน้ำโดยชุมชนโดยนักวิชาการ องค์การพัฒนาเอกชนเป็นจำนวนมาก เช่น งานวิจัยชุมชนกับการจัดการทรัพยากรน้ำภาคเหนือ (ชูศักดิ์ วิทยากัด, 2543) เศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำโดยพรพิไล เลิศวิชา (2545) เหมืองฝายเพื่อการพัฒนาชุมชนและนิเวศสู่ความยั่งยืน โดย อุไรวรรณ ตันกิมหยง (2536) งานวิจัยลุ่มน้ำแม่ตาช้าง โดยชัยพันธ์ ประภาสวัตติ (2546) หรือ การจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำโดยการมีส่วนร่วมของประชาชน โดยมูลนิธิพัฒนาภาคเหนือและคณะ (2543) เป็นต้น

แนวคิดดังกล่าว มีเป้าหมายการจัดการเพื่อความยั่งยืนของระบบนิเวศและเศรษฐกิจชุมชน และความเป็นธรรมในการจัดการทรัพยากรอย่างเท่าเทียมกัน โดยอาศัยรากฐานทางประเพณีวัฒนธรรม ดั้งเดิม ผสมกับการสร้างองค์การจัดการแบบใหม่ของชุมชนเข้ามามีบริหารจัดการร่วมกัน แนวคิดทรัพยากรส่วนรวม ได้ถูกพัฒนาจนมีพลังการอธิบายที่ชัดเจนมากขึ้น โดยเฉพาะภายใต้กระแสตลาดเสรี ที่ทำให้ทรัพยากรทุกอย่างกลายเป็นสินค้า และไหลไปสู่การผูกขาดของทุน แต่ระบบการจัดการทรัพยากรเป็นสิ่งที่กลไกตลาดยังไม่สามารถทำให้เป็นสินค้าได้

แนวทางการจัดการทรัพยากรของชุมชน จึงสามารถเข้ามาอุดช่องว่างการจัดการกระแสหลัก ที่มีอยู่ได้ โดยการแก้ไขปัญหามานagementของรัฐที่ไร้ประสิทธิภาพ เพราะขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน และแก้ปัญหามานagementแบบตลาดเสรี ที่ทำให้การถือครองทรัพยากรที่ดินที่ไม่เป็นธรรม จนส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจได้ ซึ่งก็ได้มีความพยายามเอาจุดแข็งของการจัดการหลายแบบเข้ามาเป็นการจัดการเชิงซ้อน โดยมีชุมชนเป็นฐาน แต่การจัดการความสัมพันธ์ของหลายระบบให้ลงตัวอย่างไร ต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขเฉพาะที่เฉพาะแห่ง ไม่สามารถสร้างมาตรฐานเชิงเดี่ยวได้ ดังนั้นแนวทฤษฎีการจัดการโดยชุมชนและจัดการเชิงซ้อนจึงยังมีความยืดหยุ่น หลากหลายอยู่มาก

ดังนั้นเพื่อเป็นการตรวจสอบแนวคิด ทิศทางการจัดการน้ำและลุ่มน้ำของรัฐว่า แนวทางดังกล่าวที่มุ่งเน้นการสร้างระบบสิทธิผู้ใช้น้ำอย่างชัดเจน ไขกลไกคณะกรรมการลุ่มน้ำระดับใหญ่ที่มีภาคีหลากหลาย และใช้ฐานคิดเรื่องประสิทธิภาพการจัดการน้ำทางเศรษฐกิจเป็นกรอบการบริหารหลัก จะสอดคล้องหรือส่งผลกระทบอย่างไรต่อระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ ในลุ่มน้ำ ผู้เขียนจึงใคร่ขอเสนอกระบวนการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำของชุมชนลุ่มน้ำแม่วาง ซึ่งเป็นหนึ่งในสาขาย่อยของลุ่มน้ำปิง จังหวัดเชียงใหม่ โดยศึกษาทำความเข้าใจถึงฐานคิด องค์ความรู้ใน

การจัดการลุ่มน้ำของชุมชนประเภทต่างๆ กระบวนการพัฒนาและปฏิบัติการสิทธิการจัดการน้ำอันเกิดจากกระบวนการต่อรองของชุมชนต่างๆ ในลุ่มน้ำ และกลไกการจัดการลุ่มน้ำของชุมชน และจะโยงมาสู่กระบวนการต่อสู้ทางความรู้และปฏิบัติการของท้องถิ่นต่อระบบคิด ความรู้การจัดการแบบรัฐอันจะทำให้เราเข้าใจสิ่งที่เรียกว่า “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” ต่อลุ่มน้ำได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

นิเวศวัฒนธรรมลุ่มน้ำแม่วาง

น้ำแม่วางเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำปิง มีต้นกำเนิดจากป่าด้านทิศตะวันออกเฉียงใหม่ของดอยอินทนนท์ ไหลไปบรรจบกับน้ำแม่ขาน แล้วไหลลงแม่น้ำปิงด้านตะวันตก มีความยาวทั้งสิ้นประมาณ 73 กิโลเมตร ลุ่มน้ำแม่วางจัดเป็นลุ่มน้ำขนาดเล็ก มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ 500 ตร.กม. หรือ 312,500 ไร่ ครอบคลุมพื้นที่เขตอำเภอแม่วาง อำเภอสันป่าตอง และอำเภอดอยหล่อ จังหวัดเชียงใหม่

ตามสภาพภูมิศาสตร์ ลุ่มน้ำแม่วางแบ่งได้เป็น 2 ส่วน คือ ลุ่มน้ำแม่วางตอนบน ระดับความสูง 700-1,500 เมตร.รทก. พื้นที่ส่วนใหญ่ยังเป็นป่าสมบูรณ์ ส่วนใหญ่เป็นป่าดิบเขา ป่าดิบเขาผสมสน มีลำน้ำสาขาย่อย คือ น้ำแม่ปวย แม่วางซ้าย-ขวา แม่สะปือก แม่เตียน แม่วิน และแม่มุด ซึ่งมีการจัดวางเรียงตัวของลำน้ำสาขาแบบพัด พื้นที่เหล่านี้ที่เป็นที่ตั้งของกลุ่มชาติพันธุ์ม้งบนยอดเขาประมาณ 8 กลุ่มบ้าน ซึ่งทำมาหากินด้วยการปลูกพืชผัก เช่น กะหล่ำปลี แครอท ผักกาดหอม ผลไม้เมืองหนาว แต่ก็ยังคงปลูกข้าวไร่และข้าวโพดเพื่อบริโภคและเลี้ยงสัตว์ในครอบครัว ถัดลงมาเป็นชุมชนกะเหรี่ยง อยู่อาศัยตามลำห้วย หุบเขา พื้นราบ ทำการผลิตทำนา ไร่หมุนเวียน และปลูกพืชเศรษฐกิจที่หลากหลาย รวมชุมชนในลุ่มน้ำแม่วางตอนบนทั้งสิ้นประมาณ 46 ชุมชน ซึ่งทั้งหมดอยู่ในเขตอำเภอแม่วาง เรื่อยมาถึลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง ระดับความสูง 300-700 ม.รทก. พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าสน ป่าสนผสมเต็งรัง และเป็นพื้นที่ราบลุ่ม บางส่วนเป็นที่ดอน เป็นที่ตั้งของชุมชนคนไทยพื้นราบประมาณ 70 กว่าชุมชน ในเขตอำเภอแม่วาง และสันป่าตอง ทำการเกษตรเพาะปลูกพืช 2-3 ครั้งต่อปี ทำนาปี นาปรัง หอมหัวใหญ่ ถั่วเหลือง ลำไย เป็นต้น มีพื้นที่การเกษตรรวมประมาณ 30,000 ไร่

พัฒนาการการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในลุ่มน้ำแม่วางมีมาช้านาน ดังเช่น บ้านห้วยอีค่าง บ้านทุ่งหลวง ซึ่งเป็นหมู่บ้านกะเหรี่ยงในลุ่มน้ำแม่เตียน แม่วางตอนบน มีอายุเก่าแก่ไม่ต่ำกว่า 400 ปี และก่อนหน้าที่ชุมชนกะเหรี่ยงจะมาอยู่ ก็ได้มีชุมชนลัวะตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อน ขณะที่ชุมชนม้งก็ได้อพยพเข้ามาอยู่ในช่วง 30-40 ปีที่ผ่านมา ส่วนคนไทยพื้นราบในลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง เช่น บ้านกาด อ.แม่วาง ก็ตั้งถิ่นฐานมาประมาณ 500-700 ปี

กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในลุ่มน้ำแม่วางมีปฏิสัมพันธ์กันมายาวนาน ชุมชนบนที่สูงอย่างกะเหรี่ยงได้เรียนรู้และพัฒนาการทำนาและการสร้างระบบชลประทานเหมือนฝ่ายจากคนพื้นราบมานานกว่าศตวรรษ นอกจากนี้การค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า ทรัพยากรและแรงงานก็เกิดขึ้นมาโดยตลอดระหว่างชุมชนบนที่สูงและชุมชนในพื้นที่ราบ

ระบบและกลไกการจัดการน้ำของชุมชนลุ่มน้ำวาง

ด้วยความแตกต่างสภาพภูมิศาสตร์ กลุ่มชาติพันธุ์ และระบบการผลิต ทำให้ระบบการจัดการน้ำในลุ่มน้ำแม่วางมีความแตกต่างกัน ในลุ่มน้ำแม่วางตอนบนซึ่งเป็นที่ภูเขาสลับกับหุบเขา ชุมชนกะเหรี่ยงได้สร้างระบบการจัดการน้ำหลายแบบ เช่น ระบบการจัดน้ำออกกู² ซึ่งเป็นตาน้ำบนที่สูงที่ไหลสู่ลำห้วย มีการทำล้าเหมือนเล็กๆ ส่งน้ำเข้าพื้นที่นา ถัดลงมาก็เป็นระบบการจัดการน้ำลำห้วย ซึ่งมีการสร้างเหมืองฝายขนาดย่อม บันน้ำเข้านา จากการศึกษาพบว่า มีโครงข่ายเหมืองฝายตั้งแต่ระดับเล็กสำหรับครอบครัว เครือญาติ ไปจนถึงฝายขนาดกลางที่ส่งน้ำมากกว่า 1 ชุมชน โครงข่ายเหล่านี้กระจายไปตามลำน้ำสาขาย่อยมากมาย เช่น ลุ่มน้ำแม่เตียนและลำห้วยสาขามีฝายมากกว่า 55 ฝาย เป็นฝายในเขตบ้านห้วยอีค่าง ท่งหลวง ห้วยทรายจำนวน 17 ฝาย ฝายส่งน้ำในเขตบ้านแม่เตียนนอก 12 ฝาย ฝายส่งน้ำบ้านห้วยข้าวลิบและห้วยตอง 22 ฝาย และฝายส่งน้ำเขตบ้านแม่สะปือก แม่มุด 4 ฝาย โครงข่ายเหมืองฝายเหล่านี้เชื่อมโยงกันทั้งระบบ ชุมชนลุ่มน้ำแม่วางตอนบนใช้เวลาพัฒนาหลายร้อยปี โดยชาวบ้านได้ลงทุนทางเศรษฐกิจ สังคมไปมากจนได้ระบบการจัดการน้ำที่มีประสิทธิภาพในการปันน้ำอย่างทั่วถึง

ความรู้ท้องถิ่นต่อการจัดการน้ำของชุมชนแม่วางตอนบนอยู่บนฐานความเข้าใจระบบนิเวศอย่างลึกซึ้ง เช่น ลักษณะการเกิดน้ำ การไหลของน้ำ บทบาทของป่าในการดูดซับน้ำ ลักษณะน้ำที่สัมพันธ์กับสิ่งมีชีวิตในน้ำ เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่าความรู้ทางนิเวศวิทยาเป็นความรู้พื้นฐานของการจัดการน้ำและทรัพยากรธรรมชาติที่เกี่ยวข้องลุ่มน้ำ ผสานกับความรู้ทางด้านการจัดการซึ่งจะปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองของลุ่มน้ำ แต่ในด้านการจัดการ ชุมชนต่างๆ มีกลไกการจัดการเหมืองฝายย่อยที่เป็นอิสระในแต่ละจุด และแต่ละลำน้ำสาขาย่อย ไม่มีกลไกหรือองค์กรที่ควบคุมการบริหารทั้งระบบ อีกทั้งกลไกเหล่านี้ก็ไม่ได้ทำหน้าที่บริหารจัดการน้ำเพียงอย่างเดียว แต่สัมพันธ์กับการจัดการป่าและที่ดินด้วย จนเมื่อปี 2536 ชุมชนในลุ่มน้ำแม่วางตอนบนได้ตื่นตัวต่อปัญหานิเวศและความขัดแย้งด้านทรัพยากรกับรัฐ จึงได้รวมตัวกันเป็นเครือข่ายลุ่มน้ำแม่วาง ซึ่งทำหน้าที่เป็นเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้การจัดการทรัพยากรทั้งระบบ และการผลักดันทางนโยบาย

ในส่วนชุมชนลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง ระบบการจัดการน้ำเป็นระบบเหมืองฝายขนาดใหญ่ขึ้นอันเป็นเทคโนโลยีการจัดการน้ำของอาณาจักรล้านนา³ ซึ่งเป็นระบบการจัดการน้ำแบบพื้นที่ต้นน้ำสาขาและที่ราบลุ่ม โดยมีเหมืองฝายตลอดสายน้ำแม่วางตอนล่าง 11 เหมืองฝาย⁴ ทำหน้าที่จ่ายน้ำให้

² พรพิไล เลิศวิชา (2547) ได้เสนอเกณฑ์การแบ่งระบบการจัดการน้ำของท้องถิ่นในภาคเหนือออกเป็น 5 ประเภท คือ 1) ระบบการจัดการน้ำออกกู 2) การจัดการน้ำลำห้วย 3) การจัดการน้ำตก 4) การจัดการน้ำต้นน้ำสาขา และ 5) การจัดการน้ำที่ราบลุ่ม

³ รายละเอียดระบบการจัดการเหมืองฝายภาคเหนือ ศึกษาได้จากพรพิไล เลิศวิชา (2545) เศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำชาน, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

⁴ ลำดับเหมืองฝายจากต้นน้ำถึงปลายน้ำในลุ่มน้ำแม่วางตอนล่างคือ ฝายนอน ฝายสมบุญ ฝายห้วยผึ้ง ฝายขุนคง ฝายนาทราย ฝายท่าคำป่า ฝายท่าสา ฝายดอนปิน ฝายศรีบุญเรือง ฝายคำกิโล และฝายปู่โล

พื้นที่เกษตรกรรมประมาณ 30,000 ไร่ แต่เดิมฝายทั้งหมดเป็นฝายไม้ แต่จากการขายตัวของพืชพาณิชย์ ขยายรอบเพาะปลูกครอบคลุมตลอดทั้งปี ตั้งแต่ปี 2524 เป็นต้นมา ฝายเกือบทั้งหมดได้เปลี่ยนเป็นฝายปูน ยกเว้นฝายคำภีโล ซึ่งเป็นฝายลำดับที่ 10 ยังคงเป็นฝายไม้ ในด้านกลไกการจัดการ เหมืองฝายแต่ละเหมืองฝายเป็นอิสระในตัวเอง จนต่อมาเกิดการรวมตัวของ 6 ฝายตอนล่าง เป็นเครือข่ายองค์กรเหมืองฝาย และเชื่อมโยงต่อกันกับ 5 ฝายตอนบนในการจัดสรรน้ำรวมกันเป็นเครือข่าย 11 เหมืองฝายในกลุ่มน้ำตอนล่างทั้งหมด

แม้ชุมชนลุ่มน้ำแม่วางตอนบนและตอนล่างมีปฏิสัมพันธ์กันมายาวนานผ่านการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ แต่ในด้านการบริหารจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำหาได้มีกลไกที่เชื่อมโยงกันอย่างใกล้ชิดไม่ ในลุ่มน้ำตอนบนมีองค์กรชุมชนจัดการน้ำย่อยๆ กระจายอยู่บนฐานเครือญาติและการผลิตร่วมกันในลำน้ำสาขาย่อย ไม่ได้มีการรวมตัวก่อรูปเป็นเครือข่ายองค์กรจัดการน้ำเหมือนกับองค์กรเหมืองฝายของลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง ด้วยความแตกต่างทางชาติพันธุ์ ภูมินิเวศ และระบบการผลิตตลอดจนความแตกต่างของบทบาทหน้าที่ ลักษณะองค์กร เราจึงเห็นระบบ และองค์กรย่อยๆ ที่กระจายตัว ไม่ได้ก่อรูปเป็นสถาบันการจัดการลุ่มน้ำร่วมกันตลอดลุ่มน้ำแม่วาง

สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากรและความขัดแย้งในลุ่มน้ำแม่วาง

มองผ่านมิติการใช้ทรัพยากรและการผลิตซึ่งจะสัมพันธ์ต่อกระบวนการปรับตัวในการจัดการน้ำของชุมชนลุ่มน้ำแม่วาง เราสามารถจำแนกยุคสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงได้ 2 ยุค คือ แม่วางในยุคสัมปทานไม้และฝืน 2460-2510 และแม่วางในยุคการพัฒนา ช่วงหลังปี 2510 เป็นต้นมา

แม่วางในยุคแรก มีปัจจัยการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือการสัมปทานไม้ตั้งแต่ 2460 ทำให้พื้นที่ป่าเสื่อมโทรม ตามมาด้วยการตัดถนน การขยายตัวพืชพาณิชย์ พื้นที่แม่วางตอนบนได้ปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจพาณิชย์ประมาณปี 2480 ขณะที่ตอนล่างเริ่มก่อนประมาณปี 2460 โดยเริ่มต้นปลูกข้าวเพื่อขาย แต่กระนั้นฐานการผลิตเพื่อยังชีพก็ยังเข้มแข็ง การจัดการน้ำก็เป็นไปตามระบบประเพณี

จนเข้ามาสู่ยุคแห่งการพัฒนา แม่วางตอนล่างเริ่มปลูกข้าวนาปรังและพืชอื่นๆ ปลูกข้าหลายครั้งในพื้นที่เดียวกันตั้งแต่ปี 2513 การปลูกพืชครั้งที่ 2-3 ครั้ง เป็นผลจากการพัฒนาเทคโนโลยีของรัฐ การนำข้าวพันธุ์ใหม่ที่มีอายุสั้นมาสนับสนุน การสนับสนุนสินเชื่อ ขณะที่ระบบเหมืองฝายเดิมออกแบบสำหรับการผลิตในฤดูฝน จึงทำให้เกิดปัญหาขาดแคลนน้ำในปี 2525 เป็นต้นมา และส่งผลให้เหมืองฝายตอนล่างต้องเปลี่ยนเป็นฝายคอนกรีตแทนฝายไม้เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการจัดการน้ำในฤดูแล้ง และแก้ปัญหาขาดแคลนแรงงาน แต่กระนั้นระบบการจัดการน้ำของท้องถิ่นก็ต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน เช่น การขยายตัวพืชลำไยในพื้นที่สูง ขณะที่ระบบการจัดการน้ำแต่เดิมถูกออกแบบสำหรับการจัดการในพื้นที่ต่ำกว่า ทำให้เกิดปัญหาการจัดสรรน้ำ โดยที่เกษตรกรหาทางออกโดยการตั้งปั๊มสูบน้ำสูงขึ้นไปรดลำไย

ส่วนลุ่มน้ำแม่วางตอนบน โครงการพัฒนาเพื่อลดการปลูกฝืนและส่งเสริมพืชพาณิชย์บนที่สูง เริ่มต้นตั้งแต่ปี 2521 โดยเฉพาะจากการเข้ามาของโครงการหลวงในช่วงเวลาดังกล่าว 26 ปีของการ

ส่งเสริมพืชพาณิชย์ได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต ระบบไร่มุมนเวียนถูกลดลงและแทนที่ด้วยพืชเงินสด เศรษฐกิจท้องถิ่นปรับเข้าหาเศรษฐกิจการตลาดมากขึ้น

ช่วงเวลาของการพัฒนา ความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรเกิดขึ้นหลายจุด เช่น ปัญหาระหว่างม้งและกะเหรี่ยงในเรื่องน้ำและการใช้ที่ดินในแม่วางตอนบน ปัญหาแย่งชิงน้ำระหว่างฝายตอนบนและฝายตอนล่างในลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง แม้แต่ปัญหาภายในชุมชนกันเองที่มีความแตกต่างด้านพื้นที่และระบบการผลิตก็ต้องต่อสู้ ต่อรองเพื่อให้เกิดการจัดสรรน้ำที่เป็นธรรม นอกจากนี้ยังมีความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับธุรกิจการเกษตรจากภายนอก และกับโครงการของรัฐ ภาพการณ์ความขัดแย้งเหล่านี้ไม่ได้สม่ำเสมอและต่อเนื่อง แต่ขึ้นอยู่กับสภาวะน้ำ การเปลี่ยนแปลงการผลิต การปรับตัวในการจัดการ โดยเฉพาะการจัดการทรัพยากรในเชิงอนุรักษ์ เช่น ความร่วมมือระหว่างชุมชนม้งและกะเหรี่ยงในการจัดการป่าและน้ำร่วมกันมากขึ้น ความร่วมมือระหว่างเหมืองฝายตอนล่างในการจัดสรรน้ำ ความสามารถในการต่อสู้ ต่อรองเพื่อให้เกิดระบบการจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำที่เป็นธรรมถือเป็นหัวใจสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ชุมชนในลุ่มน้ำแม่วาง

ความยืดหยุ่นของระบบสิทธิการจัดการน้ำชุมชนลุ่มน้ำวางตอนล่าง⁵

ระบบการจัดการน้ำของชุมชนในลุ่มน้ำแม่วางทั้งตอนบนและตอนล่างเป็นระบบการจัดการร่วม (Common Resources Management) ของชุมชนในแต่ละหน่วยที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศ หากใช้เป็นหน่วยของการปกครอง การเอาหน่วยการปกครองเช่น อำเภอ หรือองค์กรบริหารส่วนตำบลเข้ามาควบคุมกำกับกับการบริหารจัดการน้ำทำให้เกิดปัญหาการจัดการทรัพยากรตามระบบนิเวศร่วมกัน

กระบวนการกำหนดสิทธิการจัดการน้ำมาจากโดยสมาชิกทุกคนที่มีส่วนร่วมในการกำหนดสิทธิ หน้าที่ บทลงโทษ และระเบียบต่างๆ ระบบดังกล่าวอยู่บนฐานสิทธิการจัดการ ทั้งการใช้ การดูแลรักษา มิใช่ระบบกรรมสิทธิ์ในการเป็นเจ้าของทรัพยากร

หลักการสิทธิที่ชาวบ้านใช้จะคำนึงถึงความเป็นธรรม และความจำเป็นเพื่อการเลี้ยงชีพ หากมีการใช้น้ำ จัดสรรน้ำที่กระทบต่อหลักการดังกล่าว ชาวบ้านจะลุกขึ้นมาคัดค้านต่อสู้ ไม่ว่าจะเป็นเฉพาะในองค์กรเหมืองฝาย หรือระหว่างเหมืองฝายก็ตาม เช่น ชาวบ้านจากฝายขุนคองบุกขึ้นมารื้อฝายสมบูรณ์ ในปี 2507 ด้วยเหตุผลว่าฝายดังกล่าวเอาเปรียบ ฝายสูงกั้นน้ำเข้าเหมืองตนเองหมด ทำให้ฝายข้างล่างเดือดร้อน

ที่มาแห่งสิทธิของผู้ใช้น้ำมีพื้นฐานจากการมีที่นาที่ต้องใช้น้ำเป็นพื้นฐาน แต่สถานะสิทธิจะบังเกิดขึ้นจริงก็เมื่อผู้ใช้น้ำได้เข้าร่วมพัฒนาระบบเหมืองฝาย โดยการลงแรง หรือจ่ายค่าน้ำ และปฏิบัติตามกติกาของเหมืองฝาย แต่ผู้มิละทิ้งบทบาทหน้าที่ดังกล่าวก็จะสูญเสียสิทธิไป ดังเห็นได้จากผู้ที่ไม่จ่ายค่าน้ำ หรือไม่ร่วมซ่อมแซมเหมืองฝายย่อมไม่มีสิทธิในการใช้น้ำ

⁵ เนื่องจากลุ่มน้ำแม่วางตอนล่างมีปัจจัยที่ความหลากหลายซับซ้อน ที่ทำให้เห็นกระบวนการต่อรองสิทธิการจัดการน้ำที่ชัดเจน และสามารถเปรียบเทียบกับระบบการจัดการน้ำของรัฐที่พุ่งเป้าไปที่การจัดการน้ำในเชิงเศรษฐกิจ ในหัวข้อนี้จึงเน้นไปที่บทบาทขององค์กรเหมืองฝายในลุ่มน้ำตอนล่างเป็นหลัก

สิทธิการใช้น้ำก็ไม่ได้มีมาตรฐานเดียวแต่ผันแปรไปตามความสามารถในการผลิต และความจำเป็นในทางเศรษฐกิจ เช่น ผู้มีที่นามากมีสิทธิใช้น้ำมาก แต่ก็มีหน้าที่พัฒนาเหมืองฝายมากตามอัตราส่วนเช่นกัน แต่สิทธิดังกล่าวก็อยู่บนพื้นฐานของความเป็นธรรมไม่สร้างความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น เห็นได้จากในการตกลงจัดสรรน้ำ องค์การเหมืองฝายจะพยายามเฉลี่ยจัดสรรน้ำให้ทั่วถึงและเท่าเทียม แม้สมาชิกที่มีพื้นที่นามาก ก็อาจจะไม่ได้รับน้ำเต็มที่ เพราะจะต้องปันน้ำให้กับผู้เดือดร้อน ซึ่งกระบวนการตัดสินใจดังกล่าวจะขึ้นอยู่กับภาระระหว่างสมาชิกที่ใช้น้ำสาขาย่อยร่วมกัน

แม้องค์การเหมืองฝายจะมีกฎระเบียบที่กำหนดไว้อย่างชัดเจน ซึ่งดูเหมือนจะมีการกำหนดประเภทสิทธิไว้ล่วงหน้า แต่ในความเป็นจริง สมาชิกมีสิทธิเจรจาต่อรอง ปรับเปลี่ยนกฎเกณฑ์การจัดสรรน้ำได้ตามความจำเป็นและตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป โดยใช้กลไกผู้นำแต่ และที่ประชุมเหมืองฝาย สิทธิการเข้าถึง จัดสรรน้ำของเหมืองฝายจึงไม่ตายตัว ดังเช่น กรณีฝายขุนคง ที่ได้กำหนดกติกาไว้ว่าให้จัดสรรน้ำแก่ชุมชนท้ายน้ำก่อน แต่เมื่อชุมชนท้ายน้ำเดือดร้อนก็สามารถเข้ามาต่อรองเพื่อให้ส่งน้ำให้พื้นที่ตนเองก่อนได้ การปรับเปลี่ยนกฎเกณฑ์สามารถเกิดขึ้นได้ในการประชุมร่วมกัน

สิทธิการเข้าถึงน้ำยังมีลำดับขั้นขึ้นอยู่กับประเภทการผลิต และบทบาทการมีส่วนร่วมในกิจกรรมเหมืองฝาย เช่น สมาชิกที่ช่วยแรงงานซ่อมเหมืองด้วย จะเสียค่าน้ำทำนาไร่ละ 50 บาท และค่าน้ำสำหรับลำไยไร่ละ 100 บาท แต่ถ้าไม่ได้ช่วยแรงงานจะต้องเสียค่าน้ำสำหรับนาไร่ละ 100 บาท ค่าน้ำสำหรับลำไยไร่ละ 200 บาท เป็นต้น ความแตกต่างดังกล่าวมาจากการจัดลำดับความสำคัญของระบบการผลิต และการลงทุนขององค์การเหมืองฝายเอง เนื่องจากนาข้าวมีความจำเป็นในการดำรงชีพ แต่ลำไยเป็นการผลิตเพื่อขายที่ให้ผลตอบแทนสูง อีกทั้งการปลูกลำไยจะทำในฤดูแล้ง ซึ่งองค์การเหมืองฝายจะต้องลงทุนปรับปรุงระบบเหมืองฝายสำหรับสมาชิกปลูกลำไย ดังนั้นสิทธิการใช้น้ำในระบบการผลิตที่แตกต่างจึงไม่ได้ถูกจัดการบนเงื่อนไขเดียวกัน

ระบบสิทธิการจัดการน้ำของชุมชนมีใช้ระบบปิด (Exclusive Rights) ที่กีดกันการเข้าถึงทรัพยากรของคนภายนอก แต่สิทธิในการใช้น้ำของคนภายนอก แต่ต้องเป็นไปตามหลักเกณฑ์ของกรรมการเหมืองฝาย ดังเช่น บริษัทสหราชอาณาจักรที่ขอใช้น้ำจากฝายสมบูรณ์ หรือนายทุนปลูกสวนลำไยที่ขอใช้น้ำจากฝายนอนก็ต้องจ่ายค่าน้ำและทำตามกฎเกณฑ์แจกเช่นสมาชิกทั่วไป แต่ถึงกระนั้นชุมชนก็มีการควบคุมมิให้การเข้าถึงน้ำจากภายนอกสร้างความเดือดร้อนให้กับสมาชิกผู้ใช้น้ำ ดังกรณีฝายห้วยผึ้ง ที่บริษัทอาหารสากลจะขอซื้อน้ำสำหรับพื้นที่เกษตรของตน 1,000 ไร่ สมาชิกเหมืองฝายห้วยผึ้งเห็นว่า เนื้อที่มากกว่าปริมาณน้ำที่มีจนอาจก่อให้เกิดความเดือดร้อน ฝายห้วยผึ้งจึงปฏิเสธที่จะให้บริษัทใช้น้ำ

สิทธิชุมชนการจัดการน้ำของกลุ่มเหมืองฝายจึงเป็นสิทธิหลายชั้น ตั้งแต่สิทธิสมาชิกในการเข้าถึงน้ำ สิทธิของชุมชนเหมืองฝายที่กำกับการจัดสรรน้ำให้เป็นไปตามกติกา และซ้อนด้วยสิทธิของกลุ่มเหมืองฝายที่ต้องต่อรอง ตกลงกัน สิทธิและการปฏิบัติการตามสิทธิอยู่บนฐานความเป็นธรรม และต่อรองกันเพื่อให้สิทธิเป็นจริง เงื่อนไขที่ทำให้สิทธิและกลไกดังกล่าวยังดำเนินต่อไปได้ ก็คือความเป็นอิสระและการมีพื้นที่ให้สมาชิกเข้ามาต่อรอง

อย่างไรก็ตาม กลไกจัดสรรสิทธิมีความลำบากยิ่งขึ้นเมื่อระบบการผลิตที่หลากหลายที่ทำให้เกิดความซับซ้อน เช่น การทิ้งนาไปปลูกลำไย ซึ่งในขณะนี้พื้นที่แม่วางตอนล่างที่เคยเป็นพื้นที่นาได้เปลี่ยนเป็นสวนลำไยเกือบครึ่งต่อครึ่ง ปัญหาการขายที่ให้คนข้างนอก ก็ส่งผลให้กลไกของชุมชนไม่สามารถจัดการได้เต็มที่ เช่น กรณีฝ่ายขุนคง ที่มีบริษัทขุดน้ำบาดาล ซึ่งผลกระทบต่อน้ำในลำเหมือง แต่บริษัทปฏิเสธที่จะจ่ายค่าน้ำหรือร่วมรับผิดชอบ โดยอ้างว่าได้เสียภาษีให้กับองค์การบริหารส่วนตำบล หรือการหันไปจัดการน้ำเชิงปัจเจกมากขึ้น เช่น การขุดบ่อบาดาล การใช้ปั๊มสูบน้ำ เกิดความขัดแย้งระหว่างสิทธิร่วมในการจัดการ กับสิทธิแบบปัจเจก แต่กระนั้นฐานสมาชิกที่ยังร่วมมือกันแข็งขันทำให้กลไกดังกล่าวยังทำงานอยู่ได้ โดยการเปิดพื้นที่และขยายสิทธิประเภทใหม่ ๆ เช่น ค่าน้ำสำหรับที่ปลูกลำไย หรือการกำหนดให้บริษัทต้องจ่ายค่าน้ำตามกฎหมายที่องค์กรเหมืองฝ่ายตั้งขึ้น เป็นต้น

เมื่อพิจารณาถึงความรู้ในการจัดการน้ำที่สะท้อนผ่านการกำหนดสิทธิการจัดการน้ำขององค์กรเหมืองฝ่าย พบว่า สิทธิของชุมชนยังอยู่บนพื้นฐานของความจำเป็นและความเป็นธรรม แต่สิทธิของชุมชนไม่ใช่สิทธิที่กำหนดตายตัว แต่จะมีการปรับเปลี่ยน ปรับใช้ตามความเหมาะสม ปัจจัยสำคัญของกระบวนการปรับตัวคือ การมีพื้นที่สำหรับการเจรจาต่อรองในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับเหมืองย่อย ระดับองค์กรเหมืองฝ่าย ไปจนถึงระดับระหว่างเหมืองฝ่าย ความรู้ท้องถิ่นในด้านการจัดการจึงอยู่บนพื้นฐานของการมีสิทธิและส่วนร่วมในการกำหนดกฎเกณฑ์ กติกาของชุมชน ปมปัญหาสำคัญที่ชุมชนกำลังเผชิญ ก็คือ การเปลี่ยนแปลงแบบแผนการผลิตที่ซับซ้อน การใช้ทรัพยากรที่สัมพันธ์กับปัจจัยภายนอก และกลุ่มคนภายนอก เป็นเรื่องความสัมพันธ์ทางอำนาจที่ชุมชนเผชิญกับอำนาจภายนอก การขาดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน การขาดความเข้าใจสภาพการเปลี่ยนแปลงที่ซับซ้อนหลายระนาบ และขาดกลไกเชิงสถาบันการจัดการลุ่มน้ำร่วมกันทั้งระบบ ทำให้ถึงที่สุดแล้วระบบการจัดการของชุมชนต้องเผชิญกับข้อจำกัดมากยิ่งขึ้น

การจัดการน้ำของชุมชนลุ่มน้ำวางกับทิศทางการจัดน้ำของรัฐ

บทเรียนการจัดการน้ำของชุมชนลุ่มน้ำแม่วาง ได้สะท้อนให้เห็นกระบวนการเรียนรู้ท่ามกลางการต่อสู้ ต่อรอง เพื่อแสวงหาความลงตัวในการจัดสรรทรัพยากรอย่างเหมาะสมและเป็นธรรม บนฐานนิเวศ เศรษฐกิจ และสังคม แต่เมื่อพิจารณาทิศทางการจัดการน้ำของรัฐที่กำลังมุ่งสู่การบริหารจัดการลุ่มน้ำโดยยึดถือเศรษฐกิจของภาคเมือง อุตสาหกรรมเป็นหลัก เราจะเห็นประเด็นความขัดแย้ง แตกต่างหลากหลายประการ คือ

หน่วยการจัดการทางนิเวศ

แม้รัฐจะใช้หน่วยทางนิเวศขนาดใหญ่คือ ลุ่มน้ำ เป็นหน่วยของการจัดการทรัพยากรอย่างเป็นองค์รวม ซึ่งในกรณีนี้คือ ลุ่มน้ำปิง ซึ่งเป็นลุ่มน้ำขนาดใหญ่ที่มีลุ่มน้ำสาขาย่อย ซึ่งลุ่มน้ำวางก็เป็นหนึ่งในสาขาลุ่มน้ำปิง แต่จากพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนต่างๆ ในลุ่มน้ำแม่วางกลับพบว่า ชุมชนต่างๆ สัมพันธ์กับหน่วยทางนิเวศในหน่วยย่อย เป็นนิเวศวัฒนธรรมแต่ละที่ เช่น กลุ่ม

บ้านดอยม่อนยะ ป่าไผ่ ห้วยอีค่างทุ่งหลวง สันทราย ซึ่งเป็นชุมชนม้งและกะเหรี่ยงในลุ่มน้ำแม่เตียน สาขาย่อยของลุ่มน้ำแม่วาง ระบบความสัมพันธ์ในการจัดการดิน น้ำ ป่า ก็อยู่ในหน่วยย่อยนั้น แต่ขณะเดียวกันก็ยังมีหน่วยทางสังคมที่ตัดขวางหน่วยทางนิเวศ เช่น เครือข่ายม้งบ้านม่อนยะเหนือ ม่อนยะใต้ และป่าไผ่ ที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติและแลกเปลี่ยนทรัพยากรซึ่งกัน หรือเครือข่ายกะเหรี่ยงระหว่างลุ่มน้ำย่อย เช่น ลุ่มน้ำแม่เตียน แม่สะปোক แม่วิน แม่มุด เป็นต้น ซึ่งเครือข่ายทางวัฒนธรรมเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในการจัดการทรัพยากรร่วมกัน เช่น การทำไร่หมุนเวียน การจัดการป่า การเคลื่อนไหวในทางนโยบาย ดังนั้นกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของชุมชนจึงอยู่บนฐานหน่วยนิเวศและสังคม การมองเฉพาะหน่วยนิเวศขนาดใหญ่เพียงอย่างเดียวอาจไม่สอดคล้องกับเครือข่ายของชุมชนที่มีอยู่จริง

การใช้กรอบลุ่มน้ำขนาดใหญ่ของรัฐโดยเน้นการสร้างระบบการจัดการแบบแผนเดียวกลับเป็นการลบเลือนความหลากหลายการจัดการทรัพยากรของระบบนิเวศลุ่มน้ำสาขาย่อยที่อยู่บนเงื่อนไขทางนิเวศ เศรษฐกิจ สังคมที่แตกต่างกัน ความรู้และวัฒนธรรมที่หลากหลายจะถูกสลายเป็นคำสามัญ เช่น เกษตรกร จำนวนประชากร ระบบการผลิต เศรษฐกิจ แรงงาน เป็นต้น แต่ความเป็นจริงความแตกต่างดังกล่าวก่อให้เกิดการผลิตความรู้คนละแบบ ชุมชนกะเหรี่ยงได้ผลิตความรู้อันลึกซึ้งด้านนิเวศวัฒนธรรม ความหลากหลายทางชีวภาพ ในรูปแบบของระบบไร่หมุนเวียน ความรู้ในการจัดการป่า ดินน้ำ และการใช้ที่ดิน โดยมีผู้นำทางปัญญาอย่างจอณี โอโด้เซา ผู้นำกะเหรี่ยงแห่งบ้านหนองเต่า แต่ในขณะเดียวกันชุมชนในลุ่มน้ำแม่วางตอนล่างก็สร้างสรรค์ความรู้ในการจัดการน้ำในพื้นที่ราบลุ่มซึ่งเป็นความรู้คนละชุด และมีผู้นำทางปัญญาหลายท่าน เช่น พ่อสมบุรณ์ แห่งฝายสมบุรณ์ในอดีต หรือพ่อปิ่น ทางวงศ์แห่งฝายขุนคงในอดีต เป็นต้น

ดังที่พรพิไล เลิศวิชา (2544) ได้วิจารณ์ว่า ระบบการจัดการลุ่มน้ำของภาคเหนือ หัวใจสำคัญคือลุ่มน้ำสาขาย่อยที่อยู่ตอนบนตั้งแต่ยอดเขา หุบเขา เนื่องจากเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ หาใช่ในพื้นที่ลุ่มซึ่งเป็นส่วนน้อย ลุ่มน้ำปิงในวัฒนธรรมของชุมชนภาคเหนือหาได้มีความหมายเท่ากับลุ่มน้ำสาขาย่อยต่าง ๆ เช่น ลุ่มน้ำขาน ลุ่มน้ำวาง และอื่นๆ เมื่อมองในมิติการเมืองชุกคักดี วิทยาภักดิ์ (2547) ที่ว่าระบบความสัมพันธ์ภายใต้การเขตการจัดการลุ่มน้ำของรัฐไม่เท่าเทียมกัน ชุมชนต้นน้ำที่อยู่บนที่สูงเป็นคนขายขอบถูกควบคุมจัดการทั้งด้านการใช้ป่า น้ำ ขณะที่ในพื้นที่ลุ่มกลับถูกสนับสนุนให้ใช้ทรัพยากรเพื่อการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างมาก

ด้วยเหตุนี้การใช้กรอบลุ่มน้ำขนาดใหญ่โดยอาศัยความรู้จัดการน้ำเชิงวิทยาศาสตร์ที่มุ่งแต่แง่เทคนิคเข้ามาจัดรูปแบบการจัดการลุ่มน้ำในแบบแผนเชิงเดี่ยว และแฝงด้วยการเมืองของการจัดการลุ่มน้ำ มีความไม่สอดคล้องกับระบบนิเวศวัฒนธรรมย่อยอันหลากหลาย และจะก่อให้เกิดความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรร่วมกันมากขึ้น

ระบบสิทธิการจัดการน้ำ

เงื่อนไขประการหนึ่งของธนาคารพัฒนาเอเชียในการผลักดันให้รัฐบาลยกร่างกฎหมายทรัพยากรน้ำคือ ให้มีกำหนดสิทธิและหน้าที่ของผู้ใช้น้ำให้ชัดเจน ซึ่งขณะนี้อยู่ในกระบวนการยกร่าง

กฎหมายจึงยังไม่มีข้อเสนอที่ชัดเจน แต่ข้อเสนอที่ชัดเจนมาจากการศึกษาของมิ่งสรรพ ขาวสะอาด (2544) ที่ว่า ต้องกำหนดสิทธิให้ชัดเจนทั้งสิทธิของรัฐและผู้ใช้ น้ำ โดยเสนอต่อมาสิทธิการใช้น้ำของบุคคลต้องถือว่าเป็นสิทธิในทรัพย์สินที่ต้องได้รับการคุ้มครอง ผู้ที่อ้างสิทธิจะต้องเสียค่าธรรมเนียมในการรักษาสิทธิ โดยทั้งนี้รัฐจะเป็นผู้กำหนดสิทธิการใช้น้ำพื้นฐาน เช่น สิทธิในการใช้น้ำอุปโภคบริโภคในแต่ละลุ่มน้ำย่อยโดยคณะกรรมการลุ่มน้ำและการประปาเป็นผู้รักษาสินสิทธิ สิทธิการใช้น้ำรักษาระบบนิเวศโดยกรมป่าไม้ และสิทธิอื่นๆ โดยมีหน่วยราชการแต่ละด้านดูแล นอกเหนือจากสิทธิพื้นฐานแล้ว น้ำที่เหลือให้เป็นสิทธิการใช้น้ำเพื่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจซึ่งเป็นสิทธิของกลุ่มผู้ใช้น้ำในรูปของคณะกรรมการเขตจัดการน้ำ ซึ่งเป็นชุดย่อยภายใต้คณะกรรมการลุ่มน้ำ โดยไม่ให้สิทธิแก่ปัจเจกชน โดยทั้งนี้ให้กรมชลประทานกำกับดูแล การโอนย้ายสิทธิระหว่างเขตจัดการจะต้องได้รับความเห็นชอบจากคณะกรรมการลุ่มน้ำ กรมชลประทาน

แม้ดูเหมือนว่าข้อเสนอให้กำหนดสิทธิการใช้น้ำในระดับลุ่มน้ำอาจจะสอดคล้องกับระบบการจัดการน้ำขององค์กรเหมือนฝายในลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง แต่ในความเป็นจริงกลับมีความแตกต่างในเรื่องที่มาแห่งสิทธิ และการบริหารจัดการสิทธิ เนื่องจากสิทธิอันเป็นความรู้ในการจัดการน้ำของชุมชนแม่วางทั้งตอนบนและตอนล่าง เป็นสิทธิที่เกิดขึ้นจากการร่วมกำหนดของสมาชิกในชุมชน มีกระบวนการเจรจา ตีกรอบปรับเปลี่ยนแบบแผนการจัดสรรน้ำมาโดยตลอด แม้จะมีการกำหนดสิทธิขั้นพื้นฐาน แต่ก็สามารถปรับได้ตามความจำเป็นและความเป็นธรรม สิทธิการจัดการน้ำของชุมชนจึงมีหลายประเภท และมีสิทธิแบบใหม่ๆ เกิดขึ้นตามสภาพปัญหา เช่น สิทธิตามกลุ่มสังคม สิทธิการดูแลรักษา สิทธิการใช้ สิทธิการปิดกั้นการใช้น้ำทั้งจากภายในและภายนอกที่ส่งผลกระทบต่อการใช้ร่วมกัน ลำดับขั้นของสิทธิตามระบบการผลิต และระบบเศรษฐกิจที่แตกต่าง เป็นต้น แต่ที่มาแห่งสิทธิตามแนวคิดของรัฐและมิ่งสรรพ กลับให้รัฐเป็นผู้กำหนดและควบคุมบริหารสิทธิการใช้น้ำ ซึ่งก็กลับไปตกอยู่ในวังวนของการเมืองของหน่วยงานรัฐต่างๆ ที่เข้ามาจัดการส่วนต่างๆ ในลุ่มน้ำ ซึ่งจะทำให้ชุมชนขาดอำนาจในการต่อรองปรับเปลี่ยนระบบการจัดการ สิทธิที่ยึดหยุ่นตามสถานการณ์ ก็จะถูกแทนที่ด้วยสิทธิที่มีแบบแผนจากภายนอก

ข้อสำคัญอีกประการคือ ระบบสิทธิของชุมชนเกิดขึ้นมาจากบทบาทหน้าที่ของชุมชนในการดูแลรักษาจัดการเหมือนฝายมาช้านาน สิทธิสมาชิกในชุมชนย่อมมาก่อนสิทธิของคนภายนอก ซึ่งไม่ได้มีบทบาท หรือร่วมลงทุนในการจัดการชลประทานพื้นบ้าน ดังกรณีฝายหนองเย็นที่ปฏิเสธการซื้อน้ำจากบริษัท แต่การกำหนดสิทธิของกลุ่มผู้ใช้น้ำแบบรวมในรูปคณะกรรมการเขตจัดการน้ำซึ่งก็รวมทั้ง เกษตรกร เอกชน ราชการ ชุมชนเมือง ที่อยู่ในลุ่มน้ำย่อยให้มีสิทธิเสมอกัน ทั้งที่ในความเป็นจริงชุมชนได้ลงทุนทางเศรษฐกิจ สังคม นิเวศในการปรับปรุงระบบชลประทานดังกล่าวมาช้านาน การกำหนดสิทธิขึ้นมาใหม่โดยไม่คำนึงถึงระบบสิทธิดั้งเดิมย่อมก่อให้เกิดความขัดแย้งในการจัดการขึ้น ดังกรณีฝายขุนคอง ที่บริษัทเข้ามาใช้น้ำในระบบเหมือนฝายโดยไม่ขออนุญาตจากชุมชน แต่อ้างสิทธิที่เสียภาษีให้ อบต. เป็นต้น

แม้แนวโน้มขณะนี้สิทธิแบบปัจเจกกำลังมีบทบาทมากขึ้น ทั้งภายในชุมชนเอง เช่น การปั้มน้ำรดสวนลำไย การขุดบ่อบาดาล หรือบุคคลภายนอกที่เข้ามาใช้น้ำโดยไม่ผ่านระบบการบริหารของ

องค์กรเหมืองฝาย แต่ชุมชนในพื้นที่ต่างๆ ก็พยายามสร้างระบบการสิทธิร่วมเพื่อจัดการไม่ให้สิทธิแบบปัจเจกละเมิดการใช้ร่วมกันของชุมชน เช่น การที่องค์กรเหมืองฝายเก็บค่าน้ำพิเศษสำหรับการรูดสวนลำไย และให้ผู้ปลูกต้องเข้ามาร่วมพัฒนาเหมืองฝาย หรือการจัดสรรน้ำให้กับภายนอกโดยไม่ให้สมาชิกพื้นฐานเดือดร้อน

ทิศทางการสร้างความเข้มแข็งให้แก่สิทธิชุมชนในการจัดการน้ำและลุ่มน้ำอยู่ที่ การเสริมกระบวนการเรียนรู้ในระดับหน่วยนิเวศวัฒนธรรมย่อย และการเรียนรู้ร่วมกันของเครือข่ายชุมชนตลอดลุ่มน้ำแม่วาว ทั้งด้านระบบนิเวศที่หลากหลาย ระบบเศรษฐกิจที่หลากหลาย และสถานปัญหาที่มากกระทบ เพื่อให้เกิดกระบวนการต่อรอง กำหนดสิทธิการจัดการน้ำและทรัพยากรในลุ่มน้ำที่เป็นพลวัตเท่าทันสถานการณ์การเปลี่ยนแปลง ตลอดจนมีนโยบาย กฎหมายที่มารองรับสิทธิตามวัฒนธรรมเหล่านี้ หากใช้มากำหนด ควบคุมสิทธิดังที่รัฐกำลังดำเนินการจากร่างกฎหมายทรัพยากรน้ำ

กลไกเชิงสถาบันในการจัดการลุ่มน้ำ

รัฐเสนอรูปแบบคณะกรรมการลุ่มน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งกรณีแม่วาวก็อยู่ภายใต้คณะกรรมการลุ่มน้ำแม่ปิงตอนบน ซึ่งคณะกรรมการทรัพยากรน้ำแห่งชาติเป็นผู้ตั้งขึ้น การใช้กลไกขนาดใหญ่ที่มีองค์กรประกอบหลากหลาย และมีราชการเป็นศูนย์กลางในการกำกับดูแล ทำให้การมีส่วนร่วมของชุมชนจากหน่วยนิเวศวัฒนธรรมต่างๆ ลดลง พื้นที่การกำหนดกฎเกณฑ์ กติกา และแบบแผนการจัดการถูกลดรูปเหลือเพียงกลไกในระดับใหญ่ของกรรมการลุ่มน้ำ

จากบทเรียนของชุมชนในลุ่มน้ำแม่วาว กลไกทางสถาบันในการจัดการลุ่มน้ำจะอยู่ที่หน่วยทางสังคมที่สัมพันธ์กับหน่วยทางนิเวศย่อยๆ รวมเป็นหน่วยทางนิเวศวัฒนธรรม เช่น กลุ่มลุ่มน้ำแม่เตียน กลุ่มลุ่มน้ำแม่สะป๊อก และอื่นๆ ในลุ่มน้ำตอนบน หรือเครือข่ายเหมืองฝายในลุ่มน้ำแม่วาวตอนล่าง ซึ่งก็ขอย่อยเป็น 6 เหมืองฝายตอนล่าง และ 5 เหมืองฝายตอนบน ซึ่งหน่วยนิเวศวัฒนธรรมต่างๆ จะสร้างกลไกการจัดการเชิงสถาบันของตนเอง กระบวนการสร้างกลไกเชิงสถาบันร่วมในระดับลุ่มน้ำแม่วาว จึงควรมาจากพื้นฐานของหน่วยนิเวศวัฒนธรรมย่อยๆ และเชื่อมประสานให้เกิดกลไกการจัดการร่วม หากใช้เริ่มต้นจากการจัดตั้งคณะกรรมการจากผู้มีส่วนได้เสียในการใช้น้ำในลุ่มน้ำขนาดใหญ่ และกำหนดให้กลไกย่อยที่ทำหน้าที่ตามที่กลไกระดับใหญ่มอบหมาย

ขณะนี้ระบบเหมืองฝายต่างๆ โดยเฉพาะในลุ่มน้ำแม่วาวตอนล่างกำลังมีปัญหาทั้งการขาดแคลนแรงงาน การขาดนโยบายมารองรับสิทธิตามประเพณี และการขาดงบประมาณในการจัดการเนื่องจากฐานสมาชิกลดลง อีกทั้งความต้องการในการใช้น้ำที่เพิ่มมากขึ้นทำให้องค์กรเหมืองฝายมีต้นทุนการจัดการที่สูง จนทำให้หลายองค์กรเริ่มหันไปพึ่งกลไกการปกครองเพื่อจัดสรรงบประมาณมาให้ หลายองค์กรเริ่มให้ผู้นำทางการปกครองเช่น กำนัน อบต. เข้ามาบริหารเหมืองฝาย ทำให้ระบบการจัดการที่ควรเป็นไปตามฐานนิเวศต้องแยกส่วนไปขึ้นกับกลไกการปกครอง ด้วยเหตุนี้ทิศทางการสร้างความเข้มแข็งเชิงสถาบันในการจัดการน้ำจึงควรให้ความสำคัญกับการเสริมศักยภาพและรองรับสิทธิกลไกทางสังคมในหน่วยย่อยต่างๆ ที่มีอยู่ตามวัฒนธรรมประเพณี ทั้งในด้านนโยบาย กฎหมาย

และการสนับสนุนงบประมาณ และข้อมูลข่าวสารต่างๆ เนื่องจาก เพื่อให้องค์กรทางสังคมเหล่านี้มีศักยภาพในการบริหารจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำได้ดีขึ้น

เป้าหมายและแบบแผนการจัดการลุ่มน้ำ

น้ำกำลังจะถูกบริหารจัดการให้เป็นทรัพย์สิน และสินค้ามากยิ่งขึ้น แต่น้ำในระบบคิดของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางทั้งตอนบนและล่างหาใช่เป็นทรัพย์สินที่ครอบครองซื้อขายได้ไม่ แม้ระบบเศรษฐกิจของชุมชนตลอดลุ่มน้ำจะปรับมาสู่เศรษฐกิจการตลาดมากขึ้น และน้ำเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญยิ่งยวด แต่ความสำคัญในการจัดการน้ำเบื้องต้นยังอยู่ในที่ความอยู่รอด ความเป็นธรรม และความยั่งยืนทางนิเวศ เศรษฐกิจ และสังคมเสมอ แม้จะมีการเก็บเงินค่าดูแลรักษาเหมืองฝาย แต่ก็หาใช่ค่าน้ำในฐานะทรัพย์สิน แต่ยังไม่เคยปรากฏว่าสมาชิกภายในเหมืองฝายเดียวกัน หรือระหว่างเหมืองฝายด้วยกันมีการซื้อขายสิทธิในน้ำ อีกทั้งชุมชนต่างๆ ก็ได้ลงทุนทางสังคม วัฒนธรรม เช่น การร่วมออกแรงซ่อมซ่อมเหมืองฝายตามสัดส่วนพื้นที่นาของตนเอง การจ้างแรงงานอาจจะบ้าง แต่ไม่ใช่เป็นระบบหลักในการจัดการ สิทธิในการจัดการน้ำของชุมชนในลุ่มน้ำ จึงเป็นสิทธิจากการมีหน้าที่ร่วมกันจัดการมิใช่ทรัพย์สินตามที่รัฐกำหนด แต่เมื่อใดก็ตามที่รัฐกำลังสร้างระบบสิทธิในฐานะทรัพย์สินที่ซื้อขายได้จะส่งผลให้ระบบการลงทุนสังคมร่วมกันของชาวบ้านลดลง ต้นทุนการผลิตของชุมชนจะสูงขึ้นจึงเกิดปัญหาความเดือดร้อน และเปิดโอกาสให้กลุ่มภายนอกเช่น บริษัท เข้ามาซื้อขายน้ำผ่านกลไกของคณะกรรมการลุ่มน้ำได้ตามกำลังทุน

บทปิดท้าย

ฐานความรู้ในการจัดการลุ่มน้ำของรัฐได้ถูกออกแบบมาจากภายนอก เริ่มต้นที่วิถีคิดทางนิเวศกายภาพ และพัฒนามาเป็นบริหารจัดการทรัพยากรในเชิงเศรษฐกิจ พร้อมกับสร้างกลไกการจัดการในระดับลุ่มน้ำขนาดใหญ่เข้ามาบริหารเพื่อให้เกิดการใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพสูง ปฏิบัติการทางความรู้ของรัฐหลักไม่พ้นปัญหาทางการเมืองที่หน่วยราชการต่างๆ ก็เข้ามาจัดการทรัพยากรบนฐานอำนาจของตนในนาม “ลุ่มน้ำ” เช่น กรมป่าไม้กับการควบคุมพื้นที่ต้นน้ำชั้น 1 เอ กรมชลประทาน กรมทรัพยากรน้ำกับการจัดการน้ำในทางเศรษฐกิจที่กำลังมุ่งสู่การกำหนดรูปแบบและการบริหารสิทธิการจัดการน้ำในทางเศรษฐกิจที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ฐานความรู้และปฏิบัติการทางความรู้ของรัฐดังกล่าวจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องถูกตรวจสอบในมุมมองของชุมชนในลุ่มน้ำ

ภาพที่ปรากฏในลุ่มน้ำแม่วางคือ ความหลากหลายทางนิเวศและวัฒนธรรม ซึ่งหน่วยทางสังคมและนิเวศมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันจนก่อเป็นระบบนิเวศวัฒนธรรมย่อยๆ ซ้อนกันภายใต้ระบบใหญ่ ชุมชนในระบบนิเวศวัฒนธรรมต่างๆ ทั้งกะเหรี่ยง ม้ง ในลุ่มน้ำแม่วางตอนบน และชุมชนเมืองในลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง ได้ผลิตสร้างความรู้ท้องถิ่นต่อลุ่มน้ำที่หลากหลาย แต่ทั้งหมดล้วนอยู่บนพื้นฐานของการผสมผสานระหว่างความรู้ทางนิเวศ ความรู้ทางการผลิต กับความรู้ในการจัดการทรัพยากรต่างๆ ระบบสิทธิก็เป็นความรู้ในด้านการจัดการที่สำคัญยิ่ง ซึ่งแปรผันไปตามพลวัตทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง โดยมีปัจจัยสำคัญคือ ความหลากหลาย และพื้นที่ในการต่อรองจัดสรรสิทธิในการ

จัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำ ในแง่ความรู้ท้องถิ่นในด้านการจัดการจึงมีพลวัตไปตามความสัมพันธ์ทางอำนาจในพื้นที่และกับภายนอก

ระบบคิด และความรู้ของชุมชนต่างๆ ในลุ่มน้ำแม่ว้างจึงแตกต่างอย่างมากจากระบบการจัดการของรัฐที่มุ่งไปสู่การจัดการเชิงเดี่ยว ซึ่งหากรัฐได้บังคับใช้ระบบการจัดการแบบใหม่เข้าไปจัดรูปการจัดการลุ่มน้ำ โดยไม่คำนึงถึงประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจในพื้นที่ย่อมจะก่อให้เกิดปัญหาความขัดแย้งกับท้องถิ่น การสูญเสียสิทธิในการจัดการ และกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนจะนำมาสู่ความเสื่อมประสิทธิภาพในการจัดการทั้งระบบ

จากประสบการณ์ของชุมชนลุ่มน้ำแม่ว้าง การจัดการลุ่มน้ำที่เข้มแข็งอยู่ที่ การเสริมกระบวนการเรียนรู้ในระดับหน่วยนิเวศวัฒนธรรมย่อย และการเรียนรู้ร่วมกันของเครือข่ายชุมชนตลอดลุ่มน้ำแม่ว้าง ทั้งด้านระบบนิเวศที่หลากหลาย ระบบเศรษฐกิจที่หลากหลาย และสถานปัญหาที่มากกระทบ เพื่อให้เกิดกระบวนการต่อรอง กำหนดสิทธิการจัดการน้ำและทรัพยากรในลุ่มน้ำที่เป็นพลวัตเท่าทันสถานการณ์การเปลี่ยนแปลง และเชื่อมประสานให้เกิดการก่อรูปเป็นกลไกเชิงสถาบันในการเรียนรู้และจัดการระดับลุ่มน้ำ โดยมีนโยบาย กฎหมายที่รองรับการสร้างสิทธิตามวัฒนธรรมของชุมชนต่างๆ ในลุ่มน้ำทั้งหมด

เอกสารอ้างอิง

เกษม จันทรแก้ว (2539) หลักการจัดการลุ่มน้ำ, คณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, กรุงเทพฯ.

ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2547) แนวคิดการจัดการลุ่มน้ำ, บทนำเสนอประกอบการเสวนา “การสำรวจความรู้

สิทธิชุมชนกับลุ่มน้ำ” วันที่ 19 มกราคม 2547 ห้องประชุม ศูนย์ประชุมนานาชาติ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, โครงการสิทธิชุมชนศึกษา สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

พรพิไล เลิศวิชา (2547) ระบบการจัดการน้ำภาคเหนือ, บทนำเสนอประกอบการเสวนา “การแปรรูปน้ำภาคเกษตรกรรม” วันที่ 27 กุมภาพันธ์ 2547 อนุสรณ์สถาน 14 ตุลาฯ, มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติและสถาบันประชาวิทยาลัย.

พรพิไล เลิศวิชา (2545) เศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำขาน, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, กรุงเทพฯ.

มนตรี จันทวงศ์ (2546) สถานะนโยบายน้ำของประเทศไทย ในช่วงเปลี่ยนผ่านสู่การแปรรูปการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ, ถอดรหัสสงครามแย่งชิงน้ำ, มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ, กรุงเทพฯ.

มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือและคณะ (2543) แนวคิดและทิศทางการจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำโดยการมีส่วนร่วมของประชาชน, เอกสารประกอบการสัมมนา วันที่ 26-27 ตุลาคม 2543 ณ โรงแรม

เชียงใหม่ภูคำ, โครงการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ลุ่มน้ำโดยการมีส่วนร่วม
ของประชาชน, เชียงใหม่.

มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือและคณะ (2543) สายน้ำและความเป็นไท น้ำ : การจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำ
โดยการมีส่วนร่วมของประชาชน, เอกสารประกอบการสัมมนา วันที่ 26-27 ตุลาคม 2543 ณ
โรงแรมเชียงใหม่ภูคำ, โครงการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ลุ่มน้ำโดยการมี
ส่วนร่วมของประชาชน, เชียงใหม่.

มิ่งสรรพ ขาวสอาด และคณะ (2544) แนวนโยบายการจัดการน้ำสำหรับประเทศไทย, ชุด
โครงการวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรน้ำ, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.),
กรุงเทพฯ.

ศรีสุวรรณ ควรขจร และกฤษฎา บุญชัย (2546) กระบวนการแปรรูปน้ำจากระดับโลกสู่ประเทศไทย,
ถอดรหัสสงครามแย่งชิงน้ำ, มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ, กรุงเทพฯ.

อดิศักดิ์ อิศรางกูร ณ อยุธยา และติเรก ปัทมสิริวัฒน์ (2538), การจัดสรรทรัพยากรน้ำด้วยเครื่องมือ
ทางเศรษฐศาสตร์, ปัญหาการจัดการและความขัดแย้งเรื่องน้ำ, การสำรวจพรมแดนความรู้
ฝ่ายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย,
กรุงเทพฯ.

อุไรวรรณ ดันกิมหยง (2536), เหมืองฝายเพื่อการพัฒนาชุมชนและนิเวศสู่ความยั่งยืน, ใน วิวัฒน์ คติ
ธรรมนิตย์ (บก.) สิทธิชุมชน การกระจายอำนาจการจัดการทรัพยากร, สถาบันชุมชนท้องถิ่น
พัฒนา, กรุงเทพฯ.

Chusak Wittayapak (1994) local institutions in common property resources; A case study of
community- based watershed management in northern Thailand, Dissertation in the
Department of Geography, University of Victoria.

ความจริง วัฒนธรรม และความเชื่อ: การเมืองและการผลิตความรู้ป่าไม้ในไทย¹

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี

คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ในการขีดเส้นแบ่งวิทยาศาสตร์ออกจากระบบความรู้อื่นๆ
สิ่งที่ถูกนำมาใช้คือ การสร้างสิ่งตรงข้าม ดังเช่น ศาสตร์/ศาสนา
เหตุผล/เวทย์มนตร์ สากล/เฉพาะถิ่น ทฤษฎี/ปฏิบัติ พัฒนา/ด้อยพัฒนา
และจินตนาการของผู้คนที่ถูกตรึงด้วยแบบแผน(ที่นำมาใช้)จัดประเภท(ความรู้)
ที่ทรงอำนาจนี้

(Laura Nader 1996:2)

หากวิทยาศาสตร์คือองค์ความรู้ประเภทหนึ่ง ที่มีฐานหลักอยู่ที่ความเป็นเหตุเป็นผล (rationality) ความต่อเนื่องเชื่อมโยงของตรรกะ ความเป็นระบบระเบียบของความรู้ และความสามารถในการพิสูจน์ ทดสอบความถูกต้องของความรู้ นั้น (validation) ความรู้ประเภทดังกล่าว ไม่ใช่เรื่องใหม่ แต่เป็นองค์ประกอบสำคัญของระบบความรู้จำนวนมาก รวมทั้งระบบความรู้ของชนพื้นเมืองในโลก สิ่งที่ทำให้ความรู้วิทยาศาสตร์ กลายเป็นข้อถกเถียงสำคัญ ในตลอดช่วงศตวรรษที่ผ่านมา คงไม่ได้อยู่ที่ลักษณะของตัวความรู้ หรือวิธีการเข้าถึงความจริงของความรู้วิทยาศาสตร์ หากแต่อยู่ที่ การขีดเส้นแบ่งความเป็นวิทยาศาสตร์ ออกจากศาสตร์ประเภทอื่นๆ โดยยกเอาศาสตร์แบบวิทยาศาสตร์เป็น ฐานรากของสังคมสมัยใหม่ สร้างขอบเขต (boundary) ของสิ่งที่เป็นความรู้และไม่ใช่ความรู้ขึ้น พร้อมกับสถาปนาอำนาจแบบเบ็ดเสร็จของความรู้แบบวิทยาศาสตร์และการเข้าถึงความจริงแบบวิทยาศาสตร์ให้เป็นความรู้ที่ถูกต้อง สัมบูรณ์ และเป็นสากล แต่เพียงผู้เดียว

อย่างไรก็ตาม การเมืองของการขีดเส้นแบ่งความรู้ และการสร้างอำนาจของความรู้วิทยาศาสตร์ (ซึ่งอาจเป็นไปได้ทั้งในแง่การแยกขั้วตรงข้าม พร้อมทั้งจัดการกันสิ่งที่ถูกนับถือว่าเป็นวิทยาศาสตร์ออกจากสิ่งที่ถูกจัดประเภทว่าไม่เป็นวิทยาศาสตร์ แล้วสถาปนาความเหนือกว่าหรือในแง่ความเข้มข้น (degree) ที่ทำการเบียดขับ ความรู้ที่เป็นวิทยาศาสตร์แต่มีวัตถุประสงค์ที่แตกต่างออกไป ด้วยการอ้างความเป็นวิทยาศาสตร์มากกว่าหรือวิทยาศาสตร์แท้ เพื่อข่มทับสิ่งที่ถูกจัดให้เป็นวิทยาศาสตร์น้อยกว่า หรือวิทยาศาสตร์เทียม ที่พัฒนามาพร้อมๆ กับการผูกขาดทางอำนาจของสถาบันที่ผลิตและควบคุมความรู้วิทยาศาสตร์กระแสหลักในสังคม สิ่งเหล่านี้มักถูกบดบังและ

¹ บทความเสนอในการประชุมประจำปีทางมานุษยวิทยาครั้งที่ 3 เรื่องทบทวนภูมิปัญญา ทำลายความรู้ ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร 24-26 มีนาคม 2547

ปิดบังด้วยข้อกล่าวอ้างว่าด้วยความเป็นกลางของศาสตร์ และความรู้ ความโปร่งใสและตรวจสอบได้ของการสร้างความรู้เชิงประจักษ์ ตลอดจนการสร้างภาพของการปลอดพ้นซึ่งการเมืองและผลประโยชน์ของความรู้วิทยาศาสตร์

อำนาจของความรู้วิทยาศาสตร์ที่ทรงพลานุภาพแขนงหนึ่ง ที่ก่อให้เกิดความขัดแย้งทางสังคมและการเมืองที่รุนแรงและกว้างขวางอย่างต่อเนื่องตลอดมานับตั้งแต่ความรู้ดังกล่าวถูกสถาปนาขึ้นในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 17 คือวิทยาศาสตร์ป่าไม้ (scientific forestry) ซึ่งไม่เพียงแต่ได้พัฒนาตนเองไปสู่ความเป็นสถาบันที่ผูกขาดการเข้าถึงความรู้และความเข้าใจในป่า และธรรมชาติ แต่ยังได้เบียดขับความรู้และเจ้าของความรู้เกี่ยวกับป่าและอาศัยพึ่งพาป่าของชุมชนในเขตป่าจำนวนมาก

บทความชิ้นนี้ พิจารณาวิทยาศาสตร์ป่าไม้ในสังคมไทย ในฐานะความรู้ที่ตกทอดมาจากมรดกของอาณานิคม ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการช่วยสถาปนาความเป็นรัฐชาติสมัยใหม่ วิทยาศาสตร์ป่าไม้ของไทย เน้นสององค์ประกอบสำคัญในการผลักดันทิศทางการพัฒนาแนวทางการจัดการป่า คือ การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการสร้างควมมีอารยะ ผู้เขียนเสนอว่า ไม่เพียงแต่ความรู้เกี่ยวกับป่าภายใต้สถาบันหลักในการจัดการป่าไม้ของรัฐนั้น ไม่เคยดำรงอยู่ด้วยความเป็นกลาง แต่ยังเต็มไปด้วยความลักลั่น ขัดกันเอง แปรเปลี่ยนตามสภาพตามผลประโยชน์และการเมือง ทั้งยังมีความเชื่อและวัฒนธรรมที่ฝังแน่นในการต่อต้านชุมชนเกษตรกรรมในเขตป่า วิทยาศาสตร์ป่าไม้ ชิดเส้นแบ่งความรู้ของตนเอง พร้อมทั้งกีดกันความรู้เกี่ยวกับป่าของผู้อื่นออกไป ภายใต้ขั้นตอนที่สำคัญ คือ การลดทอนความซับซ้อนของป่าธรรมชาติ ให้กลายเป็นสมการอย่างง่าย เพื่อให้สามารถอ่านและวัดค่าได้จากมาตรวัดทางการเงิน (Scott 1998) การสร้างความบริสุทธิ์ของป่า ด้วยการสถาปนาอุดมคติว่าด้วยความเป็นป่า พร้อมทั้งนิยามมลทินของป่า เพื่อสร้างความชอบธรรมในการขจัดสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาออกจากการจัดการป่า และการสถาปนาความเป็นสถาบันของนักป่าไม้และการทำให้ความรู้ป่าไม้เป็นสิ่งที่ปลอดพ้นจากความเป็นการเมือง (de-politicization of forestry knowledge)

ผู้เขียนเชื่อว่า การที่จะทำความเข้าใจกับการเมืองเรื่องป่าในสังคมไทย ตลอดจนการเผชิญหน้าระหว่างนักป่าไม้ และชาวบ้านที่อาศัยในเขตป่า มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องหลีกเลี่ยงกรอบคิดเดิมๆที่ว่า ฝ่ายแรกพยายามปกป้องรักษาป่า ในขณะที่ฝ่ายที่สอง มุ่งแต่จะบุกรุกและทำลายป่า หรือกระทั่งความเชื่อที่ว่า เป็นความขัดแย้งระหว่างความรู้วิทยาศาสตร์ป่าไม้ ที่เป็นสากล ที่เป็นกลางและมุ่งประโยชน์ของชาติเป็นสำคัญ กับความรู้ป่าไม้แบบชาวบ้าน ที่เฉพาะที่ และมุ่งแต่ผลประโยชน์เฉพาะกลุ่มเป็นสำคัญ ความเข้าใจดังกล่าว ไม่เพียงแต่บิดเบือนและรังแต่จะก่อให้เกิดการแยกขั้วตรงข้ามระหว่างวิทยาศาสตร์และชาวบ้าน แต่ยังได้ปิดบังความจริงที่สำคัญในเรื่องความเป็นการเมืองของวิทยาศาสตร์ป่าไม้เอง อันเป็นเงื่อนไขสำคัญของปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้น

บทความชิ้นนี้ วิเคราะห์ความรู้วิทยาศาสตร์ป่าไม้ โดยศึกษาวัฒนธรรมของสถาบันที่ผลิตความรู้นี้ เพื่อทำความเข้าใจกับระบบอำนาจ (authority) และการสร้างความชอบธรรม (legitimacy) ของความรู้ดังกล่าว ผู้เขียนเสนอว่า วิทยาศาสตร์ป่าไม้นั้น เป็นศาสตร์ที่ถูกสร้าง ถูกเปลี่ยนแปลง ถูกนิยาม และถูกตราให้เป็นความรู้กระแสหลักผ่านอุดมการณ์ข้าราชการ (bureaucratic ideology) ทั้งนี้ สิ่งที่เราเรียกว่า “วิทยาศาสตร์” ของนักป่าไม้นั้น เป็นความรู้ที่ถูกสร้างผ่านกระบวนการของการทำให้กลายเป็นศาสตร์ของผู้เชี่ยวชาญของรัฐ (technocratization) และเหยียดเผ่าพันธุ์ (racialization) วิทยาศาสตร์ป่าไม้ จึงเป็นเครื่องมือแห่งอำนาจ (technology of power) ที่ถูกใช้เพื่อแปรสภาพภูมิทัศน์ของกลุ่มชาติพันธุ์ตามที่ต่างๆเสียใหม่ ด้วยการใส่นิยามความหมาย และคุณค่า (หรือมูลค่า) ใหม่ๆ และทำให้ภูมิทัศน์เหล่านั้น กลายเป็นป่าของรัฐ และรับใช้รัฐด้วยวัตถุประสงค์ต่างๆกัน อย่างไรก็ตาม กระบวนการดังกล่าว ก็ไม่อาจกระทำได้อย่างเบ็ดเสร็จสมบูรณ์ ความลักลั่นและขัดแย้งภายในของวิทยาศาสตร์ป่าไม้ ตลอดจน การจัดขึ้นต่อกระบวนการดังกล่าว ได้กลายเป็นชนวนสำคัญของการท้าทายกระบวนการผูกขาดอำนาจของวิทยาศาสตร์ป่าไม้ กระทั่งตรวจสอบความถูกต้อง เป็นเหตุเป็นผลของความรู้ป่าไม้ของนักป่าไม้อีกด้วย

วิทยาศาสตร์ป่าไม้: ศาสตร์แห่งรัฐ

รูปแบบของความรู้และการควบคุมบางประเภทจำเป็นต้องอาศัยวิธีทัศน์ที่แคบ ประโยชน์อันยิ่งใหญ่ของวิธีทัศน์แบบอุโมงค์ คือมันได้ทำให้ความจริงอันซับซ้อนและจัดการยากเกินไป กลายเป็นสิ่งที่กะทัดรัดได้ด้วยมุมมองอันจำกัด การลดทอนความซับซ้อนให้เป็นเรื่องง่าย (simplification) นี้ ในทางกลับกัน ทำให้ปรากฏการณ์ ณ ศูนย์กลางของพื้นที่แห่งวิธีทัศน์ กลายเป็นเรื่องอ่านง่ายมากขึ้น และดังนั้นง่ายต่อการวัดและคำนวณ ผลรวมสรุปของทฤษฎีที่มีต่อความจริงแบบเลือกสรรนี้ เกิดขึ้นได้จากการรวมเอาวิธีทัศน์แบบแคบนี้เข้ากับการสังเกตการณ์แบบเดียวกันนี้ในหลายๆกรณี ทำให้การสร้างความรู้ว่าเป็นแบบแผนขั้นสูง การควบคุม และการครอบงำเพื่อเปลี่ยนแปลงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้

(James C. Scott 1998:11)

วิทยาศาสตร์ป่าไม้นั้น ถูกพัฒนาขึ้นในเยอรมนี ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 1765 ถึง 1800 โดยมหาวิทยาลัยฟรายบวร์ก (Freiburg University) เป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกที่ทำการสอนเกี่ยวกับการป่าไม้ ซึ่งต่อมามหาวิทยาลัยในปรัสเซีย และแซกโซนี ก็เริ่มเปิดวิชาดังกล่าวตามมา วิทยาศาสตร์ป่าไม้ของเยอรมนีแม้ว่าจะไม่ได้ต่างจากศาสตร์ประเภทเดียวกันที่พัฒนาในเวลาต่อมาในแถบสแกนดิเนเวียและฝรั่งเศส แต่กลับมีอิทธิพล และกลายเป็นบรรทัดฐานของความรู้ป่าไม้ที่สอนกันในอังกฤษ ฝรั่งเศส ออสเตรเลีย รัสเซีย ญี่ปุ่น สหรัฐอเมริกา และในประเทศโลกที่สาม ในยุคนั้น รัฐอาณานิคมฮอลันดา ได้ว่าจ้างนักป่าไม้เยอรมันในการวางระบบการทำไม้และสวนป่าสัก

ในชวา ในขณะที่นักป่าไม้อังกฤษที่จบการป่าไม้จากเยอรมนีก็วางระบบการทำไม้แบบวิทยาศาสตร์ ป่าไม้ในประเทศภายใต้อังกฤษในแอฟริกาและเอเชีย ในยุคแรก วิทยาศาสตร์ป่าไม้ เป็นสาขาหนึ่งของ *cameral² science* หรือศาสตร์ของรัฐว่าด้วยการจัดการ วางแผนทางเศรษฐกิจและการเงินด้วย หลักการทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งรวมทั้งกิจการทางด้านการค้า เศรษฐกิจ การเงิน เกษตร เหมือนแร่ และ กิจการตำรวจ เป็นต้น (Scott 1998; Lang and Pye 2001) Scott (อ้างแล้ว) ได้เสนอว่า วิทยาศาสตร์ ป่าไม้กำเนิดขึ้นในบริบทของการสร้างรัฐชาติแบบรวมศูนย์ (centralized state-making) ที่พยายาม จัดการผลประโยชน์และเงินรายได้แผ่นดินด้วยวิธีการที่ง่าย เป็นระบบ และเป็นวิทยาศาสตร์ โจทย์ ของการจัดการป่าในยุคนั้น จึงได้แก่ ทำอย่างไร จึงจะสามารถคาดการณ์จำนวนเนื้อไม้ที่สามารถตัด ออกจากป่าในบริเวณหนึ่ง ในช่วง 1 ปี และปีต่อไป ทำอย่างไร จึงจะทำให้ป่าธรรมชาติอันยุ่งเหยิง ไม่เป็นระเบียบ ที่ประกอบไปด้วยไม้ที่แตกต่างกันทั้งขนาด และลักษณะการเติบโต มีทั้งไม้ที่มีค่า ต่อรายได้แผ่นดิน และพืชที่ “ไม่มีประโยชน์” เนื่องจากไม่มีมูลค่า ให้กลายเป็นป่าที่มีระเบียบ สามารถถูกควบคุมได้ คำนวณได้ และวางแผนได้อย่างแม่นยำ หรืออีกนัยหนึ่ง ทำให้ป่าที่ดูสับสน ยุ่งเหยิง กลายเป็นสิ่งที่อ่านออกได้ง่าย (legibility, Scott 1998) เหมือนป่าไม้เรียงแถว ความหมาย ของป่าที่มีรายละเอียดและคุณค่าที่ผูกติดกับลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นและวัฒนธรรม กลายเป็นสิ่ง ที่ถูกทำให้ไร้ความหมาย เพราะในสายตาของนักป่าไม้ ป่าได้ถูกนิยามเพียงมูลค่าของเนื้อไม้เท่านั้น³

เป้าหมายสำคัญของวิทยาศาสตร์ป่าไม้ คือการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศป่าตามธรรมชาติ ให้ กลายเป็นพื้นที่ของต้นไม้ที่มีค่าไม่กี่ชนิด ที่มีอายุเท่ากัน และสามารถเติบโตอย่างสม่ำเสมอให้เนื้อ ไม้เพื่อป้อนอุตสาหกรรมไม้ได้ตลอดไป Henry Lowood (1990) ได้ชี้ว่า กฎเกณฑ์ของการป่าไม้และ วิถีวิทยาในการจัดการป่ามีจุดเน้นที่การสร้างมาตรวัดและการคำนวณ โดยมีหลักการ 3 ประการคือ การมีความหลากหลายน้อยที่สุด: ไม้ที่ไม่มีค่าและรบกวนระบบการผลิตเนื้อไม้ควรตัดออก บัญชี งบดุล: การใช้วิธีการคำนวณทางคณิตศาสตร์เพื่อประมาณการเนื้อไม้ในป่าและผลผลิตที่จะขายได้ และผลได้ที่ต่อเนื่อง: ด้วยการวางแผนแปลงในการตัดไม้ที่สามารถเวียนตัดไปในแต่ละปีอย่าง ต่อเนื่องไปเรื่อยๆ

นักป่าไม้ในยุคนั้น เริ่มขายๆตั้งแต่ เดินนับต้นไม้ ในพื้นที่ที่ทวงไว้เป็นพื้นที่ทดลองและดอก ตะปูสีต่างๆลงบนไม้ที่มีขนาดที่แตกต่างกัน โดยที่แต่ละสี เป็นตัวแทนของขนาดที่ได้มีการ

² ดั้งเดิมตามปราสาท ที่ที่ปรึกษาของกษัตริย์เยอรมันใช้ทำงานวางแผนทางเศรษฐกิจของประเทศ คือ Kammer Chamber

³ การเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาในนิยามความหมายของป่า จะเป็นคุณลักษณะที่สำคัญของ “ความเป็นป่า” ที่ชี้ให้เห็นถึงอิทธิพล ทางการเมือง ผลประโยชน์ และอำนาจ ที่มีต่อป่าธรรมชาติ คำว่าป่า ในภาษาอังกฤษ ซึ่งใช้คำว่า forest นั้น มีรากศัพท์มาจากภาษาละติน foris ซึ่งหมายถึง ภายนอก คำกริยาในภาษาละติน forestare มีความหมายว่า การกั้นออกไป การวางแผนแบ่ง และการจัดกัน ใน ภาษาเยอรมัน คำว่า forst เคยถูกใช้ในความหมายว่า พื้นที่ที่ปกคลุมด้วยต้นไม้ แต่คำนี้ถูกใช้ในอังกฤษ โดยกษัตริย์วิลเลียม ซึ่งเป็น ผู้ปกครองในคริสต์ศตวรรษที่ 11 ความหมายถูกเปลี่ยนเป็นว่า ที่ที่เป็นที่เก็บรักษาถาวร และมีกฎหมายคุ้มครองถาวรกำกับอยู่ คำว่า ป่า หรือ forest ในยุคนั้น หมายถึงถึง พื้นที่ทุ่งหญ้าด้วย แต่นับแต่ ศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา ความหมายของป่า หรือ forest ได้เปลี่ยน จากพื้นที่ที่ถูกคุ้มครองโดยกฎหมายเฉพาะ เป็นพื้นที่ที่ปกคลุมด้วยต้นไม้ (Lang and Pye 2001: 25)

จัดระบบจำแนกไว้ตามขนาด แล้วคำนวณจำนวนของไม้ในขนาดต่างๆตามจำนวนตะปูที่ตอกลงไป
เท่านี้ก็จะได้ยอดรวมของไม้แต่ละขนาดแล้ว จากนั้นก็ใช้แปลงทดลองดังกล่าวในการอนุมานค่า
ของเนื้อไม้ของป่าทั้งผืน คณิตศาสตร์จึงเป็นเครื่องมือสำคัญที่นักป่าไม้ใช้ในการสร้างความรู้
เกี่ยวกับป่าชุดใหม่ขึ้นมาที่สามารถอ่านออกได้โดยนักป่าไม้ เป็นการลดทอนความซับซ้อนให้
กลายเป็นความง่าย ด้วยการสร้างระบบจัดจำแนก การวัด การสร้างค่ามาตรฐานของต้นไม้ และการ
นำข้อมูลทั้งหลายใส่ในตาราง เหล่านี้ ไม่เพียงแต่ทำให้นักป่าไม้สามารถประเมินและคาดการณ์
รายการต้นไม้ที่อยู่ในป่า ระดับการเติบโต ผลผลิตในรูปเนื้อไม้ เท่านั้น แต่เป้าหมายสูงสุดของนักป่า
ไม้คือ การสามารถคำนวณเนื้อไม้ในป่าหรือสวนป่าเพื่อการตัดฟันได้โดยไม่ต้องออกจากห้อง
ทำงาน กล่าวคือจากการดูตารางและแผนที่ (Lang and Pye 2001 อ้างแล้ว) ในแง่นี้ ยิ่งป่ามีลักษณะ
คล้ายสวนป่ามากเท่าไร ยิ่งทำให้การควบคุม และประเมินเนื้อไม้ ง่ายและใกล้เคียงความเป็นจริง
มากขึ้นเท่านั้น ความรู้เกี่ยวกับการจัดการป่าดังกล่าว จึงมีพื้นฐานที่สำคัญมาจากคณิตศาสตร์แบบ
อรรถประโยชน์นิยม (mathematical utilitarianism) ที่ลดทอนความซับซ้อนของป่าให้กลายเป็น
สินค้าที่มีประโยชน์เพียงอย่างเดียวคือ เนื้อไม้ และพัฒนากระบวนการต่างๆเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพ
สูงสุดของผลิตภาพของเนื้อไม้ ศาสตร์ดังกล่าว ได้ครองความเป็นใหญ่และถูกนำไปใช้ทั่วโลก โดย
ขยายอิทธิพลมายังประเทศในเขตเอเชียในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ภายใต้อำนาจของประเทศอาณานิคม
ฝรั่งเศสและอังกฤษ ซึ่งได้เข้าไปสถาปนาผลโกสมัยใหม่ในการจัดการป่าเชิงพาณิชย์ด้วยการจัดตั้ง
สถาบันป่าไม้เพื่อตัดฟันไม้และเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ในประเทศโลกที่สาม และส่งไม้ไปยัง
ประเทศอาณานิคม

การที่จะทำให้กระบวนการเปลี่ยนป่าธรรมชาติ ที่หลากหลายและมีประโยชน์มากมายให้
กลายเป็นเพียงตารางท่อนซุง ที่สร้างรายได้รายปีให้กับรัฐ ให้กลายเป็นสิ่งที่เบ็ดเสร็จเด็ดขาดและ
ชอบธรรม จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องสถาปนาสถาบันของรัฐที่มีอำนาจผูกขาดในการควบคุมกิจการป่า
ไม้เสียก่อน สิ่งแรกที่รัฐอาณานิคมภายใต้คำแนะนำของนักป่าไม้ตะวันตกมักดำเนินการคือ การ
แปรสภาพป่าให้กลายเป็นสมบัติของรัฐเสีย พร้อมทั้งจัดตั้งกรมป่าไม้ขึ้น เพื่อเป็นสถาบันการ
บริหารปกครองที่มีสิทธิขาดในการควบคุมทรัพยากร และทำการกีดกันสิทธิอื่นๆ โดยเฉพาะสิทธิ
ของชุมชนท้องถิ่น ด้วยการทำให้สิทธิเหล่านั้นกลายเป็นสิ่งผิดกฎหมายไปเสีย

ในกรณีของไทย กรมป่าไม้ได้ถูกตั้งขึ้นในปี พ.ศ.2439 ภายใต้คำแนะนำของนายเซอร์เบิร์ต
สเลด ชาวอังกฤษ ซึ่งเป็นรองอธิบดีกรมป่าไม้แห่งพม่า ภายหลังจากทำการสำรวจป่าไม้ใน
ภาคเหนืออยู่ 6 เดือน นายสเลด ได้เสนอต่อรัชกาลที่ 5 ให้ทำการรวมศูนย์การจัดการป่าไม้ให้เป็น
ของชาติเสีย พร้อมทั้งจัดตั้งสถาบันบริหารป่าไม้ขึ้นมา เพื่อรวบอำนาจการควบคุมและบริหาร
ทรัพยากรให้เป็นของรัฐส่วนกลาง (โดยดึงอำนาจออกจากเจ้าทางฝ่ายเหนือ) และแก้ปัญหาการตัด
ไม้ฟันจำนวนมากอย่างไร้ระบบระเบียบของบริษัททำไม้ทั้งหลาย นายสเลดได้กลายเป็นอธิบดีคน

แรกของการมี อธิปไตยชาวอังกฤษได้ผลัดเปลี่ยนกันขึ้นครองอำนาจในกรมป่าไม้ของไทยเป็นเวลากว่า 27 ปีกว่าที่จะมีอธิบดีคนไทยคนแรก คือ พระยาครุพันธ์พิทักษ์

การสร้างความรู้สมัยให้แก่ป่า ภายใต้วิทยาศาสตร์ป่าไม้ และสถาบันป่าไม้ ได้นำแนวคิดใหม่มาสู่พื้นที่ที่ครั้งหนึ่งเคยเป็นดินแดนชายขอบที่ไม่มีใครเหลียวแลมาก่อน นายสเลด เป็นผู้เปลี่ยนแปลงพื้นที่เหล่านี้ ให้กลายเป็น “ทุนของประเทศ” และการเจริญเติบโตของไม้ในแต่ละปี ก็คือ “กำไร” ของดินทุนนั้น (กรมป่าไม้ 2501: 5) ทั้งนี้ กรุงเทพฯ ได้กลายเป็นตัวแทนของประเทศไทยทั้งหมดในการเป็นเจ้าของผลตอบแทนทั้งหลาย “ป่า” ที่ไม่เคยมีค่าในรูปตัวเงิน ก็กลับกลายเป็นพื้นที่ที่มีค่าภายใต้การควบคุมกำกับของเมืองศูนย์กลาง ตามต้นแบบของวิทยาศาสตร์ป่าไม้ของเยอรมันที่ระบอบอาณานิคมอังกฤษดำเนินรอยตาม (ขมิ้นโถม 2521: 89-90) คำว่า “ป่า” ถูกแทนที่ด้วย “ป่าไม้” เช่นเดียวกับ “ธรรมชาติ” ได้ถูกมองว่าเป็น “ทรัพยากรธรรมชาติ” อันเป็นวาทกรรมเชิงอรรถประโยชน์ (utilitarian discourse) ซึ่งเน้นการนำธรรมชาติมาจัดสรรเพื่อการพาณิชย์ ด้วยวิทยาการของการทำไม้ และความสามารถในการแปลงสภาพป่าอันไร้ระเบียบและรกร้าง ให้กลายเป็นหมูดินไม้ที่มีระเบียบ ภายใต้กฎเกณฑ์และหลักวิชาการ ป่าตามธรรมชาติ จึงได้ถูกควบคุม และกลายสภาพเป็น ป่าไม้ของฝ่ายปกครองไป

ทหรณะในการมองป่าของรัฐและวิทยาศาสตร์ป่าไม้ เริ่มมีความซับซ้อนขึ้น ในราวทศวรรษที่ 2520 เมื่ออรรถประโยชน์ของป่า เริ่มขยายตัว จากผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจ ไปสู่ผลประโยชน์ทางด้านวัฒนธรรมและสุนทรียศาสตร์ การบริโภครูปป่า เริ่มพัฒนาจากการบริโภคท่อนซุง ไปสู่การบริโภค “ธรรมชาติ” (แม้ว่า การบริโภคท่อนซุงยังคงดำเนินอยู่ต่อไปก็ตาม) พัฒนาการของการบริโภคจากเศรษฐกิจแบบหยาบ คือการตัดฟันไม้เพื่อขายเป็นตัวเงิน ไปสู่การบริโภคภูมิทัศน์ การชื่นชมธรรมชาติภายใต้แนวคิดการอนุรักษ์ธรรมชาติ ชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการของสังคมทุนนิยมทันสมัย ที่มีรัฐเป็นนาวนำทาง ที่ไม่เพียงสร้างตัวตนและความหมายของความสัมพันธ์จากมาตรวัดเรื่องความเจริญทางด้านเศรษฐกิจเท่านั้น แต่จากความพยายามในการแสดงให้เห็นว่าสังคมไทยก็รู้จักที่จะมองป่าและธรรมชาติแบบชาติวิไลซ์ (ตะวันตก) ที่มีการศึกษาทั่วไป ที่มีความรู้ และรสนิยม ในการเสพสุนทรียะ และความงามของธรรมชาติแบบละเอียดอ่อน ป่าอนุรักษ์และการอนุรักษ์ป่า เพื่อสุนทรียะศาสตร์และระบบนิเวศ จึงเกิดขึ้นนับแต่ทศวรรษที่ 2510 เป็นต้นมา ภายใต้อิทธิพลทางความคิดในการอนุรักษ์แบบอเมริกัน ป่าเพื่อชนชั้นกลาง จึงได้ถูกพัฒนาขึ้น ด้วยการแยกป่าบางประเภท ออกจากป่าเพื่อการผลิต(เนื้อไม้) แล้วสร้างหน้าที่เฉพาะต่างๆขึ้นใหม่ เช่น ป่าอุทยานแห่งชาติ (เพื่อสันตนาการและการท่องเที่ยว) เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า (เพื่อเป็นถิ่นที่อยู่ของสัตว์ป่า) และป่าลุ่มน้ำชั้น 1 A (เพื่อเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร) อย่างไรก็ตาม กระบวนการสร้างป่าแบบใหม่ ยังคงใช้วิทยาศาสตร์ป่าไม้ของรัฐ ที่รวมศูนย์อำนาจการควบคุมและ

จัดการไว้ที่รัฐส่วนกลาง และไม่ว่าจะเป็นป่าเพื่อการผลิต หรือป่าเพื่อการอนุรักษ์ ไม่มีป่าประเภทใด ที่ถูกวางไว้ให้มีวัตถุประสงค์เพื่อตอบสนองต่อชุมชนชนบท

แนวคิดลดทอนย่ส่วน (reductionism) และความรุนแรงของการลดทอนย่ส่วน

ความตายของธรรมชาติเกิดจากการถอดสมมติฐานที่มีพื้นฐาน
มาจากความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติและความมีชีวิตของธรรมชาติ
ออกจากความรู้เรื่องจักรวาล อันเป็นผลสะท้อนที่สำคัญที่สุดของการ
ปฏิวัติวิทยาศาสตร์ ธรรมชาติในแง่ที่ถูกมองว่าเป็นระบบ
ขององค์ประกอบที่เฉื่อยชาและไร้ชีวิต ถูกจับเคลื่อนโดยพลังภายนอก
มากกว่าพลังภายใน แนวคิดแบบกลไกจึงสามารถสร้างความชอบ
ธรรมในการเข้ามาเปลี่ยนแปลงและครอบงำธรรมชาติเสีย นอกจากนี้
ในฐานะที่เป็นกรอบคิด ระเบียบแบบกลไกได้สร้างระบบคุณค่า(ขึ้นมาใหม่)
ที่อยู่กับอำนาจ และไปกันได้กับทิศทางพัฒนาแบบทุนนิยม

(Carolyn Merchant, 1980: 182)

ความเชื่อที่ว่า วิทยาศาสตร์ป่าไม้ เป็นกระบวนการสากลของความก้าวหน้าทางด้านปัญญาในการทำความเข้าใจกับธรรมชาติ นับเป็นมายาคติที่ถูกถกเถียง ทั้งนี้เนื่องจากมายาคติดังกล่าว ได้ปิดบังข้อเท็จจริงที่ว่า กระบวนดังกล่าวประกอบไปด้วยการเข้าครอบงำ และการทำลายความรู้ประเภทอื่นๆที่ “ไม่ใช่วิทยาศาสตร์” พร้อมทั้งเบียดขับและกีดกันเจ้าของความรู้ต่างๆ ไม่ให้เข้าถึงธรรมชาติได้อีกต่อไป ในการวิพากษ์วิทยาศาสตร์สมัยใหม่ Vandana Shiva (1989:21-26)ได้ชี้ให้เห็นว่า ลักษณะสำคัญประการหนึ่งของการปฏิวัติวิทยาศาสตร์ในตะวันตก คือการสร้างความเป็นศาสตร์แห่งการลดทอนย่ส่วน (reductionism) ที่ได้ลดความสามารถของมนุษย์ในการรู้จักธรรมชาติลง โดยการกันผู้รู้และความรู้ประเภทอื่นๆออกไปจากสาธารณะ พร้อมทั้งลดทอนความสามารถของธรรมชาติในการฟื้นฟูตนเองอย่างสร้างสรรค์ หรือสร้างตนเองขึ้นมาใหม่ ด้วยการจัดการให้ธรรมชาติกลายเป็นสิ่งที่ตายด้าน เฉื่อยชา ด้วยการแยกส่วนธรรมชาติออกเป็นวัตถุธาตุประเภทต่างๆ ทั้งนี้ญาณวิทยาสำคัญที่เป็นสมมติฐานพื้นฐานของแนวคิดลดทอนย่ส่วน คือ (การสร้าง) ความเหมือนกัน (homogeneity) ภายใต้แนวคิดที่ว่าธรรมชาติว่าเป็นระบบที่ประกอบไปด้วยองค์ประกอบต่างๆที่เหมือนกันแต่แยกออกจากกันและสามารถลดทอนลงเป็นหน่วยเล็กๆได้ เช่นเดียวกับลักษณะของอะตอม ในขณะที่เดียวกันระบบธรรมชาติแบบนี้ก็ดำเนินไปในลักษณะที่เป็นกลไก (mechanistic) โดยมีหลักสำคัญอยู่ที่ความเชื่อที่ว่าธรรมชาติสามารถที่จะถูกแยกส่วนได้ (separability) ตลอดจนปรับเปลี่ยน ดัดแปลงได้ (manipulatability) การแยกส่วนธรรมชาตินั้นเป็นกระบวนการที่ทำให้บริบทต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรม ไม่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ ในขณะที่การตรวจสอบความถูกต้องของความรู้ จะกระทำได้อีกก็ต่อเมื่อธรรมชาติถูกเปลี่ยนแปลง และลดทอนลงเป็นเพียงวัตถุเท่านั้น

การแปลงสภาพธรรมชาติให้กลายเป็นเครื่องจักรกล หรือวัตถุ ไม่ใช่สิ่งที่มีชีวิตและจิตใจ ภายใต้อำนาจแบบวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ ไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นโดยบังเอิญ หรือเป็นอุบัติเหตุ แต่มีฐานะหน้าที่ในการตอบสนองต่อระบบเศรษฐกิจและการเมืองเฉพาะแบบทุนนิยม ที่ไม่เพียงต้องการแปรเปลี่ยนธรรมชาติที่มีอยู่ให้กลายเป็นสินค้าเพื่อสนองต่อการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ แต่ยังเอื้ออำนวย หรือสร้างความชอบธรรมต่อการเข้าไปยึดครองเอาทรัพยากรธรรมชาติมาเป็นของตน และกีดกันความเป็นเจ้าของเดิมออกไปด้วยข้อกล่าวหาที่ว่า ความรู้ประเภทอื่นนั้นล้าหลัง ไร้ประโยชน์ และไม่เป็นวิทยาศาสตร์ `ความรู้ที่อธิบายระบบธรรมชาติอันซับซ้อน และมีหน้าที่ที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นทางวัฒนธรรมหรือศีลธรรมค่อสังคมมนุษย์ ได้ถูกเบียดขับออกไป และถูกสวมทับแทนด้วยวิธีคิดที่บิดเบือนธรรมชาติให้เหลือเพียงมิติเดียว และเป็นมิติที่ถูกเน้นและพัฒนาให้เพิ่มประสิทธิภาพสูงสุด ในกรณีของป่า แนวคิดเชิงลทอนได้ทำให้ป่าธรรมชาติ มีความหมายเพียงอย่างเดียวคือ เนื้อไม้เพื่อการพาณิชย์ เนื้อไม้ก็ถูกลทอนลงต่อไปอีก เป็นเชื้อไม้ เพื่อป้อนธุรกิจอุตสาหกรรมเชื้อกระดาษ (Shiva, อ้างแล้ว) ในแง่นี้ สัมฤทธิผลของลทอนลทอนนิยม เกิดขึ้นได้ก็เมื่อผูกโยงธรรมชาติเข้ากับกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เงินตราเป็นเพียงสิ่งเดียวที่กำหนดคุณค่า มูลค่า และความมั่งคั่งเท่านั้น

วิทยาศาสตร์ป่าไม้ในไทยในยุคแรก ลทอนความซับซ้อนของป่าลงเหลือเพียง ป่าไม้สัก อันถือเป็นไม้มีค่าที่สุดเพื่อการส่งออก ในสมัยรัชกาลที่ 5 การควบคุมการผูกขาดไม้สักในป่ากระทำโดยการออกกฎหมายห้ามมิให้มีการตัดฟันไม้สัก ไม่เพียงแต่ในพื้นที่ป่า แต่รวมไปถึงพื้นที่ส่วนบุคคลด้วย กฎหมายดังกล่าว ได้ลิดรอนสิทธิของชาวบ้านที่เคยใช้ประโยชน์จากไม้ในป่า ป่าไม้ของสยามได้ก้าวเข้าสู่โลกสมัยใหม่ในฐานะสินค้าประเภทหนึ่ง ตัดขาดจากคุณค่าในเชิงวัฒนธรรมและจิตวิญญาณทั้งปวง ไม้คุณภาพสูงจากสยาม ได้กลายเป็นสินค้าออกสูงค่าที่สุดของชาติ จะเป็นรองก็แต่ข้าวเท่านั้น ปริมาณการส่งออกเฉลี่ยในแต่ละปีเพิ่มขึ้นเป็นสองเท่าภายในระยะเวลาหนึ่งทศวรรษ คือ จาก 29,538 ตัน ในปี 2431 เพิ่มขึ้นเป็น 49,690 ตัน ในปี 2439 การทำไม้อย่างเข้มข้นได้ทำให้พื้นที่ป่าถูกทำลายเป็นจำนวนมาก จนกระทั่งปี 2499 ปริมาณไม้สักส่งออกได้ลดลงอย่างมาก เหลือเพียง 200,000 ลูกบาศก์เมตร ในขณะที่ ไม้เนื้อแข็งประเภทอื่นจำนวน 1,301,000 ลูกบาศก์เมตร ถูกตัดเพื่อป้อนตลาดภายในประเทศ ในอีกทศวรรษต่อมา การผลิตไม้ทั่วประเทศได้ลดลงเหลือเพียง 2-3 ล้าน ลูกบาศก์เมตร ในระหว่างปี2512-2522 มีการให้สัมปทานทั้งสิ้น 516 สัมปทาน ครอบคลุมพื้นที่ 513,115 ตารางกิโลเมตรในขณะที่พื้นที่ป่าลดลงจาก 274,000 ตารางกิโลเมตรในปี 2504 เหลือเพียง 143,000 ตารางกิโลเมตร และในกลางทศวรรษที่ 2520 ประเทศไทยได้กลายเป็นประเทศหนึ่งที่ต้องนำเข้าไม้จากต่างประเทศ

ประสิทธิภาพของกระบวนการลทอนป่าให้เหลือเพียงเนื้อไม้เพื่อขาย เกิดขึ้นภายใต้การรวมศูนย์อำนาจของรัฐเหนือทรัพยากร กระบวนการที่ทรงอำนาจที่สุดกระบวนการหนึ่ง คือการ

ผนวกพื้นที่ป่าเข้าเป็นอาณาบริเวณของรัฐ หรือที่ Vandergeest และ Peluso (1996:159) เรียกว่าการสร้างอำนาจรัฐเหนืออาณาบริเวณ (territorialization) ซึ่งหมายถึง กระบวนการที่รัฐเข้าควบคุมผู้คนและการกระทำของคนด้วยการลากเส้นเขตแดนโดยรอบพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ แล้วทำการกีดกันบุคคลบางจำพวกออกไปจากพื้นที่นั้น ตลอดจนห้ามมิให้กระทำ หรือบัญญัติให้กระทำกิจกรรมเฉพาะได้เพียงบางอย่างภายในเขตแดนที่วางไว้เท่านั้น กระบวนการดังกล่าวเกิดขึ้นได้ด้วยการใช้อำนาจของกฎหมายป่าไม้และความช่วยเหลือของเทคโนโลยีแผนที่ กฎหมายป่าไม้ฉบับแรกตราขึ้นเมื่อปี 2484 เพื่อกำหนดให้ทรัพยากรป่าเป็นของรัฐ ในขณะที่กฎหมายป่าสงวนแห่งชาติ 2507 ทำการขีดเส้นแบ่งป่าสงวนบนแผนที่เพื่อแยกระหว่างพื้นที่ป่าที่เป็นของหลวงกับที่ดินของชาวบ้าน เอื้ออำนวยให้รัฐสามารถควบคุมพื้นที่ป่าได้ง่ายขึ้น ในขณะเดียวกันด้วยกระบวนการที่เร่งรีบ พื้นที่ทำกินจำนวนไม่น้อยของชาวบ้าน ได้ถูกผนวกเข้ากลายเป็นพื้นที่ป่าสงวนของรัฐไปด้วยเช่นกัน

การอ้างสิทธิครอบครองดินแดนเหนือพื้นที่ป่าไม้จึงเป็นเครื่องมือชิ้นสำคัญที่สุดในการเข้าครอบครองทรัพยากรป่า และผูกขาดวัตถุประสงค์ในการใช้ประโยชน์โดยรัฐ เพื่อให้การใช้ความรู้วิทยาศาสตร์ป่าไม้ ดำเนินไปโดยไม่ถูกขัดขวางจากปัจจัยอื่นๆ และเป็นการดำเนินการที่ถูกต้องชอบธรรม การสร้างป่าแบบใหม่ (forest making) ให้กลายเป็นสินค้าของชาติเกิดขึ้นภายใต้การอ้างสิทธิรูปแบบใหม่กระทำโดยการใช้อำนาจทางการเมืองเหนือพื้นที่ทางธรรมชาติและทางสังคม เพื่อกำหนดและตัดสินว่าสิ่งใดเป็นสิ่งที่ชอบ และไม่ชอบด้วยกฎหมายตามระบบของราชการ รวมไปถึงการตัดสินใจว่าใครน่าจะได้รับสิทธิโดยชอบธรรมที่จะเข้าถึงป่าไม้ได้ รวมทั้งกำหนดพื้นที่ป่าและเงื่อนไขในการเข้าถึงป่า กระบวนการทางกฎหมายดังกล่าวเป็นวิธีการที่ได้ผลอย่างยิ่งในการทำให้วิถีปฏิบัติของท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นเกษตรกรรมพื้นบ้านแบบไร่หมุนเวียน การใช้ไม้ และการเก็บหาของป่า กลายเป็นอาชญากรรมไป ความรุนแรงของการลดทอนย่อส่วน จึงไม่ได้กระทำเพียงต่อป่าธรรมชาติเท่านั้น แต่ยังส่งผลต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านผู้ที่ถูกมองว่าเป็นผู้ที่ขัดผลประโยชน์เนื่องจากเข้ามาแข่งขันใช้ทรัพยากรของรัฐ ป่าได้กลายเป็นของหลวง ในขณะที่นักป่าไม้ได้กลายเป็นกลไกชนิดใหม่ที่รัฐได้สร้างขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่พิทักษ์ทรัพยากรสินของรัฐให้ปลอดภัยจากการละเมิดของชุมชน

กำเนิดและความเชื่อของนักป่าไม้

นักป่าไม้มักมองตนเองว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญที่เป็นกลาง และถือ
ในวิทยาศาสตร์ตามเจตน์จางค์ของรัฐ พวกเขามักไม่มองว่า
ไม่ว่าจะเป็นนโยบายหรือการดำเนินการของพวกเขาเป็นปฏิบัติการ
ทาง“การเมือง” ด้วยเช่นกัน แต่จากทฤษฎีของชนผู้อยู่ในป่า ความจริงก็ย่อม
เป็นความจริงวันยังค่ำ

(Nancy Peluso 1992:8)

เป็นเรื่องที่ควรค่าแก่การตั้งสมมติฐานอย่างยิ่งว่า นักวิทยาศาสตร์สมัยใหม่
มีแบบแผนปฏิบัติที่ใช้วิธีคิดเชิงเวทย์มนต์ (magical thinking) ใน
งานทดลองวิจัยที่สำคัญและอันตราย มากเสียยิ่งกว่าชาวโทรเบียนค์เมื่อ
ออกเรือในช่วงมรสุมของแปซิฟิกตะวันตกเฉียงอีก

(Laura Nader 1996:260)

นักป่าไม้ นับเป็นมรดกของอาณานิคมตะวันตก ที่ถูกสร้างขึ้นให้เป็นผู้เชี่ยวชาญประเภท
หนึ่ง ที่ยังคงทรงอำนาจมาจนยุคปัจจุบัน การแพร่ขยายของวิทยาศาสตร์ป่าไม้ยังเขตเอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้ภายใต้อิทธิพลของอาณานิคมตะวันตกนั้น มีเหตุผลสำคัญคือ สร้างหลักประกัน
ความมั่นคงในเรื่องวัตถุดิบทางการผลิตเพื่อการขยายอุตสาหกรรมในยุโรป อิทธิพลของอังกฤษแผ่
ขยายจากอินเดียมายังพม่า และเข้าควบคุมการค้าไม้สักในดินแดนแถบนี้รวมทั้งสยาม ในขณะที่
ฝรั่งเศสยึดครองเวียดนาม ลาว และกัมพูชา ฝรั่งเศสนั้น สร้างถนนจำนวนมากเพื่อการขนส่งไม้และ
เชื้อเพลิงเพื่อการควบคุมพื้นที่ที่ห่างไกล อาจกล่าวได้ว่า การทำลายป่าครั้งใหญ่เกิดขึ้นพร้อมๆกับการ
เข้ามาของมหาอำนาจตะวันตก ซึ่งได้นำบรรดาบรรณการป่าแบบทุนนิยมให้กับผู้ปกครองใน
ประเทศแถบนี้ ป่า ซึ่งเคยถูกมองว่าเป็นพื้นที่รกร้าง ห่างไกลความศิวิไลซ์และอำนาจรัฐ มีความเดือน
ดับ และรอการหักล้างทางพง ได้กลายมาเป็น “ทรัพยากร” ที่มีค่า ที่สามารถสร้างรายได้ในรูปตัวเงิน
ให้กับรัฐ ในขณะเดียวกันมหาอำนาจอาณานิคมเหล่านี้ ก็ได้เข้ามาวางรากฐานการบริหารจัดการ เพื่อ
ที่ว่า การตัดฟันไม้ จะสามารถทำได้ต่อเนื่องในระยะยาว เพื่อการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ที่ยาวนานไม่
ขาดสาย การที่จะทำเช่นนี้ได้ จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการสถาปนาสถาบันการความรู้ของ
วิทยาศาสตร์ป่าไม้ ที่ซึ่งผู้เชี่ยวชาญเฉพาะเท่านั้น จึงจะมีสิทธิและอำนาจในการกำหนดว่า ป่าควรจะ
ถูกจัดการเช่นไร ภายใต้การรับรองความชอบธรรมจากรัฐ ในฐานะศาสตร์ในการบริหารจัดการป่าไม้
ของชาติ

“นักป่าไม้” ในฐานะสิ่งสร้างทางสังคมประเภทหนึ่งกำเนิดขึ้นในฐานะผลผลิตของการบริหาร
ปกครองภายใต้ระบอบอาณานิคม ในยุคการสร้างรัฐชาติไทยสมัยใหม่ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ผลผลิต
ดังกล่าวเกิดขึ้นพร้อมๆกับการสถาปนาระบอบราชการสมัยใหม่ ที่เกิดขึ้นจากการปฏิรูปการปกครองใน
ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 กรมป่าไม้ของไทย ถูกจัดตั้งขึ้นตามอย่างกรมป่าไม้ในพม่า ในปี พ.ศ.2439 ใน
เวลาไล่เลี่ยกับกรมอื่นๆ เช่น กรมชลประทาน กรมเหมืองแร่ เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างการ
ปกครองที่สำคัญในครั้งนี้มีหลักใหญ่ใจความประการหนึ่งอยู่ที่การรวมศูนย์อำนาจการปกครอง และการ
แบ่งแยกกรมกองตามความชำนาญ หน้าที่และวัตถุประสงค์ ซึ่งได้เข้ามาแทนที่ระบบการบริหารปกครอง
ที่แบ่งแยกตามพื้นที่ การป่าไม้ ในฐานะผลผลิตของการปกครองสมัยใหม่ จึงกำเนิดขึ้นภายใต้ระบอบ
ราชการที่มีพื้นฐานของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ ในขณะเดียวกัน ข้าราชการป่าไม้ ก็ได้ถูกสร้างขึ้น ในฐานะ

กลไกของรัฐสมัยใหม่ ผู้ซึ่งมีหน้าที่ในการส่งเสริม และสร้างความมั่นใจในการรักษาผลประโยชน์ระยะยาวของรัฐจากการผลิตเนื้อไม้เพื่อการพาณิชย์ ซึ่งก็หมายถึง การรักษาระดับรายได้ของแผ่นดินจากการตัดฟันต้นไม้

เช่นเดียวกับในพม่า การก่อตั้งกรมป่าไม้ในไทย ได้สร้างระบบความรับผิดชอบทางป่าไม้ ที่แยกขาดจากการบริหารจัดการทางพลเรือน (civil administration, Bryant 1997) ในกรณีของไทย ซึ่งตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของที่ปรึกษาอังกฤษ นักป่าไม้ได้กลายข้าราชการที่มีอำนาจ ที่ได้สร้างวัฒนธรรม ความเป็นกลุ่ม ชุมชน และระบบความรู้เฉพาะ ภายใต้การคำจุนของกฎหมายป่าไม้ โรงเรียนป่าไม้ ได้ถูกก่อตั้งขึ้นในฐานะสถาบันวิชาการที่ประสิทธิภาพวิชาการป่าไม้ภายใต้กรมป่าไม้ ในปี 2479 (นิวัติ 2527) ในยุคแรก โรงเรียนป่าไม้ มีสถานที่อยู่ที่จังหวัดแพร่ ในภาคเหนือของไทย และมีวัตถุประสงค์ของการเรียนการสอนมุ่งเน้นศาสตร์แห่งการทำไม้สัก ในเวลาต่อมาในปี 2486 โรงเรียนป่าไม้แพร่ ได้ถูกย้ายมาอยู่ ณ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรกรรมแห่งแรกของไทย นักป่าไม้เกือบทุกคนในไทย จบการศึกษาจากคณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ในฐานะสถาบันเดียวที่ผลิตความรู้เกี่ยวกับป่าไม้ คณะวนศาสตร์ ชุมชนนักป่าไม้ ในกรมป่าไม้ จึงประกอบไปด้วย สมาชิกที่มีรากฐานเดียวกัน จบจากสถาบันเดียวกัน ที่มีความเชื่อ ความรู้ จากแหล่งเดียวกัน

สิ่งที่น่าสนใจ คือ การป่าไม้ในไทยนั้น แยกขาดจากการบริหารปกครองพลเรือน ซึ่งเป็นมรดกอันหนึ่งของอาณานิคมตะวันตก ผลที่ตามมาคือ “การเมืองในระบบราชการ” (bureaucratic politics, Bryant 1997) ซึ่งได้สร้างความขัดแย้งภายในระหว่างกรมป่าไม้และการบริหารราชการหน่วยอื่นๆ เช่น เกษตร มหาดไทย และที่ดิน เป็นต้น ทั้งนี้ ในขณะที่นักป่าไม้ มีอำนาจเหนือที่ดินป่า และเน้นการจัดการป่าที่ไม่สนใจชุมชน การบริหารราชการสาขาอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในสายของมหาดไทย และกรมที่ดิน กลับจำเป็นต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธกับชุมชน ความแตกต่างในการบริหารราชการระหว่างป่าไม้และมหาดไทยนี้ บ่อยครั้งนำไปสู่ความตึงเครียด และขัดแย้งระหว่างหน่วยราชการ ยกตัวอย่างเช่น พื้นที่ที่กรมป่าไม้ประกาศเป็นเขตป่า ที่ไม่อนุญาตให้มีชุมชนอยู่อาศัย มักเป็นพื้นที่ที่กระทรวงมหาดไทยรับรองความเป็นหมู่บ้านอย่างเป็นทางการ ทั้งยังออกเลขที่บ้านให้อีกด้วย ในระดับหมู่บ้าน ความขัดกันของนโยบายดังกล่าว ได้สร้างความสับสนให้กับชาวบ้าน เช่น ในบางหมู่บ้าน แม้ว่าชาวบ้านจะได้มีการเสียดินป่าร้องทောင်းที่ ทุกปี และมีเอกสารสิทธิในที่ดิน แต่ก็ยังคงต้องเผชิญกับการจับกุมจากเจ้าหน้าที่ป่าไม้ในข้อหาบุกรุกพื้นที่ป่า

ความแตกต่าง และในบางครั้งก็ขัดกันเองระหว่างหน่วยงานรัฐ และวิถีคิดของหน่วยงานรัฐ ได้ชี้ให้เห็นถึง ความไม่อันหนึ่งอันเดียวกันของรัฐ หรือกระทั่งกระบวนการสร้างรัฐ ในกรณีของป่าไม้ การแสดงอำนาจที่เหนือกว่าของวิทยาศาสตร์ป่าไม้ เหนือศาสตร์ของรัฐประเภทอื่น เป็นที่ประจักษ์ชัดเจน เจ้าหน้าที่กรมพัฒนาที่ดินท่านหนึ่ง ได้เล่าให้ผู้เขียนฟังว่า ในการพัฒนาหลักการจัดแบ่งชั้นคุณภาพลุ่มน้ำของนักวิชาการป่าไม้ ในช่วงระหว่างปีพ.ศ.2524-2525 กรมพัฒนาที่ดิน ได้เสนอให้แยกพื้นที่เกษตรกรรม

ออกจากพื้นที่ที่จะถูกกำหนดให้เป็นเขตลุ่มน้ำชั้น 1 A ซึ่งมีข้อกำหนดที่เคร่งครัด และห้ามมิให้มีกิจกรรมใดๆโดยสิ้นเชิง แต่ข้อเสนอดังกล่าว ก็ไม่ได้รับการยอมรับจากฝ่ายป่าไม้⁴ ความไม่ลงรอยดังกล่าวชี้ให้เห็นถึงท่าทีอันไม่ประนีประนอมของนักป่าไม้ ต่อศาสตร์ของรัฐบาลอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวกับการบริหารปกครองชุมชนในเขตที่สูงและการพัฒนาชนบท ลักษณะที่เป็นปฏิปักษ์ของวิทยาศาสตร์ป่าไม้ต่อชุมชนเกษตรกรรมบนที่สูงมีมานานับแต่ยุคอาณานิคมและฝังรากลึกในการจัดการป่าทั่วทวีปเอเชีย (Gadgil และ Guha 1992; Colchester 1992; Bryant 1997; Dove 1983)

การที่นักป่าไม้สามารถมีอำนาจเหนือเจ้าหน้าที่รัฐหน่วยอื่นๆ ทั้งที่เกี่ยวข้องและไม่เกี่ยวข้องกับจัดการทรัพยากร ก็เนื่องจากการสนับสนุนโดยสถาบันและกลไกทางกฎหมาย ที่ให้อำนาจแบบเบ็ดเสร็จแก่การป่าไม้ในการกำหนดขอบเขตพื้นที่ป่า เพื่อควบคุมพื้นที่และการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในพื้นที่ป่าที่กำหนด กระบวนการดังกล่าว ดำเนินไปได้ก็ด้วยการใช้เครื่องมือวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ที่ทรงอำนาจ คือแผนที่ ซึ่งทำหน้าที่ในการเอื้ออำนวยให้การควบคุมอาณาบริเวณ (territorial control) และการผูกขาดทางด้านสิทธิในการจัดการป่าเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น แม้ว่านักป่าไม้จะไม่ใช่มุขที่คิดค้นหรือประดิษฐ์แผนที่ป่าขึ้น หากแต่ใช้แผนที่ทางการทหารเป็นพื้นฐานสำคัญในการกำหนดขอบเขตของป่าประเภทต่างๆ นักป่าไม้กลับเป็นผู้ที่ใช้แผนที่อย่างทรงพลังภาพที่สุด แผนที่หลักของแผนที่ป่าไม้นั้น ไม่ได้เป็นไปเพื่อการพยายามบรรจุองค์ประกอบที่ซับซ้อนและมีรายละเอียดมากมายของภูมิประเทศและทรัพยากรลงบนแผ่นกระดาษ หากแต่เป็นการสร้างภาพตัวแทนอย่างง่าย (simple representation) ของพื้นที่ป่าและขอบเขตของพื้นที่ โดยลดทอนความซับซ้อนลงให้มากที่สุด ผลที่เกิดขึ้นก็คือ รายละเอียดของชุมชน ระบบสิทธิที่เกี่ยวข้องกับการใช้และจัดการทรัพยากรของชุมชน ได้หายไปจากแผนที่ป่าไม้ของรัฐ กลายเป็นสิ่งที่ไม่ได้ดำรงอยู่ หรือหากดำรงอยู่ ก็กลายเป็นสิ่งที่ผิดกฎหมาย

แนวคิดในการแยกการดำรงอยู่ของชุมชน ออกจากป่าและการจัดการป่าของนักป่าไม้ นับเป็นคุณลักษณะสำคัญของความเชื่อของนักป่าไม้ที่ยังคงสืบทอดมาจนถึงทุกวันนี้ ประวัติศาสตร์การจัดการป่าในไทย จึงเป็นประวัติศาสตร์ของการกำราบชุมชน การจัดการให้ชุมชนอพยพโยกย้ายออกมาจากเขตป่า หรือการจัดการให้ชุมชนอยู่ในที่ทางที่นักป่าไม้จัดให้และเห็นว่าเหมาะสม ความเชื่อที่ไม่จำเป็นต้องอาศัยข้อพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์ ที่สืบทอดเป็นวัฒนธรรมกระแสหลักของนักป่าไม้ รุ่นแล้วรุ่นเล่า ที่ทรงอิทธิพลยิ่งคือ ชาวบ้านในเขตป่า คือศัตรูของป่า หรือชาวบ้านคือผู้ทำลายป่า ข้อความดังกล่าวไม่ใช่ข้อค้นพบทางวิทยาศาสตร์ หากเป็นความเชื่อเชิงศาสนาที่ศักดิ์สิทธิ์ (ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์เพื่อตรวจสอบความถูกต้อง) ที่เปรียบเสมือนกัมมัมที่นักป่าไม้ทุกคนต้องท่องจำให้ขึ้นใจและ

⁴ โปรดสังเกตว่าในขณะที่กิจกรรมทางเกษตรกรรมของชาวบ้านได้ถูกมองจากนักวิชาการลุ่มน้ำว่าเข้ากันไม่ได้กับศาสตร์แห่งการจัดการลุ่มน้ำ กิจกรรมของกลุ่มผลประโยชน์ที่มีอำนาจในสังคม เช่น เหมืองแร่ กลับได้รับการยกเว้น นักจัดการลุ่มน้ำ ได้จัดการให้เหมืองแร่ยังคงสามารถดำเนินต่อไปได้ในเขตลุ่มน้ำในที่สูง (แม้จะเป็นที่รู้กันดีว่า กิจกรรมเหมืองแร่ ก่อให้เกิดผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมรุนแรงไม่น้อยไปกว่ากิจกรรมอื่นๆเลย) ด้วยการจัดประเภทพื้นที่ดังกล่าวให้เป็นเขตลุ่มน้ำชั้น 1 B เสีย ศาสตร์แห่งการจัดการลุ่มน้ำ ได้ขมวดหย่อนความเคร่งครัดลง ทั้งนี้ ก็เพื่อเปิดทางให้กับการพัฒนาเศรษฐกิจ และการสร้างรายได้ของประเทศ

เชื่อโดยไม่สงสัย จึงเป็นเรื่องที่ไม่น่าแปลกใจ ที่ไม่ว่าเวลาจะผ่านไปอย่างไร หรือจะมีความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมอย่างไร ความเชื่อดังกล่าวก็ยังคงอยู่คงกระพัน และไม่เคยเป็นที่กังขาของนักป่าไม้ เมื่อเกือบ 30 ปีที่แล้ว อดีตคณบดีคณะวนศาสตร์ แห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ได้วินิจฉัยสาเหตุของการทำลายป่าอย่างเด็ดขาด และเหมารวมว่า

ในเขตภูเขาที่ล้อมรอบภูมิภาคส่วนกลาง เช่นในจังหวัดเพชรบูรณ์ และกาญจนบุรี ชาวเขา ซึ่งรวมถึง ม้ง และกะเหรี่ยง ทำไร่เช่นเดียวกับวงศาคณาญาติของพวกเขา ในภาคเหนือ ดังนั้น พวกนี้จึงเป็นตัวละครที่ต้องรับผิดชอบต่อการทำลายป่าต้นน้ำหลายพันไร่ในแต่ละปี

(Thiem Komkris (เทียม คมกริช) 1978:62)

สามทศวรรษต่อมา นักวิชาการป่าไม้จากสถาบันเดียวกัน ยังคงสืบทอดความเชื่อเดิมอย่างเหนียวแน่น แม้ว่าสถานการณ์ทางสังคมและการเมืองที่เปลี่ยนไป จะทำให้นักป่าไม้จำต้องปรับเปลี่ยน “วิธีการ” ของตนเองให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงแบบประชาธิปไตยบ้าง แต่ “วิธีการ” ใหม่ๆ นั้น ก็หาได้กระทบกับความเชื่อเดิมแต่ประการใด

ประชาชนเป็นสาเหตุของปัญหาป่าไม้ 99 เปอร์เซ็นต์ของปัญหาไฟป่ามาจากประชาชน ดังนั้นกรมป่าไม้จึงคิดว่า หากจัดการประชาชนได้ ก็จะสามารถจัดการทุกอย่างได้ แต่วิธีการที่คิดก็คือประนีประนอม เพราะมีคนถึง 1 ล้านครอบครัวอาศัยอยู่ในเขตป่า และจำนวนไม่น้อยอาศัยอยู่ในเขตต้นน้ำลำธาร...

สาเหตุสำคัญของการลดลงของป่านั้นเกิดจากการเพิ่มขึ้นของประชากร ไม่ใช่เรื่องที่ป่าไม้ถูกใช้ไปเท่าไร พื้นที่เกษตรขยายออกอย่างต่อเนื่อง พวกที่ปลูกข้าวเป็นพวกที่ได้ผลประโยชน์มากกว่า ชาวบ้านที่ปลูกข้าว มองตัวเองว่าชนหากัดต้นไม้มากขึ้นเพื่อ(น้ำที่มา)ปลูกข้าว เมื่อผมบอกกับคนที่สแกนดินเหวว่า ยังคงมี ไร่เลื่อนลอยอยู่ในเมืองไทย พวกเขาถามว่า “อะไรกัน?” ประเทศเหล่านี้ (นอร์เวย์ สวีเดน ฟินแลนด์ และเดนมาร์ก) เลิกทำไร่เลื่อนลอยมา 100 กว่าปีแล้ว แล้วเราจะไม่สามารถเลิกการกระทำแบบนี้ในบ้านเราบ้างหรือ?

(Suree Bhumibhamon (สุรีย์ ภูมิภมร) Watershed, 2001:16)

แม้ว่า ความเชื่อดังกล่าว จะได้รับการโต้แย้งจากนักวิชาการนอกสาขาวิชาป่าไม้อย่างหนักหน่วงมาโดยตลอด ซึ่งสนับสนุนข้อโต้แย้งด้วยงานวิจัยทั้งทางด้านสังคมศาสตร์ (ดู อานันท์และมิ่งสรรค์ 2540 เสน่ห์และยศ 2536) และวิทยาศาสตร์ (ตัวอย่างเช่น Forsyth 1999, Schmidt-Vogt 1999) และข้อค้นพบที่ยืนยันถึงศักยภาพของชุมชนในการจัดการและอนุรักษ์ป่า ตลอดจนขบวนการในระดับท้องถิ่นที่พัฒนาขึ้นมาในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาเพื่อเรียกร้องให้มีการยอมรับแนวคิดและสิทธิของชุมชนในการจัดการ “ป่าชุมชน” และการหันมามองระบบเกษตรแบบไร้พรมแดนด้วย ข้อเท็จจริงมิใช่ความเชื่อ แต่งานศึกษาต่างๆ เหล่านี้ และขบวนการทางสังคม ก็ไม่ได้มีผลต่อการหันมาทบทวนความเชื่อของนักป่าไม้แต่อย่าง

ใด ในทางตรงข้าม กลับเพิ่มความเข้มข้นของการขีดเส้นแบ่งทางความรู้ และการมองศาสตร์อื่นๆว่า “ขาดความเข้าใจ” ในเรื่องป่าไม้ ดังถ้อยแถลงของนักป่าไม้ท่านหนึ่ง ที่ไม่เพียงแต่จะยืนยันถึงความถูกต้องของตนในเรื่องที่ว่าเกษตรกรรมแบบประเพณีนั้นเป็นสิ่งไม่พึงประสงค์ในป่า แต่ยังมีวิธีการจัดการกับความคิดที่แตกต่างของนักวิชาการอื่นๆ ด้วยการแบ่งขั้วระหว่าง ความรู้และความไม่รู้ ดังนี้

การทำไร่หมุนเวียนของชาวเขา ต้องใช้พื้นที่ทำกินหลายแห่ง ตามจำนวนปี
ของพื้นที่ที่หมุน โดยอ้างว่าเป็นการปฏิบัติมานาน และนักวิชาการหลายท่าน
อ้างว่าเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน ซึ่งจะต้องทำความเข้าใจ
(กับชาวเขาและนักวิชาการเหล่านั้นต่อไป) เพราะขณะนี้ การทำการเกษตรบนพื้นที่สูง
ได้พัฒนาไปมากแล้ว สามารถนำมาประยุกต์เพื่อลด หรือ เลิกการทำไร่หมุนเวียนได้
พิศาล วสุนิช ผู้อำนวยการสำนักงานบริหารจัดการในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ 16, พฤษภาคม 2546

ในขณะเดียวกัน หากความเชื่อ และความรู้ที่แตกต่างกันนั้น มาจากภายในวงการนักป่าไม้ด้วยกันเอง และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากเป็นความเชื่อที่มีความโน้มเอียงไปทางด้านสังคม หรือสังคมศาสตร์ ที่ถูกมองว่าอาจบั่นทอนอำนาจของวิทยาศาสตร์ป่าไม้ ก็จะถูกจัดการด้วยการเบียดขับโดยตรรกะของความ เป็นวิทยาศาสตร์แท้ (real/authentic science) และวิทยาศาสตร์เทียม (pseudo science) การเมืองเรื่องการ สร้างความแท้/ความเทียม หรือความดั้งเดิม/ความกลายพันธุ์ ภายในวงวิชาการป่าไม้ เห็นได้จาก การที่ แนวคิดเรื่องป่าไม้สังคม หรือวนศาสตร์ชุมชน ที่เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ที่เพิ่งเกิดขึ้นมาไม่นานในวงการป่าไม้ มักไม่ได้รับการยอมรับอย่างทัดเทียมกับ วิทยาศาสตร์ป่าไม้กระแสหลัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นจัดการพื้นที่ ระบบนิเวศ หรือ พันธุ์พืชและสัตว์ ที่เน้นการรวมศูนย์โดยรัฐ แนวคิดเรื่องป่าไม้สังคม หรือป่าชุมชน ได้ถูกขีดเส้นแบ่งไว้ ชัดเจน ให้อยู่นอกเขตป่าอนุรักษ์ ในป่าที่ไม่ใช่ป่าสำคัญ ตลอดจนต้องไม่ขัดแย้งกับกฎหมายและระเบียบ ที่ดำรงอยู่ของรัฐ นักป่าไม้ที่คิด “นอกกรอบกรอบ” เช่น นักป่าไม้สายวนศาสตร์ชุมชน ที่เห็นด้วยหรือ สนับสนุนการกระจายอำนาจการจัดการป่าสู่ชุมชน หรือสิทธิของชุมชนในการร่วมจัดการป่าอนุรักษ์ ตลอดจนการผลักดันให้มีการแก้กฎหมายป่าไม้ มักถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างหนักว่าเห็นด้วยการเอื้ออำนาจ ให้มีการทำลายป่าโดยชาวบ้าน และไม่เป็นที่ยอมรับจากนักป่าไม้กระแสหลัก ด้วยข้อกล่าวหาที่ว่า พยายามปั่นป่วนศาสตร์แห่งป่าไม้ (และป่าบริสุทธิ์) ด้วยวิธีคิดทางสังคม (และการยอมให้คนเข้ามา แทรกแซงป่า) และถูกเหยียดว่าความรู้ดังกล่าว ขาดความเป็นวิทยาศาสตร์ หรือเป็นวิทยาศาสตร์ที่มี มลทิน (กล่าวคือ ขาดความเป็นกลาง มีอคติเข้าข้างชาวบ้าน ไม่ยึดถือความเชื่ออันศักดิ์สิทธิ์ของนักป่าไม้ ฯลฯ) ความตึงเครียดอันเนื่องมาจากความเห็นที่แยกขั้วระหว่างคนอยู่กับป่า(อนุรักษ์)ได้ และคนไม่สามารถอยู่ในป่า(อนุรักษ์) ระหว่างนักวิชาการป่าไม้ นักอนุรักษ์ กับนักสังคมศาสตร์และชาวบ้าน ตลอดจนระหว่างนักวิชาการป่าไม้ด้วยกันเอง ที่แสดงออกมาไม่ว่าจะในกรณีพระราชบัญญัติป่าชุมชน หรือการผลักดันให้ไร่หมุนเวียนออกไปเสียจากเขตป่า เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนอันหนึ่งของการเมืองเรื่อง ความรู้ ที่ผูกโยงกับการพยายามรักษาสถานอำนาจของวิทยาศาสตร์แบบข้าราชการ (bureaucratized science)

ที่มักอ้างผลประโยชน์ของชาติ เพื่อปกป้องอาณาเขต (หรืออาณาจักร) ความเป็นวิทยาศาสตร์ป่าไม้ที่ถูกต้องชอบธรรม ปลอดภัยจากชุมชน และอยู่ภายใต้อำนาจอธิปไตยของนักป่าไม้แต่เพียงผู้เดียว

อย่างไรก็ตาม ความพยายามผูกขาดความรู้และการจัดการป่า ตลอดจนข้ออ้างในการรักษาป่าเพื่อประเทศชาติ ของนักป่าไม้ ก็ไม่ได้ดำเนินไปอย่างราบรื่น แต่เต็มไปด้วยความไม่คงเส้นคงวา และขัดกัน ทั้งนี้ สาเหตุประการหนึ่งมาจากการที่ป่าไม้ในธรรมชาติของนักป่าไม้ มักถูกผูกโยงอย่างแนบแน่นและไม่อาจแยกขาดจากผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ซึ่งได้กลายเป็นความขัดแย้งภายในตัวเองของแนวทางการอนุรักษ์ป่าของนักป่าไม้ ที่เป็นที่ประจักษ์กันดีในหมู่บ้าน และกลายเป็นสิ่งที่ทำลายความศักดิ์สิทธิ์และชอบธรรมในการอ้างสิทธิ์และอำนาจแบบเบ็ดเสร็จเหนือป่าธรรมชาติของนักป่าไม้

ความลึกลับของวิทยาศาสตร์ป่าไม้

แม้ว่าประเทศไทยจะมีการประกาศปิดป่าสัมปทานไปในปี 2532 ซึ่งถือเป็นการปิดฉากของวิทยาศาสตร์ป่าไม้อย่างเป็นทางการในการทำหน้าที่ตอบสนองต่อการผลิตเพื่อเศรษฐกิจ พร้อมกับหันมาสู่การมองป่าในฐานะทรัพยากรที่ต้องสงวนรักษา แต่การเปลี่ยนผ่านดังกล่าว ไม่ได้เป็นไปอย่างราบรื่นและสมบูรณ์ ทั้งนี้ ธรรมชาติของการมองป่าในฐานะธรรมชาติที่ต้องบริโภค ยังคงมีฐานะสำคัญในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในไทย ดังนั้น แม้ว่าการทำไม้ ได้กลายเป็นสิ่งที่ไม่อาจทำได้อย่างถูกต้องตามกฎหมายได้อีกต่อไป แต่ “การพัฒนา” ในด้านอื่นๆ เพื่อการสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ที่แม้จะส่งผลกระทบต่อป่าธรรมชาติ กลับเป็นสิ่งที่สามารถทำได้อย่างถูกต้องชอบธรรม ไม่ว่าจะเป็นโครงการสร้างเขื่อน การตัดถนน การทำเหมืองแร่ การเดินท่อขนส่งก๊าซ ในเขตป่าอนุรักษ์ ที่ก่อให้เกิดการทำลายป่าในทั่วทุกภาคของไทย กลับเป็นปฏิบัติการที่ได้รับการยอมรับจากรัฐ และนักป่าไม้ ในฐานะที่เป็นโครงการที่ “รับใช้ผลประโยชน์ของประเทศชาติ” และแม้ว่าจะก่อให้เกิดการทำลายป่า ก็เป็นสิ่งที่จำเป็น ทั้งนี้ เพราะ “การพัฒนา ก็ย่อมต้องมีการสูญเสียบ้าง เพื่อผลประโยชน์ของส่วนรวม”

ความลึกลับของการจัดการป่า โดยเฉพาะป่าอนุรักษ์ ปรากฏให้เห็นได้อย่างชัดเจน ในขณะที่การแทรกแซงพื้นที่ป่าด้วยโครงการพัฒนาต่างๆ ถูกมองว่าเป็นที่เรื่องจำเป็นและสามารถจัดการได้ ปฏิสัมพันธ์ของคนในท้องถิ่นกับป่าอนุรักษ์ กลับถูกมองในทางตรงกันข้าม ทั้งนี้ ด้วยความเชื่อที่ว่า การพัฒนานั้น เป็นสิ่งที่มิระบบแบบแผน มีความรู้กำกับ สามารถลดทอน หรือบรรเทาผลกระทบทางด้านสิ่งแวดล้อมได้ ซึ่งคุณสมบัติข้อนี้เป็นสิ่งที่ชุมชนหรือชาวบ้านไม่มี ในหลายทศวรรษที่ผ่านมา กระบวนการทำให้การพัฒนาเป็นเรื่องที่ไม่มีการเมือง (de-politicization) ไม่เพียงแต่จะก่อให้เกิดการขยายอำนาจหน้าที่ของการพัฒนา ให้กลายเป็นองค์กรประกอบสำคัญประการหนึ่งของการจัดการป่าเท่านั้น แต่ยังทำให้กลายเป็นเครื่องมือสำคัญในการนำป่ากลับคืนมาสู่หน้าที่ในการตอบสนองการบริโภคภายหลังการปิดป่าอีกด้วย การเติบโตของธุรกิจท่องเที่ยวในเขตป่า หลังปี 2533 เป็นต้นมา ได้ทำให้ป่าอนุรักษ์กลายเป็นแหล่งสร้างรายได้ที่สำคัญให้กับกรมป่าไม้ ที่ไปกันได้ดีกับการส่งเสริมอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวของไทย

กระบวนการหาประโยชน์จากธรรมชาติในลักษณะนี้ ดำเนินไปพร้อมกับการเติบโตของชนชั้นกลางและวิถีการใช้ชีวิตในเมืองใหญ่ของคนเหล่านี้ ที่ธรรมชาติจะต้องถูกรักษาไว้ เพื่ออำนวยความสะดวกในด้านต่างๆและตอบสนองต่อความสะดวกสบายของกลุ่มคนในเมือง การจัดการป่าภายใต้วิทยาศาสตร์ป่าไม้ จึงมีเป้าหมายสำคัญในการพยายามธำรงความเป็นป่าธรรมชาติที่ “สามารถถูกพัฒนา” เพื่อตอบสนองความต้องการในด้านต่างๆของคนในศูนย์กลาง โดยทำการกดทับ ความต้องการของคนในท้องถิ่นลง ความลึกลับของการจัดการป่า ที่ดำเนินไปบนพื้นฐานของการแยกความแตกต่าง เอาเปรียบและอคติทางชาติพันธุ์ ได้ถูกทำให้มองไม่เห็นด้วยตรรกะง่ายๆ ไม่กี่ประการ อันได้แก่ ป่าเป็นทรัพยากรของชาติ และรัฐเป็นผู้จัดการทรัพยากรเหล่านี้เพื่อผลประโยชน์ของชาติ และเพื่อผู้ที่รู้จักคุณค่าของทรัพยากรเท่านั้น / ชนชั้นกลางคือผู้มีการศึกษา ดังนั้นจึงเป็นผู้ที่รู้จักคุณค่าของทรัพยากร / ผู้ที่อยู่ใกล้ชิดกับป่าและเห็นป่าเพียงประโยชน์ของตนเองหรือชุมชน ย่อมไม่อาจเห็นคุณค่าของป่าเพื่อประโยชน์ส่วนรวมได้ / รัฐโดยนักป่าไม้ จึงเป็นสถาบันที่เหมาะสมในการใช้อำนาจควบคุมป่า เพราะเป็นผู้ที่เป็นกลาง และจัดการป่าเพื่อประโยชน์โดยรวมของสังคม

การใช้ตรรกะแบบง่าย ได้ลดทอนความซับซ้อนของปัญหาป่าไม้ลง พร้อมทั้งปิดบังความลึกลับของรัฐในฐานะผู้ใช้และสร้างตรรกะเหล่านี้ แบ่งขั้วความถูกผิด สร้างลำดับชั้นของความเหมาะสมและอำนาจ และช่วงชั้นของคน ตลอดจนสถาปนาความเป็นกลางของความรู้และอำนาจการควบคุมภายใต้สถาบันของรัฐ อย่างไรก็ตาม ตรรกะแบบง่ายดังกล่าว ก็มักถูกตรวจสอบและท้าทายอยู่เสมอ โดยชุมชนและขบวนการทางสังคม -ตลอดจนนักวิชาการนอกวงการป่าไม้ ซึ่งได้พยายามชี้ให้เห็นถึงการเมืองของการวิทยาศาสตร์ป่าไม้ที่เผยตัวเองผ่านความลึกลับในการจัดการป่านับจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

บทสรุป

บทความชิ้นนี้ ทำความเข้าใจปัญหาป่าไม้ในประเทศไทย ผ่านการมองการเมืองเรื่องความรู้ของวิทยาศาสตร์ป่าไม้ ผู้เขียนได้เสนอว่า ความเข้าใจป่าภายใต้ความรู้วิทยาศาสตร์สมัยใหม่ที่กำเนิดขึ้นนับแต่ยุคอาณานิคมตะวันตกที่สืบทอดมาจนปัจจุบัน เป็นการผลิตความรู้และระเบียบทางสังคมผ่านกระบวนการทางอำนาจและการเมือง ในแง่การที่จะเข้าใจการผลิตและการสร้างความชอบธรรมของความรู้วิทยาศาสตร์ป่าไม้ เป็นสิ่งที่ไม่อาจแยกได้จากอิทธิพลของปฏิบัติการทางการเมืองที่ปรับเปลี่ยนไปตามความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม ดังนั้น เมื่อใดก็ตามที่ถ้อยความทางวิทยาศาสตร์ ได้ถูกประกาศออกมาแล้วกับเป็นสิ่งที่เป็กลางทางการเมือง ปราศจากอคติ และทรงพลานุภาพ เป็นที่สันนิษฐานได้ว่า ปฏิบัติการดังกล่าวเป็นดอกขี้ความเชื่อและแนวคิดที่ถูกทำให้เชื่อว่าเมื่ออยู่เดิม พร้อมทั้งอนุมานว่าสิ่งนี้เป็นความเชื่อสากล และใช้ได้กับทุกคนในสังคม

การรื้อถอนกระบวนการสร้างความเป็นสากล และเป็นกลางของวิทยาศาสตร์ป่าไม้ในไทย ได้ช่วยชี้ให้เห็นว่า วิทยาศาสตร์และการเมืองนั้น มีวิวัฒนาการคู่กันมา (co-evolve) โดยที่การเปลี่ยนแปลงทรรศนะในการมองป่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่กระทำโดยปลอดพ้นจากระบบคุณค่า (value-free) แต่กลับผูกแน่น

กับการเติบโตของค่านิยมทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่แปลงพื้นที่และสิ่งมีชีวิตในป่าให้กลายเป็นทรัพยากรที่มีมูลค่าทางการเงิน - การผลิตความรู้และความจริงภายใต้วิทยาศาสตร์ป่าไม้ จึงเป็นกระบวนการที่เต็มไปด้วย การคัดสรร เลือกออก เบียดขับ และสร้างความเชื่ออันศักดิ์สิทธิ์ขึ้นมาเป็นคัมภีร์เพื่อยึดถือ ไม่ต่างอะไรไปจากการสร้างความรู้ในระบบอื่นๆ อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เป็นคุณสมบัติสำคัญของวิทยาศาสตร์ป่าไม้ กลับไม่ได้อยู่ที่ความสามารถในการลดทอนความซับซ้อน หรือการใช้วิสัยทัศน์กับแคบในการมองป่า แต่กลับอยู่ที่กระบวนการสร้างความชอบธรรม และผูกขาดความถูกต้องของความรู้ด้วยการอิงกับอำนาจของสถาบันราชการ ด้วยการสถาปนาอำนาจดังกล่าวผ่านสถาบันนักป่าไม้ ความลึกลึกของการใช้ความรู้ผ่านสถาบันผูกขาดดังกล่าว จึงเป็นที่มาของความขัดแย้งในเรื่องที่ป่าที่ทวีความรุนแรงขึ้นตลอดหลายทศวรรษที่ผ่านมา

บรรณานุกรม

- กรมป่าไม้ (2501) ประวัติและผลงานของกรมป่าไม้: 2439-2500 กรุงเทพฯ: กรมป่าไม้
- ชัยโสม สุนทรสวัสดิ์ (2521) การศึกษาประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกิจการป่าไม้ภาคเหนือของไทยตั้งแต่ พ.ศ.2439-พ.ศ.2475 กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- นิวัติ เรืองพานิชย์ (2537) การศึกษาและฝึกอบรมทางด้านป่าไม้สังคมในประเทศไทย วนศาสตร์ชุมชน ศูนย์วิจัยทางด้านป่าไม้
- เสน่ห์ จามริก และฯ สันตสมบัติ (2537) ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา กรุงเทพฯ: สถาบันพัฒนาท้องถิ่น
- อานันท์ กาญจนพันธุ์ และมิ่งสวรรค์ ขาวสะอาด (2540) วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า: กรณีศึกษาภาคเหนือตอนบน สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาแห่งประเทศไทย รายงานการศึกษาที่ 13
- Lang, Chris and Oliver Pye (2001) "Blinded by science: the invention of scientific forestry and its influence in the Mekong region," *Watershed*, 6(2) November 2000-February 2001, 23-34.
- Nader, Laura, ed. (1996) *Naked Science: Anthropological Inquiry into Boundaries, Power, and Knowledge*, New York and London: Routledge.
- Bryant, Raymond L. (1997) *The Political Ecology of Forestry in Burma 1824-1994*, London: Hurst & Company.
- Forsyth, Tim (1999) "Questioning the impacts of shifting cultivation," *Watershed*, 5(1) July-October, 23-29.

- Gadgil, Madhav, and Ramachandra Guha (1993) *This Fissured Land: An Ecological History of India*, Berkeley: University of California Press.
- Colchester, Marcus (1992) "Shifting cultivation: rational resource use or a robber economy?," paper presented for the Third World Network and APPEN conference on "The Destruction of Asian Agriculture," Penang, Malaysia 10-13 January.
- Dove, Michael (1983) "Theories of swidden agriculture and the political economy of ignorance," *Agroforestry System*.
- Lowood E., Henry (1990) "The calculating forester: quantification, cameral science, and the emergence of scientific forestry management in Germany" in *The Quantifying Spirit of the 18th Century*, Tore Frangsmyr, J.L. Heilbron, and Robin E. Rider (eds.), Berkeley: University of California Press.
- Merchant, Carolyn (1980) *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*, New York: Harper & Row.
- Peluso, Nancy (1992) *Rich Forests, Poor People: Resource Control and Resistance in Java*, Berkeley: University of California Press.
- Schmidt-Vogt, D. (1999) "Swidden farming and fallow vegetation in northern Thailand," *Geoeological Research*, Vol.8 Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Scott, James C. (1998) *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven and London: Yale University Press.
- Shiva, Vandana (1989) *Staying Alive: Women, Ecology and Development*, London: Zed Books.
- Thiem Komkris (1978) "Forestry aspects of land use in areas of swidden cultivation," In Peter Kunstadter, E.C. Chapman, Sanga Sabhasri (eds.) *Farmers in the Forest: Economic Development and Marginal Agriculture in Northern Thailand*, Honolulu: The East-West Center.
- Vandergeest, Peter and Nancy Peluso (1996) "Territorialization and state power in Thailand," *Theory and Society*: 24:385-426.